

I t K

Vadai

1356

1

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1994

Németh S. Katalin: Fiktív német beszélgetések Magyarországról (Johann Georg Schielen írásai, 1683)

Vörös Imre: Faludi Ferenc és a *Gentiluomo Istruito* (Írói egyéniség a *Nemes ember* és a *Nemes asszony* fordítási hűtlenségeinek tükrében)

S. Varga Pál: A vágytalan boldogság költője (Czóbel Minka költői világképéről)

*

Kisebb közlemények

Gömöri György: Bethlen Gábor a korabeli angol nyomtatványokban és szépirodalomban

Mályusz Elemér: Bessenyei György múzsájáról, Grass Frigyesnérol

Kerényi Ferenc: Kölcsey Ferenc *Rebellis* verséről

Urbán Aladár: Még egyszer Petőfi Sándor századosi kinevezéséről

*

Textológia

Debreczeni Attila: Kísérlet egy Csokonai-szöveg genetikus kiadására

*

Adattár

Lázs Sándor: Ismeretlen gyülekezeti énekek és versek a XVII–XVIII. század fordulójáról

Szabó G. Zoltán: Ismeretlen Wesselényi-levelek Vörösmartyhoz

Sándor István: Horváth János „Érdemleges jelentése” György Lajos munkásságáról

Botka Ferenc: Kitörési kísérlet a magányból (Déry Tibor erdélyi úti jegyzetei 1937-ből)

*

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1994. XCVIII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kőszeghy Péter
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc
Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

Németh S. Katalin: Fiktív német beszélgetések Magyarországról (Johann Georg Schielen írásai, 1683) 1

Vörös Imre: Faludi Ferenc és a *Gentiluomo Istruito* (Írói egyéniség a *Nemes ember* és a *Nemes asszony* fordítási hűtlenségeinek tükrében) 19

S. Varga Pál: A vágytalan boldogság költője (Czóbel Minka költői világképéről) 32

Kisebb közlemények

Gömöri György: Bethlen Gábor a korabeli angol nyomtatványokban és szépirodalomban 52

Mályusz Elemér: Bessenyei György műzsjáról, Grass Frigyesnérol 62

Kerényi Ferenc: Kölcsey Ferenc *Rebellis verséről* 68

Urbán Aladár: Még egyszer Petőfi Sándor századosi kinevezéséről 72

Textológia

Debreczeni Attila: Kísérlet egy Csokonai-szöveg genetikus kiadására 77

Adattár

Lázs Sándor: Ismeretlen gyülekezeti énekek és versek a XVII–XVIII. század fordulójáról 88

Szabó G. Zoltán: Ismeretlen Wesselényi-levelek Vörösmartyhoz 98

Sándor István: Horváth János „Érdemleges jelentése” György Lajos munkásságáról 101

Botka Ferenc: Kitérés kísérlet a magányból (Déry Tibor erdélyi úti jegyzetei 1937-ből) 105

Szemle

Sermones compilati in studio generali quinqueecclesiensi in Regno Ungarie (Kulcsár Péter) 126

Klaniczay Tibor: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete (Szabó András) 129

Peregrinatio Hungarorum (Breznay Márta) 131

Tóth András–Vértessy Miklós: A Budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944) (Kereszty Ágnes) 133

Nagy Imre: Nemzet és egyéniség. Drámairodalmunk az 1810-es években. A hazafiság drámái – Sándor Iván: Vég semmiség. A százhetven éve fel nem fedezett *Bánk bán* (Kerényi Ferenc) 134

Dávidházi Péter: Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége (Németh G. Béla) 138

Antal Árpád: György Lajos életműve (Nagy Miklós) 142

Krónika

Csapodiné Gárdonyi Klára (1911–1993) (Kulcsár Péter) 144

V. Windisch Éva (1924–1993) (Karsay Orsolya) 144

Varga József (1929–1993) (Angyalosi Gergely) 145

Tanácskozás Juhász Ferenc költészetéről. 1993. szeptember 28–29. Budapest (Stauder Mária) 147

Olaszország és Magyarország 1930 és 1980 között. VIII. olasz–magyar művelődéstörténeti konferencia, 1993. október 18–21., Budapest (Nicolella Ferroni – Ács Pál) 148

Feltáratlan értékek a magyar irodalomban. Tudományos konferencia, 1993. november 25–26., Budapest (Szabó B. István) 149

Intézeti hírek (1993. január 1.–december 31.) 150

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

ItK

1356

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

V. 2/2

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

KŐSZEGHY PÉTER (felelős szerkesztő), KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő),
BÍRÓ FERENC, DÁVIDHÁZI PÉTER, HORVÁTH IVÁN, KULCSÁR PÉTER, TARNAI ANDOR,
TVERDOTA GYÖRGY, VERES ANDRÁS

1994. XCVIII. ÉVFOLYAM

1995
BALASSI KIADÓ, BUDAPEST

Ács Pál (Budapest)	† Mályusz Elemér
Angyalosi Gergely (Budapest)	Mezei Márta (Budapest)
Balogh Tamás (Budapest)	D. Molnár István (Debrecen)
Bartók István (Budapest)	Monok István (Szeged)
Berkes Tamás (Budapest)	Nagy Miklós (Budapest)
Bodnár György (Budapest)	Nagy Péter (Budapest)
Bollók János (Budapest)	Németh G. Béla (Budapest)
Borbély Szilárd (Debrecen)	Németh S. Katalin (Budapest)
Botka Ferenc (Budapest)	Pantóné Naszályi Dóra (Budapest)
Breznay Márta (Budapest)	Pásztor Emil (Eger)
Csonka Ferenc (Budapest)	Péter László (Szeged)
Debreczeni Attila (Debrecen)	Pintér Márta Zsuzsanna (Budapest)
Dömötör Ákos (Budapest)	Ratzky Rita (Budapest)
Dörgő Tibor (Budapest)	Ritoókné Szalay Ágnes (Budapest)
Egyed Emese (Kolozsvár)	† Sándor István
Eisemann György (Budapest)	Sánta Gábor (Szeged)
Enyedi Sándor (Budapest)	Stauder Mária (Budapest)
Fenyő István (Budapest)	Szabó András (Budapest)
Ferroni, Nicoletta (Róma)	Szabó B. István (Budapest)
Fried István (Szeged)	Szabó G. Zoltán (Budapest)
Gángó Gábor (Budapest)	Szajbély Mihály (Szeged)
Gömöri György (Cambridge)	Szilágyi Márton (Budapest)
Graciotti, Sante (Róma)	Szilasi László (Szeged)
Cs. Gyimesi Éva (Kolozsvár)	Szili József (Budapest)
Hegedűs Attila (Budapest)	Szőke György (Budapest)
Jankovics József (Budapest)	Szuromi Lajos (Debrecen)
Karsay Orsolya (Budapest)	Tarnai Andor (Budapest)
Katona Gergely (Budapest)	Thímár Attila (Budapest)
Kelevész Ágnes (Budapest)	Török László (Budapest)
Kerényi Ferenc (Budapest)	Tüskés Gábor (Budapest)
Kereszty Ágnes (Budapest)	Tverdota György (Budapest)
Kilián István (Miskolc)	Urbán Aladár (Budapest)
Kincses Károly (Kecskemét)	Vadai István (Szeged)
Komlós Tibor (Budapest)	Varga Gyula (Budapest)
Korompay H. János (Budapest)	S. Varga Pál (Debrecen)
Kőrös Imre (Budapest)	Várhelyi Ilona (Debrecen)
Kőszeghy Péter (Budapest)	P. Várhelyi Judit (Budapest)
Kulcsár Péter (Miskolc)	Veszprémy László (Budapest)
Küllös Imola (Budapest)	Vizkelety András (Budapest)
Lázs Sándor (Budapest)	Vörös Imre (Budapest)
Lőkös István (Eger)	Wéber Antal (Budapest)
Lukácsy Sándor (Budapest)	

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2-6.

Tanulmányok

<i>Bollók János: Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében.</i> (Az epigrammák)	299
<i>Eisemann György: A Komjáthy-líra vizsgálatának poétikai feltételei. (Metafizikum és szimbólum viszonya)</i>	200
<i>Fenyő István: Eötvös József és Szalay László ifjúkori eszmei orientációjához</i>	329
<i>Korompay H. János: A Honderű irodalomkritikája</i>	593
<i>Nagy Péter: Bethlen Miklós és Önéletírása</i>	445
<i>Németh G. Béla: Petőfi – Ady – József Attila?</i>	359
<i>Németh S. Katalin: Fiktív beszélgetések Magyarországról. (Johann Georg Schielen írásai, 1683)</i>	1
<i>Szajbély Mihály: Kép és árnykép: Vajda János és az utókor</i>	492
<i>Szilasi László: Jókai Jókait olvas. (Szerzői szándék és olvasói akarat a Jókai-regényeket kísérfő Jókai-szövegekben)</i>	153
<i>Szili József: A szövegszimmetria topológiája avagy önszerkesztő és önzáró szövegstruktúrák a 19. századi magyar lírában</i>	610
<i>Tverdota György: A Dunánál, az emlékezés verse</i>	639
<i>S. Varga Pál: A vágytalan boldogság költsége. (Czóbel Minka költői világképéről)</i>	32
<i>Vörös Imre: Faludi Ferenc és a <i>Gentiluomo Istruito</i>. (Írói egyéniség a <i>Nemes ember</i> és a <i>Nemes asszony</i> fordítási hűtlenségeinek tükrében)</i>	19
<i>Wéber Antal: Petőfi gyász- és emlékdalai. (Cipruslombok Etelke sírjáról)</i>	479

Évforduló

<i>Csonka Ferenc: A Campianus-fordítás</i>	688
<i>Hegedűs Attila: Balassi nyelvjárása</i>	682
<i>Köszeghy Péter: Balassi mitológiája, avagy az első költő</i>	695
<i>Vadai István: Balassi Bálint fajtalan éneki</i>	673

Kisebb közlemények

<i>Balogh Tamás: A Nagyszombati-kódex „Teljes Bölcsesség”-ének lehetséges mintája</i>	247
<i>Botka Ferenc: Konkordanciák József Attila és Déry Tibor munkásságában</i>	538
<i>Dömötör Ákos–Kerényi Ferenc: A János vitéz egyetemes mesemotívumairól</i>	375
<i>Gömöri György: Bethlen Gábor a korabeli angol nyomtatványokban és szépirodalomban</i>	52
<i>Kerényi Ferenc: Kölcsey Ferenc <i>Rebellis</i> verséről</i>	68
<i>Kőrösi Imre: Berzsenyi Dániel <i>Kesergés</i> című versének keletkezés-történetéhez. (Gyöngyösi hatása Berzsenyi költészetére)</i>	215
<i>Lukácsy Sándor: Egy toposz történetéhez. (Sodomától Sidonig)</i>	512
<i>Mályusz Elemér: Bessenyei György műzsájáról, Grass Frigyesnérről</i>	62
<i>Németh S. Katalin: Ájtatos volt-e Batthyány Ádám?</i>	510

<i>Pantóné Naszályi Dóra: Jegyzetek Balassi egy költői képéhez</i>	507
<i>Sánta Gábor: Cholnoky Viktor és a magyar Shakespeare-kultusz</i>	521
<i>Szilágyi Márton: Kölcsény A ferrói szent fa című novellatöredékének forrása</i>	228
<i>Szilágyi Márton: Még egyszer A ferrói szent fa forrásáról</i>	706
<i>Szuromi Lajos: Arany János: Szibinyáni Jank (metrikai elemzés)</i>	708
<i>Urbán Aladár: Még egyszer Petőfi Sándor századosi kinevezéséről</i>	72
<i>Várhelyi Ilona: Az akadémiai titkár Arany János kezényoma a Finn Irodalmi Társaság archívumában</i>	380
<i>P. Vásárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert aenigmái</i>	365

Textológia

<i>Debreczeni Attila: Kísérlet egy Csokonai-szöveg genetikus kiadására</i>	77
<i>Dörögő Tibor: Czákó Zsigmond Szent László és kora című drámájának szöveg hagyománya</i>	402
<i>Pásztor Emil: Szövegmegoldások és helyesírási problémák Arany János Toldijának kritikai kiadásában</i>	716

Műhely

<i>Bartók István: Az imádság retorikája a XVII. század magyar irodalomelméletében</i>	548
<i>Cs. Gyimesi Éva: Az elszigeteltség fokozatai</i>	722
<i>Kelevész Ágnes: Babits vallomása Szilasi Vilmosnak versei keletkezéséről</i>	743
<i>Thimár Attila: Gyárfás István Aeneis-fordítása 1717-ből</i>	725
<i>Tüskés Gábor: A meditációíró Rákóczi</i>	382
<i>Varga Gyula: Arthur Schopenhauer filozófiája Reviczky Gyula elméleti munkáiban</i>	558

Adattár

<i>Botka Ferenc: Kitérési kísérlet a magányból. (Déry Tibor erdélyi úti jegyzetei 1937-ből)</i>	105
<i>Egyed Emese: Barcsay Ábrahám két id. Cserey Farkasra vonatkozó verse</i>	760
<i>Enyedí Sándor: Kazinczy Ferenc három ismeretlen levele Cserey Miklóshoz</i>	763
<i>Gergye László: Kazinczy Ferenc kiadatlan Werther-fordítása</i>	411
<i>Jankovics József: Thurzó Miklós levele Rimay Jánoshoz</i>	758
<i>Lázs Sándor: Ismeretlen gyűlekezeti énekek és versek a XVII–XVIII. század fordulójáról</i>	88
<i>Sándor István: Horváth János „Érdemleges jelentése” György Lajos munkásságáról</i>	101
<i>Szabó G. Zoltán: Ismeretlen Wesselényi-levelek Vörösmartyhoz</i>	98

Vita

<i>Ács Pál: Válasz Komlowszki Tibornak</i>	270
<i>Komlowszki Tibor: A Rimay-versszövegekről</i>	255

Szemle

<i>Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737) (Németh S. Katalin)</i>	789
<i>Antal Árpád: György Lajos életműve (Nagy Miklós)</i>	142
<i>Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn (Ritoókne Szalay Ágnes)</i>	429
<i>Arany János: „Tisztelt Írótlár!” (Péter László)</i>	433
<i>Attila. The Man and His Image (Veszprémy László)</i>	572
<i>Batsányi János összes költeményei (Weber Antal)</i>	579
<i>Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196 (Kulcsár Péter)</i>	788

Csáky István: Politika philosophiai Okoskodás-szerént való rendes életnek példája (1664–1674) (<i>Jankovics József</i>)	792
Csányi László: Babits átváltozásai (<i>Kelevész Ágnes</i>)	435
Dávidházi Péter: Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége (<i>Németh G. Béla</i>)	138
„De nem felelnek, úgy felelnek”. A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján – „Szintézis nélküli évek”. Nyelv, elbeszélés és világkép a harmincas évek epikájában (<i>Szölke György</i>)	784
Sz. Debreczeni Kornélia: Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jelei. Gulyás Pál lexikonának kiegészítése (<i>Péter László</i>)	274
„Egy szép dologrul én emlékezem...” (Csöbrös István kopácsi énekeskönyve) (<i>Küllös Imola</i>)	795
Felsőnyéki halotti búcsúztatók (<i>Tüskés Gábor</i>)	574
Fónod Zoltán: Üzenet. A csehszlovákiai magyar irodalom 1918–1945 (<i>Berkes Tamás</i>)	582
Fotográfiai Kassák Lajosról 1915–1967 (<i>Kincses Károly</i>)	584
Gesta Typographorum (<i>Vizkelety András</i>)	280
Hermányi Dienes József szépprózai munkái (<i>Németh S. Katalin</i>)	282
„A hetedik te magad légy!” Újabb József Attila-versértelmezések (<i>Katona Gergely</i>)	295
Ioannes Bocatius: Opera quae exstant omnia. Prosaica (<i>Szabó András</i>)	431
Iskoladráma és folklór – Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok (<i>Monok István</i>)	576
Jókai Mór: Az önkényuralom adomái. I. köt. (1850–1858) (<i>Dömötör Ákos</i>)	292
Kántor Lajos–Kötő József: Magyar színház Erdélyben 1919–1992 – Enyedi Sándor: Öt év a kétszázból. A kolozsvári Magyar Színház története 1944 és 1949 között (<i>Kerényi Ferenc</i>)	781
Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993 (<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i>)	284
Klaniczay Tibor: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete (<i>Szabó András</i>)	129
Lőrinczy Huba: „...személyiségnek lenni a legtöbb...” (<i>Fried István</i>)	438
Madácsy Piroska: Francia szellem a magyar reformkorban. (Francia irodalom és kultúra a reformkori magyar folyóiratokban) (<i>Korompay H. János</i>)	294
Magyar színházművészeti lexikon (<i>Fried István</i>)	768
Nagy Imre: Nemzet és egyéniség. Drámai irodalmunk az 1810-es években. A hazafiság drámái – Sándor Iván: Vég semmiség. A százhetven éve fel nem fedezett Bánk bán (<i>Kerényi Ferenc</i>)	134
Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv (<i>Szabó András</i>)	279
Peregrinatio Hungarorum (<i>Breznay Márta</i>)	131
Rómának viselt dolgai. Bessenyei György összes művei (<i>Mezei Márta</i>)	286
Sárközy Péter: Da „I fiumi” di Ungaretti al „Danubio” di Attila József (<i>Sante Graciotti</i>)	775
Sermones compilati in studio generali quinqueecclesiensi in Regno Ungarie (<i>Kulcsár Péter</i>)	126
Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok köréből (1848–1867) (<i>Lőkös István</i>)	289
Szörényi László: Hunok és jezsuiták (<i>Tarnai Andor</i>)	570
Taxner-Tóth Ernő: Rend, kételyek, nyugtalanság. A Csongor és Tünde kérdései (<i>Borbély Szilárd</i>)	580
Tóth András–Vértesy Miklós: A Budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944) (<i>Kereszty Ágnes</i>)	133
Tüskés Gábor: Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirakulumirodalom tükrében (<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i>)	778
Újabb Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárból és az ország közgyűjteményeiből (<i>Gángó Gábor</i>)	798
Vadász Géza: Janus Pannonius epigrammái (<i>Török László</i>)	420
Zay Ferenc: János király árultatása – Kis Péter: Magyarázat – [Bánffy György:] Második János... török császárhoz menetele (<i>Szabó András</i>)	277

Krónika

Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottság üléséről	810
Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1994. január 31-i üléséről	297
Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1994. május 9-i üléséről (<i>Kelevéz Ágnes</i>)	590
Feltáratlan értékek a magyar irodalomban. Tudományos konferencia, 1993. november 25–26., Budapest (<i>Szabó B. István</i>)	149
Intézeti hírek (1993. január 1–december 31.)	150
Az irodalomértés horizontjai. Tudományos konferencia, Pécs 1994. április 21–22. (<i>Katona Gergely</i>)	587
Iskoladráma és barokk. (Konferencia Egerben, 1994. szeptember 13.)	808
A kegyelet az irodalmi életben. Tudományos ülés. Veszprém, 1994. május 13–14. (<i>Ratzky Rita</i>)	589
Keresztury Dezső kilencvenedik születésnapjára (<i>Bodnár György</i>)	586
A magyar Amphion. (Konferencia Balassi Bálint halálának 400. évfordulóján, Esztergom, 1994. május 24–28.) (<i>Kőszeghy Péter</i>)	806
Mikes-megemlékezések	811
Nagy Miklós hetvenéves	812
Olaszország és Magyarország 1930 és 1980 között. VIII. olasz–magyar művelődéstörténeti konferencia, 1993. október 18–21., Budapest (<i>Nicoletta Ferroni-Ács Pál</i>)	148
Tanácskozás Juhász Ferenc költészetéről. 1993. szeptember 28–29., Budapest (<i>Stauder Mária</i>)	147

Nekrológ

Baróti Dezső (1911–1994) (<i>Kerényi Ferenc</i>)	803
Benda Kálmán (1913–1994) (<i>Tarnai Andor</i>)	443
Csapláros István (1910–1994) (<i>D. Molnár István</i>)	804
Csapodiné Gárdonyi Klára (1911–1993) (<i>Kulcsár Péter</i>)	144
Sándor István (1907–1994) (<i>Nagy Miklós</i>)	805
Tarnai Andor (1925–1994) (<i>Bodnár György</i>)	801
Varga József (1929–1993) (<i>Angyalosi Gergely</i>)	145
V. Windisch Éva (1924–1993) (<i>Karsay Orsolya</i>)	144

NÉVMUTATÓ

- Aarne, Antti 375
 Abafáy Gusztáv 121, 122, 124, 434
 Abaffy Erzsébet 683
 Ábel Jenő 299, 303, 422, 424
 Ablonczy László 770
 Ábrányi Emil 361, 600, 605
 Abreu-Galindo, Juan de 230, 233, 237
 Ács Pál 148, 149 255–270, 673, 698, 700
 Adalbert, prágai 573
 Ádám Ottó 773
 Ádámné Révész Gabriella 288
 Addison, Joseph 561
 Ady Endre 50, 51, 118, 137, 138, 145, 146, 359, 360, 362–364, 441, 428, 492, 493, 505, 521, 531, 535, 559, 568, 569, 721, 752, 768, 769, 803, 804, 810, 811
 Aemilius Paulus 300, 301, 303
 Ágai Adolf 531
 Agárdi (Danzinger) Ferenc 274
 Ágoston, Szent 90, 91, 280, 315, 318, 371, 388, 389, 393–395, 470, 477, 514, 515, 518, 566, 696
 Ahlquist, Auguste 380
 Ahmed, szultán 57
 Aigner Lajos 402
 Aiszkülosz 426, 498, 529, 755
 Albert Ferenc 286
 Alberts, W. J. 252
 Albrecht, Reinhardt 345
 Aldridge, Ira 770
 Alesus 425
 Alcwyn, Richard 4
 Alexander Bernát 521, 526, 537, 563–567
 Alexandrosz (Nagy Sándor) 128, 373, 705, 739
 Alfonso de Aragonia 301–303
 Allde, Edward 56
 Alsop, Bernard 56
 Alsted, Johann Heinrich 366
 Alt Móric 608
 Alvinczi Péter 432, 704
 Ambrosius I. Ambrus, Szent
 Ambrus, Szent 367
 Ambrus Lajos 589
 Ambrus Zoltán 438, 440
 Amesius, Guilielmus 550, 553
 Ammanati, Jacopo 326
 Ampe, Albert 253
 Andrád Elek 134
 Andrád Sámuel 103, 104
 András Sándor 276
 Andre, Christian Carl 243
 Andreola, V. Miklós pápa anyja 299, 301
 Angehrn, Emil 345
 Angerianus, Hieronymus 689
 Angster Mária 33
 Angyal Dávid 228–230, 476
 Angyalosi Gergely 146, 147, 150, 194, 441, 588
 Anne d'Autrich 453, 478
 Anonymus 430, 573, 725
 Antal Árpád 142, 143
 Antalóczi Lajos 284, 285
 Antiszthenész 422
 Anzelm, Szent 248, 250–253
 Apáczai Csere János 84, 435, 447, 449, 465, 476, 555, 729
 Apafi Mihály 446, 449–455
 Apafi Mihály, II. 452
 Apollinaire, Guillaume 615
 Apor Dezső 276
 Apor István 456, 457, 460, 462, 476
 Apponyi Albert 521
 Apponyi Antal György 66
 Apponyi Sándor 14
 Arany János 22, 33, 35, 36, 38, 46, 48, 73, 76, 137–142, 193, 216, 221, 291, 361, 364, 380, 381, 433–435, 493, 496, 499, 501–504, 506, 512, 519, 525–527, 532, 558, 561, 568, 586, 605, 610, 613, 614, 617, 623, 631, 633, 637, 638, 695, 708, 715–721, 747, 748, 750, 751, 755, 785, 806
 Arany László 138, 494, 619, 717
 Aranyasy István 679
 Arató Endre 583

- Aratosz 307
 Archias, Aulus Licinius 429
 Archimedesz 317, 319
 Archimedes Siculus 317, 318
 Arendt, Hannah 345
 Aretino, Leonardo 424
 Aretius, Pietro 104
 Ariosto, Lodovico 431, 434
 Arisztophanész 604
 Arisztotelész 84, 312, 367, 393, 524, 624
 Arlotto (Piovano Arlotto) 104
 Armogathe, Jean-Robert 387
 Arnauld, Antoine 390
 Arneth, Alfred 63
 Arnold György 770
 Aronsohn Arnold 121, 124
 Árpád, fejedelem 194, 219
 Arthus, Gotthard I. Erns, Gaspar
 Asbóth János 494
 Aszmusz, V. F. 345
 Asztalos András 368, 369
 Asztalos Miklós 769
 Atanáz, Nagy Szent 518
 Athanasius I. Atanáz, Nagy Szent
 Attila, hun fejedelem 223, 571–574, 775
 Auersperg, Heinrich 67
 Augustinus I. Ágoston, Szent
 Augustus, Decius Magnus 324
 Augustus, Gaius Julius Octavianus 737, 740
 Aurispa, Giovanni 427
 Ausonius, Decimus Magnus 420, 421, 427
 Axters, Stephan 247, 251
 Azelt (Azold), Johann 8, 15

 Babits Mihály 50, 51, 138, 139, 207, 209, 210,
 212, 213, 297, 359, 361, 363, 364, 435–438,
 566, 589, 645, 665, 722, 736, 744, 745,
 747–751, 769, 784, 786
 Bacon, Francis 347, 350, 351, 353, 354, 358
 Bacsó Béla 208
 Badics Ferenc 216, 220, 223, 224, 406, 594
 Bachrens, Aemilius 690
 Bajza József 98–100, 166, 479, 481, 593–595,
 597, 606
 Bajza Józsefné 99
 Bak Mariann 433
 Baker, Keith Michael 345
 Bakos József 420
 Balan, Nicolae 116, 117, 119
 Balásfy Tamás 281
 Balassa Armin 276
 Balassa Ferenc 64–67
 Balassa József 99, 276, 277
 Balassi Bálint 255–261, 269–272, 279, 280,
 365, 507–509, 681–705, 806, 807
 Balassi Ferenc 258, 807
 Balassi János 807
 Balázs Mihály 807
 Balcanqual, Walter 54
 Bălcescu, Nicolae 290
 Balde, Jakob 6
 Bálek Veronika 561
 Bálint Gyula 275
 Bálint Gyula György 275
 Balla Jenő 276
 Ballagi Aladár 63, 64
 Balmont, Konsztantyin Dmitrijevics 204
 Balogh Ágoston Flórián 780
 Balogh Edgár 108, 111–113, 117, 121, 123, 125
 Balogh Károly 276
 Balogh Lajos 797
 Balogh Tamás 248, 253, 254
 Balzac, Honoré de 295, 609, 610
 Bán Imre 148, 476, 738
 Bandini, Francesco 129
 Bánffy Dénes 453, 461, 462, 760
 Bánffy Gergely 278
 Bánffy György (XVI. sz.) 277, 278
 Bánffy György (1660 k.–1708) 457
 Bánffy Jakab 278
 Bánffy Miklós 98
 Bánffy Miklós (1873–1950) 579
 Bánfi Szilvia 281
 Bánhegyi György 243
 Bányai János 147, 588
 Barabás Kun József 332
 Barabás Miklós 291
 Barakonyi Ferenc 451, 678
 Bárány Boldizsár 134
 Barany, George 340
 Baranyai Decsi János 728, 739
 Baranyai József 727
 Baranyai Zoltán 276
 Barbara, Janus Pannonius anyja 299–301
 Barbaro, Francesco 299
 Barber, Thomas 59
 Barcos, Martin de 390
 Barcsai Ákos 449, 454
 Barcsay Ábrahám 760–762
 Barcsay Péter 761
 Bárczi Géza 24, 473, 476, 682, 683
 Bárczy Géza I. Bárczi Géza

Bárd Miklós 34
 Barla Gyula 503
 Barlay Ö. Szabolcs 132, 694
 Báróczy Sándor 63, 64
 Baróti Dezső 276, 803, 804
 Baróti Szabó Dávid 725, 726
 Barrett Browning, Elisabeth 434
 Barta János 222, 433
 Barta János, ifj. 333
 Bartal Antal 726, 732
 Bartas, von 237
 Bártfai Szabó László 131
 Bártfay László 98–100, 228
 Barthélemy, Jean-Jacques 103
 Barthes, Roland 198, 588
 Bartók Béla 782, 788
 Bartók György 476
 Bartók István 548, 807
 Bartos Fülöp 277
 Basch Lóránt 743, 744
 Basinio (Basini, Basinio) 423
 Basirius (Basire) Isaac 449
 Basta, Giorgio 90
 Bata Imre 147, 626
 Báthori Gábor 52, 54, 57, 88, 514
 Báthori Zsigmond 88, 89
 Báthory Erzsébet 42, 43
 Báthory István, ecsedi 268, 273, 384, 551, 758
 Báthory Miklós 129
 Batsányi János 579
 Battaifarano, Italo Michele 13
 Báttaszéki Lajos 275
 Batteux, Charles 596, 599
 Batthyány Ádám 131, 132, 510, 511, 678, 679
 Batthyány Boldizsár 132, 510
 Batthyány Dorottya 681
 Batthyány Erzsébet 510
 Batthyány Ferenc 675–681
 Batthyány Ignác 731
 Batthyány József 89, 731, 734
 Batthyány Kata 679
 Batthyány Kristóf 131, 132, 451
 Batthyány Lajos 74
 Baudelaire, Charles 34, 44, 502, 503, 752
 Bauer, Barbara 386
 Bäuml, Franz H. 572, 573
 Bayer József 523, 770, 774
 Beaumont, Gustave de 348
 Bebelius (Bebel, Heinrich) 104
 Beccadelli, Antonio 422, 427
 Bechtel, P. M. 387
 Becker, Felix 8
 Becker, Karl Friedrich 406
 Beckmann 242
 Bécsy Ágnes 227
 Bécsy Tamás 768, 771, 808, 809
 Beély Fidél 601
 Beethoven, Ludwig van 532
 Behn, Aphra 60
 Beke Margit 731
 Beke Ödön 612
 Békefi Remig 126
 Bél Mátyás 281, 573
 Bela S. I. Széchenyi Béla
 Béla, IV., magyar király 127
 Béládi Miklós 722
 Béli Pál 453, 454, 476
 Belevai, Yvon 390
 Belia György 437, 535, 743, 747–749, 751
 Beliczay Angéla 244
 Bellaagh Aladár 19
 Bélley Pál 276
 Bellovacensis, Vinc. 104
 Bencze Balázs 679, 807
 Benczédi Székely István 675
 Benda Kálmán 11, 337, 443–445, 476, 590, 727
 Bene Sándor 476, 736
 Benedek András 772
 Benedek István 347
 Benedek Marcell 772
 Benedek Miklós 772
 Benedek Tibor 772
 Beniczky Ferenc 759
 Benkő József 766
 Benkő Loránd 683, 684, 741
 Benkő Samu 596, 604
 Bentham, Jeremy 335, 337, 338, 349, 352, 353, 355, 358
 Bényei Miklós 334, 340
 Benyovszky Móric 169, 176, 185
 Benyovszky Sándor 176
 Benzing, Josef 367
 Beöthy Ödön 99
 Beöthy Zsigmond 596
 Beöthy Zsolt 137, 138
 Bercsényi Miklós 281
 Berczeli Anzelm Károlyné 726
 Bérczy Károly 812
 Berecz Ágnes 578, 808
 Bergson, Henri 540, 642–643, 645–647, 651, 653, 656–662, 665, 667–672
 Berkes Tamás 584

- Berky Lili 772
 Bernardus I. Bernát, Szent
 Bernát, Szent 250, 251, 367, 518
 Bernstein, Henry 535
 Bertha Zoltán 722
 Berze Nagy János 375, 376, 378, 379
 Berzenczey László 72
 Berzeviczy Albert 521, 526, 529
 Berzsenyi Dániel 215–227, 246, 501
 Bessenyei György 62–67, 103, 286–288, 760, 768, 802
 Bessenyei József 277, 278
 Bethencourt, Jean 238, 239, 245
 Bethlen Gábor 52, 54–61, 88, 456, 475, 517, 739
 Bethlen János 447, 451, 454
 Bethlen János I. Bethlen Miklós
 Bethlen Miklós 145, 279, 283, 445–478, 736, 795
 Bevilaqua-Borsodi Béla 276
 Bèze, Theodor 471
 Bezerédy István 100
 Bezold, Carl 304, 319, 324
 Biagini, Antonello 148
 Bibó István 275
 Bibó Lajos 275
 Bic, Jan Pieter de 369
 Biedermann, Georg 345
 Bikácsi László 505
 Binni, Walter 776
 Biondo, Flavio (Biondo Biondi) 430
 Bircher, Martin 3
 Birkás Géza 476
 Birken, Sigmund von 6
 Birnbaum, Marianna D. 420, 572, 574
 Bíró Ferenc 298, 577, 590, 810, 811
 Bíró Gyöngyi 806
 Bíró Vencel 456, 476
 Bismarck, Otto von 532
 Bisztray Gyula 743, 745
 Bitskey István 148, 285, 578, 806
 Blanc, Louis 332
 Blazsek Róbert 125
 Blebea, Nicolae 124
 Blum, Léon 535
 Blummauer, Aloys 726
 Bo, Dominicus 305
 Bocatius, Joannes 431, 432, 758
 Boccaccio, Giovanni 104, 430, 696, 697, 699, 700
 Boch, Achilles 367
 Bock, Michael 688, 689
 Bocskai István 52, 88, 91, 256, 432, 443, 444, 517, 758
 Bod Péter 374, 730
 Bóday Livia 276
 Bóday Pál 276
 Bodnár György 147, 150, 151, 587, 588, 722, 802, 806
 Bodnár Zsigmond 494
 Bodó Teodóra 433
 Bodor András 347
 Boeck, Joachim G. 13
 Boehm, Alexander 315
 Boér Sándor 134
 Boethius, Anicius Manlius Severino 696
 Boethius, Christoph 15
 Bogatyrev, P. G. 293
 Bogoly József Ágoston 588
 Boiardo, Metteo Maria 431
 Bojta Béla 276
 Bóka László 493, 494, 499
 Bókay Antal 588, 648
 Bolgár Lajos 276, 277
 Boll, Franz 304, 305, 319, 324
 Bollók János 299, 303, 305, 328, 807
 Bolyai Farkas 134, 135
 Bolygó János 267
 Bona Gábor 289
 Bona, Giovanni 395
 Bóna István 572
 Boncza Berta 436
 Bonfini, Antonio 12, 324, 367, 406, 430
 Bonfrère, Jacques 388
 Bonnac, Jean Louis Busson 385
 Bonsy, Pierre de 451, 452
 Bonyhai Gábor 201, 205
 Boothe, Robert 54
 Borbély Szilárd 582
 Borda Lajos 282
 Borgo, Poliver Pozzo di 333
 Borí Imre 147, 207, 213, 568, 588, 795
 Bornemissza Anna 453, 455
 Bornemisza Péter 269, 431, 512, 514, 683, 690, 698, 795
 Boronkai Iván 420, 427
 Boros Gábor 296
 Boros Pál 125
 Borovszky Samu 729
 Borsa Gedeon 280
 Bory de St. Vincent, Jean Baptiste George Marie 229–242, 244, 245, 706, 707
 Borzsák István 225, 383, 397, 431, 512, 513

- Bosák Nándor 286
 Bossuet, Jacques Bénigne 391
 Botero, Giovanni 57
 Botka Ferenc 105, 108, 541, 546, 547, 590
 Bouché-Leclercq, Alphonse 309
 Bourel, Dominique 390
 Bourgeois, Henri 395
 Bovancé, Pierre 300, 304
 Boz I. Dickens, Charles
 Bozók István 773
 Bódy, Paul 332
 Böhm Aranka 107, 108
 Bömer, Franz 318, 319
 Böttcher, Irmgard 2
 Bracamonte 238
 Brachfeld, Siegfried 770
 Brandenburgi Katalin 60, 88
 Brandt, Sebastian 16
 Brenner Domokos 385
 Breuer, Dieter (Dietrich) 249, 808, 809
 Breznay Márta 133
 Briesle, Albert 332
 Briscoe, M. 549
 Brisits Frigyes 98
 Brittan, Gordon F. jr. 345
 Bromyard, Johannes 104
 Browne, Edward 791, 792
 Bruckenthal Sámuel 121
 Brüllov, Caspar 808
 Buchanan, George 370, 807
 Buchetare, Grigore 125
 Buck, August 429
 Bucquoy, Karl Bonaventura 55
 Budai Ézsaiás 406
 Buday György 803
 Budenz József 381
 Buffon, Georges Louis Leclerc 688
 Bugát Pál 98
 Bujtás László 370
 Bulla János 493
 Buljovszky Gyula 409
 Bumke, Joachim 509
 Bunyan, John 142
 Burbery, John 790, 791
 Burckhardt, Jacob 138
 Busch, Johannes 251
 Busch, Werner 345
 Butler, Nathaniel 52
 Buxbaum, Ioan 116
 Büchner, Karl 303
 Büchner, Ludwig 561, 562
 Byron, George Noel Gordon 166, 330, 361, 512, 534, 560, 604, 608–610, 707
 Caffiero, Marina 391
 Cairasco de Figuerva, Bartholomé 230, 237
 Calanus, Juvenius Coelius Dalmata 573
 Calderón, Don Pedro 245, 246
 Callimachus I. Kallimakhosz
 Calmet, Augustin 392
 Calovino József 731
 Calvin, Jean 369, 385, 517
 Calvino, Italo 149
 Camargo, Martin Joseph 549
 Camöens, Luis de 431
 Campianus, Edmund 688, 691, 693, 704, 807
 Campus Boralevi, Lea 337
 Cannabich, Johann Günther Friedrich 245
 Capella, Martianus 424
 Capponi, Serapinus 388
 Carbone, Ludovico 425
 Carducci, Giosuè 750, 751
 Carolides, Georgius 367
 Carroll, Kieran Joseph 346
 Cartesius I. Descartes
 Casola, Nicola da 573
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 696
 Cassirer, Ernst 202, 204, 205
 Castelnau, Jacques 332
 Catlin, George 337
 Cato, Marcus Portius 314, 424
 Catullus, Caius Valerius 421, 755, 755
 Céard, Jean 368
 Cele, Jan 251
 Cellarius (Keller, Christoph) 241
 Celtis, Konrad 129
 Cennerné Wilhelmb Gizella 14
 Cerda, de la 238
 Cervantes, Miguel 330, 522, 560
 Charap, igazgató 116, 117
 Chateaubriand, François August René 142, 342, 603, 608–610
 Chaucer, Geoffrey 84
 Chaulieu, Guillaume 84
 Chédozeau, Bernard 387, 389–391
 Chevreau, M. 245
 Chishull, Edmund 791, 792
 Cholnoky László 440, 522, 528
 Cholnoky Viktor 440, 521–537
 Chrétien de Troyes 508
 Chrysippos 304
 Chrysostome I. János, Aranyszájú Szent

- Chytraeus, David 433
 Chytraeus, Nathan 431
 Cicero, Marcus Tullius 84, 300, 303, 304, 314,
 317, 318, 328, 367, 371, 421, 422, 424, 426,
 428, 549, 726, 794
 Cicirrus, Messius 426
 Cillei Erzsébet 427
 Cinq-Mars, Henri 470
 Cirill, Szent 513
 Clarke, Adrian 56
 Claudianus, Claudius 318, 319, 422, 425
 Claudius Marcellus 317, 423
 Clavio (Clavijo) y Fajardo, José 230
 Clement, Simon 791, 792
 Clive, John 349
 Cluverius (Kluver, Philip) 241
 Coenen, H. L. 131
 Cojocariu, szenátor 125
 Colbert, Jean Baptiste 450
 Collingwood, R. G. 175
 Colombo, Cristoforo 245
 Comáromy Györgyné Vay Anna 767
 Comte, Auguste 345, 362
 Concha Győző 332
 Condé, hercegnő 457
 Condorcet, Antoine 345, 346, 349, 350, 352,
 353, 358
 Conrad, Joseph 588
 Constant, Benjamin 329, 331–333, 335, 346,
 352–358
 Constantin, lengyel herceg 766
 Constantinus, Flavius Valerius Aurelius Clau-
 dius 371
 Cooper, James Fenimore 166
 Copernicus, Nicolaus 22, 468
 Corday, Pierre 333
 Cordua, tábornok 67
 Cornelius Scipio 300
 Corvinus, Christophus 366, 373
 Corvinus, Georgius 366, 367, 373
 Courtney, Cecil P. 333
 Cousin, Victor 330, 342
 Crispus, Christophorus 427
 Cristea, Miron 116, 124
 Croce, Benedetto 776
 Croisille, Christien 332
 Cromwell, Oliver 342
 Cropsey, Joseph 337
 Cruickshank, John 333
 Cumont, Franz 305
 Curtius, Quintus 739
 Curtius, Wilhelmus 450
 Cushing, George F. 149
 Cuspinianus 16
 Cyprianus, Szent 514, 518
 Czakó Zsigmond 402–410, 602–604
 Czapik Gyula 286
 Czartoryski, Konstantin 289
 Czibula Katalin 808
 Czine Mihály 722
 Czirák Antal 766
 Czóbel Minka 32–51, 362
 Czobor Ádám 674
 Czobor Erzsébet 679
 Czuczor Gergely 185, 519, 720
 Csajághy Laura 99
 Csák Borbála 676
 Csáktornyai János 690
 Csáky István 792–795
 Csáky Károly 98
 Csáky László 510
 Csanda Sándor 582, 583
 Csányi János 103
 Csányi László 435–438
 Csaplár Ferenc 584
 Csapláros István 804, 805
 Csapó Etelke 480–482, 484–490
 Csapodi Csaba 144
 Csapodiné Gárdonyi Klára 144
 Császár Ferenc 595, 601
 Császtvay Tünde 589
 Csatáry Ottó 593
 Csatlós János 347
 Csechall, cenzor 407
 Cseh Miklós 120
 Csengery Antal 349, 604
 Cserei Mihály 454, 461, 474, 476
 Cserépfalvi Imre 122
 Cserey Farkas, id., 492, 760–763
 Cserey Farkas, ifj. 760–762
 Cserey Miklós 763–767
 Csernelházi Csernel 65
 Cserő Ede 277
 Cserzy Mihály 277
 Csetri Lajos 215–217, 222–224, 548
 Csinszka I. Boncza Berta
 Csóka Lajos 62, 63
 Csokonai Vitéz Mihály 26, 77, 78, 85–87, 225,
 241–245, 273, 518, 519, 522, 589, 768, 769,
 775, 777, 796, 804
 Csónka Ferenc 431–433, 572, 688, 758, 807

- Csontos János 731
 Csorba Ilona 607
 Csorba Sándor 68, 69, 244
 Csontos Gyula 773
 Csöbörös István 795–798
 Csörsz Rumen István 807, 809
 Csuka Ferenc 276
 Csúzy Zsigmond 517, 518
 Csűrös Ferenc 727
 Csűrös Miklós 813
- D'Alessandro, Marinella 149
 d'Asfeld, abbé 391
 D'Aulnoy, Mme. 102
 Dalnoki Kinglarovits Árpád 771
 Dalos László 276
 Damm, Jakab 176
 Dampierre, Henri Duval 55
 Dániel István 766
 Dante Alighieri 148, 253, 430, 696, 697, 699, 700, 751, 775
 Darholcz Kristóf 698, 699
 Darrel, William 19–21, 31
 Dávid Géza 807
 Dávidházi Péter 77, 138–142, 149–151, 154, 521, 529, 532, 589, 609, 695
 Davidov, Jurij 567
 Davies, John 59
 De Bartolo, Stefano 149
 De Nardis, Luigi 148
 Deák Dezső 276
 Deák Farkas 453, 454, 462, 476
 Deák Ferenc 99, 100, 174, 290, 493
 Deák Rezső 276
 Deák Tamás 434
 Deáki Filep Sámuel 103
 Debreczeni Szőr Gáspár 279
 Debreczeni Attila 77, 241, 244, 297, 579, 580
 Sz. Debreczeni Kornélia 274–277
 Degré Alajos 602
 Delacroix, Eugène 294, 573
 Delassault, Geneviève 388, 389, 391
 Delfini, Antonio 149
 Dell'Anguillara, Giovanni Andrea 430
 Delsaux, Hélène 345
 Deme Zoltán 707
 Demeter Júlia 578, 808
 Démokratész 373
 Derkovits Gyula 788
 Derrida, Jacques 154, 198
 Déry György 122, 124, 539
- Déry Imre I. Déry Tibor
 Déry Sári 773
 Déry Tibor 105–123, 538–547, 590
 Déryné Széppataki Róza 770
 Descartes, René 22, 453, 467, 468, 476, 477
 Desroussilles, François Dupuigrenet 390
 Dessewffy Aurél 595, 596
 Dessler, A. 389
 Dettre János 276
 Dévai Bíró Mátyás 551
 Dévényi Róbert 773
 Dézsi Lajos 476, 675, 732, 733, 747
 Dezső Mihály 89
 Di Francesco, Amedeo 149
 Dianous, Charles Amade de 122, 124
 Dickens, Charles 166, 561
 Diderot, Denis 335
 Dienes András 73
 Dienes Valéria 645, 668
 Dietsche, Magnus 251
 Dillich, Wilhelm 8, 12
 Dilthey, Wilhelm 440
 Diogenész Laertiosz 422
 Dionysius Carthusiensis 388
 Diósi Ödönne Brüll Adél 362, 428
 Diósy Márton 609
 Dirck Pietersz (Pers, Dirck Pietersz) 369
 Djordjević, Jovan 291
 Dobai Székely Sámuel 729
 Dobokay Sándor 688–690, 692, 694
 Dobos István 588
 Dobrossy István 342
 Dóczy Lajos 409
 Dolce, Lodovico 430
 Domitianus, Titus Flavius 423
 Domokos László 275–277
 Donatus, Tiberius Claudius 737, 740
 Donne, John 616, 617, 638
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 579
 Dózsa György 670
 Döbrentei Gábor 595, 760–762
 Dömötör Ákos 293, 375, 379, 512
 Dömötör Tekla 315
 Dörgő Tibor 402
 Dörmey Sándor 280
 Dranke, Naftin 125
 Dresser, Matthaeus 432
 Drux, Rudolf 13
 Dsida Jenő 150
 Du Cange 314
 Du Pin, Louis Ellies 388, 389

- Dubois, Guillaume 385
 Dubraviczky Simon 69, 98
 Dugonics András 135, 136, 216, 221, 223, 224, 726, 779, 803
 Duguet, Jacques-Joseph 391, 393, 398
 Dumas, Alexander 166
 Dumont, Stephan 338
 Dünnhaupt, Gerhard 3
 Dzurek, Jozef 808

 Eber, Paul 367
 Ebner, Margareta 247
 Eckhardt Ferenc 446, 476
 Eckhardt Sándor 143, 255, 256, 258–267, 270, 272, 294, 673–679, 681, 683–686, 688–692, 694, 697, 699, 701, 758
 Eckhart mester 697
 Eco, Umberto 149, 253
 V. Ecsedy Judit 281
 Éder György 134
 Edward, Cornbury vicomtja 20
 Egeria, Numa Pompilius felesége 315
 Eggenberger, Ferdinand 380
 Egressy Gábor 69–71, 137, 138, 596, 601
 Egyed Emese 760
 Ehrenfeld László 123, 124
 Ehrmann, Theophil Friedrich 230, 231, 706
 Eidus Livia 276
 Eineder, Georg 730
 Einzig, Bernhard 122, 124
 Eiseley, Loren 347
 Eisemann György 200, 214
 Eisemann Mihály 771
 Ekmečić, Milorad 289
 Elek Oszkár 375
 Eliot, T. S. 212
 Elizabeth, Stuart 52
 Ember Győző 478
 Ember Pál I. Erdélyi János
 Emőd Tamás 771
 Endre, Anjou 144
 Endrődi Sándor 361, 362, 375
 Engel, Christian von 406
 Ennius, Quintus 84
 Enyedi Sándor 763, 768, 781–783
 Eoyang, Eugène 616
 Eötvös József 228, 329–332, 334, 337–340, 342, 344–349, 351–355, 357, 358, 380, 595, 599, 600, 602, 604
 Eötvös Loránd 344
 Epiney-Burgard, G. 251

 Erasmus, Roterodamus 367, 368, 372, 704
 Eratoszthenész 307
 Erdei Anna 433
 Erdei Klára 268, 384–386, 551
 T. Erdélyi Ilona 593, 597, 607
 Erdélyi Indali 293
 Erdélyi János 216, 495, 500, 593, 596–606, 608, 715
 Erdélyi Jenőné Lengyel Vilma 276
 Erdélyi Pál 732
 Erdélyi Zsuzsa 809
 Erdődi József 275
 Erdődy György 510, 511
 Erdődy Julianna 792
 Erdős Renée 41
 Eren, Hasan 812
 Erkel Ferenc 784
 Erkel Gyula 784
 Erns, Gaspar 52
 Ernyi Mihály 770
 Ertsey Péter 274
 Erzsébet, I., angol királynő 52, 165
 Este, Leonello 303
 Esterházy Miklós 736
 Esterházy Nepomuk János 760
 Esterházy Pál 728, 736, 779
 Esterházy Péter 149
 Estius (Hessels van Est), Wilhelm 389
 Eszterházy Károly 285, 286
 Euripidész 523
 Evelyn, John 60

 Fábchich József 755
 Faber du Faur, Curt 4
 Fábián Gábor 348
 Fabiny Tibor 390
 Fabius Quintus Maximus, Verrucosus Cunctator 320
 Fabre-Luce, Alfred 333
 Fábri Anna 175, 810
 Fabri, Johann Ernst 243
 Fábrih I. Fábchich
 Falk Miksa 343
 Falkenstein, Karl 245, 707
 Faludi Ferenc 19–21, 23–31
 Faluvégi Katalin 296
 Falvay Mihály 34
 Faragó Erzsébet 521
 Faragó József 807
 Faragó Miklós 276
 Farkas Árpád 724

- Farkas Bálint 770
 Farkas Ferenc 770
 Farkas Gábor 388
 Farrington, Benjamin 347
 Fáty András 69–71, 98
 Fazekas István 800
 Fehér H. Katalin 589, 590
 Fehér Klára 769
 Fehér Tibor 276
 Fejér György 133
 Fejérvölgy István 280
 Fejes Endre 769
 Fejes István 140
 Fejtő Ferenc 106, 110
 Fekete Andor 116
 Fekete Csaba 241–243, 732
 Fekete Sándor 375
 Feld Irén 771
 Fellini, Federico 148
 Felssecker, Eberhard Wolfgang 4
 Fénelon, François de 386, 395
 Feniczy Gyula 318
 Fényes Soma 362
 Fenyő István 329, 330, 332, 336, 337, 340, 342, 358
 Fenyő Miksa 148, 277, 525, 532, 534–536
 Ferdinánd, I., császár 57, 171
 Ferdinánd, III., császár 132
 Ferenc, Assisi Szent 523
 Ferenc, I., magyar király 65
 Ferenc Gergely 117, 125
 Ferenc Gyárfás 124
 Ferenc József, magyar király 289
 Ferenczy Lőrinc 256, 698, 702, 703
 Ferenczi 123
 Ferenczi László 150
 Ferenczi Zoltán 73, 673
 Ferenczy István 98
 Ferenczy József 402, 403, 405, 410
 Ferroni, Nicoletta 148, 149
 Fessler Ignác Aurél 406
 Fest Sándor 60
 Fésűs György 340
 Fetscher, Iring 345
 Feuerbach, Ludwig 561
 Feuillé, Louis 237
 Fichte, Johann Gottlieb 343
 Filangieri, Gaetano 332
 Fillion, J. J. 3, 4
 Filthaut, M. 247
 Fiore, Peter Amadeus 617
 Firmicus Maternus 311, 317, 319, 323, 325
 Fischer, John 280
 Fischer, Kuno 345
 Flaubert, Gustave 751
 Fleury, Claude 392, 393, 399
 Flitner, Johannes 372
 Foag, James F. 248
 Foc, Thomas C. 248
 Fodor Josephine 769
 Fogarasi János 720
 Foktövi János 794
 Fónod Zoltán 582–584
 Font Zsuzsa 807
 Forgách Ferenc 514
 Forgách Mihály 130, 151
 Forgách Zsigmond 688
 Forgács Antal 546
 Fóris Lajos 124
 Formentini Auróra 679
 Fornaro, Pasquale 148
 Forval, de 455
 Foucault, Michel 160
 Fourier, François Marie Charles 336
 Földváry Lajos 75
 Fra Guido da Pisa 696
 Fraknói Vilmos 325, 326
 France, Anatole 750, 752
 Franchi, Cinzia 148, 808
 Francisci, Erasmus 2, 3, 6
 Francke, Christian 551
 Frangepán Ferenc Kristóf 71, 452
 Frank József 276
 Frank Tibor 604, 607
 Frankenburg Adolf 593, 596, 601
 Freud, Siegmund 642–645, 647–649, 651, 662, 665, 670–672
 Fried István 68, 69, 134, 228, 246, 289–291, 411, 442, 588, 775
 Friedrich, Hugo 40
 Frigyes, Nagy, porosz király 333, 334
 Frigyes, pfalzi herceg, cseh király 52, 54, 55
 Frigyes, III., német-római császár 320, 321, 323, 325, 326, 328
 Frölich, Thomas 278
 Frutolf von Michelsberg 573
 Frye, Northrop 388, 390, 397
 Fubini, Mario 776
 Fuetter, Eduard 340
 Fülepi Lajos 588
 Fülöp, kardinális 299
 S. Fürth Éva 163

Füsi József 697
Füzes György I. Fejtő Ferenc

Gaál Gábor 107, 108, 110–114, 116, 117, 119,
121, 123–125

Gabler, Hans Walter 77

Gadamer, Hans-Georg 205, 206, 209, 212, 214,
654

Gadifer de la Salle 238

Gagyí László 476

Gajek, Konrad 3, 9, 11, 14

Gajtkó István 551

Gál Ferenc 119–120, 124

Gál István 57, 434, 744, 745, 747

Gálfszky Erzsébet 108, 111, 112, 122, 123

Gáli József 769

Galilei, Galileo 84

Gáll Ernő 724

Gall, Lothar 333

Galletti, Johann Georg August 245

Gálos Rezső 226

Gángó Gábor 800

Gans, Eduard 332, 335, 337, 339, 343, 344,
348, 353, 356–358

Garai Anna 427

Garašanin, Ilija 289

Garay János 99, 596, 597, 599, 601

Gáspár J. 293

Gautier, Théophile 503

Géber Antal 476

Geminosz (Geminus) Tullius 424

Genovéva, Szent (Geneviève) 573

Georgi I. Déry György

Gerézdi Rabán 700

Gergely, Szent 518

Gergely Pál 434

Gergye László 411

Gerhard János 516

Gerhard, Johann 89, 91

Gerő Ödön 530–532

Gerold László 147, 768

Gerzon Adolf 114

Gerzon Kató 114–116, 125

Geulincx, Arnold 90, 91

Géza, magyar fejedelem 806

Gibert, Pierre 395

Gide, André 106, 122

Giesinger, Franz 317

Gina I. Kratochwill Zsuzsanna Georgina

Gindery János 338

Giskra, Jan 68

Glandorpius, Joannes 367

Glatz Ferenc 337, 478

Glover, Sir Thomas 52

Gmür, Rudolf 343

Gnisci, Armando 149

Gobbi Hilda 773

Goclenius, Rudolphus 367

Godin, André 368

Goethe, Johann Wolfgang 142, 205, 411, 529,
534, 563, 565, 596, 637, 638, 751, 787, 813

Gomba Szabolcsné 732

Gombaszögi Ella 772

Gombaszögi Frida 772

Gombaszögi Irén 772

Gombaszögi Margit 772

Gombos Imre 134

Gombos Katalin 773

Gombrich, Ernst Hans 34

Gonda István 325

Gonda Lajos 125

Gondomar, gróf 58

Gonella 104

Gooch, G. P. 346

Goold, G. P. 305

Goossens, Matthias 251

Gordon Zsuzsa 773

Gorilovics Tivadar 148

Gortan, Veljko 420

Gossman, Lionel 346

Gosztonyi János 771

Gotendorf, Alfred N. 1

Gothot-Mersch, Claudine 77

Gounod, Charles François 773

Gourmont, Rémy de 204

Goyet, Thérèse 395

Gózon Gyula 772

Gökbilgin, Tayyip 812

Gömöri György 61, 789–792, 807

Gömöri Jenő 521

Göncz Árpád 806

Gönczy Soma 407

Görbe János 783

Görgey Artúr 74

Görgey István 75

Görömbei András 722–724

Gracchus, C. 314

Graciotti, Sante 148, 149, 778

Gracza János 275

Gradelehnus, Johann 12

Gramsci, Antonio 776

Granger, Gilles-Gaston 345

- Grass Frigyesné 62–67
 Grätzer József 365
 Grecu, Vasile 125
 Green, A. Wigfall 347
 Greenfield, Concetta Carestia 696
 Gregory, Richard Langton 34
 Greguss Ágost 408
 Gremonville, Jacques Bretel de 451, 452
 Gres-Gayer, Jacques 388
 Grey, Lord 792
 Griffin, Nigel 808, 809
 Grigor, pásztor 117
 Grillparzer, Franz 136
 Grimmelshausen, Hans Jacob Christoffel von 3, 4, 16
 Gross Andor 543, 544
 Gross Félix 345
 Grote, Geert (Gerardus Magnus) 250–253
 Grotius, Hugo 389–391, 432
 Groza, Petru 115, 783
 Grube, Karl 251
 Grubicy György 340
 Gruter (Gruyter) Janus 432
 Gruys, J. A. 369
 Grzegorz z Sanoka 129
 Guarino da Verona 300, 305, 308, 311, 318, 320, 424, 425, 427
 Guarino, Gianbattista 308, 309, 311
 Guaricus, abbé 367
 Guevara, Antonio (Albertinus Aegedinus) 6
 Guida, Francesco 148
 Guilielmus Alvernus 549
 Guillemin, Henri 332
 Guizot, François 335, 336, 340–342, 346, 350–352, 354, 355, 357, 358
 Gulyás Pál 148, 274, 275, 277
 Gulyás Sándor 808
 Gundel, Hans G. 304, 324
 Gundel, Wilhelm 304, 305, 324
 Gupcsó Ágnes 809
 Gurzó Ferenc 117, 118
 Gusdorf, G. 472
 Guthmüller, Bodo 430
 Guttenberg Jozefa 63, 67
 Guzmics Izidor 218
 Guzner Miklós 114, 125
 Gvadányi János 288

 Gyárfás Elemér 476
 Gyárfás István 725–732, 734–742
 Gyenes Erzsébet 433

 Gyenis Vilmos 282, 283, 382, 476
 Cs. Gyimesi Éva 149, 588, 722
 Gyimesi Tímea 208
 Gyirwa Wenczel 102
 Gyömbéri Darázs J. 292
 Gyömrői Edit 640, 647, 648
 Gyöngy Pál 769
 Gyöngyösi Gergely 252
 Gyöngyösi István 28, 82, 84, 87, 215–227, 678, 804
 Györrffy 98
 Györrffy György 788, 789
 G. Györrffy Katalin 790
 György deák 793
 György Lajos 101–104, 142, 143, 282, 292, 293
 Györy Ferenc 67
 Gyula, II., pápa 430, 573
 Gyulai János 279
 Gyulai Pál 138, 139, 193, 376, 480, 483, 493–506, 523, 558, 581, 619, 628, 633, 638, 726, 770
 Gyulai-Gaál János 769

 Haas, Alois M. 247
 Hadrianus, Publius Aelius 90
 Hadrovics László 725
 Hagymássy Lajos 274
 Hahn István 215
 Haiman György 281, 282
 Hajdú Mihály 682
 Hajdú Zoltán 782
 Hajnal László 276
 Hajnal Mátyás 701, 702
 Halasy-Nagy József 624
 Halász Előd 3
 Halász Gábor 35
 Halász Péter 769
 Halász Rudolf 769
 Halász Sándor 124
 Halbwachs, Maurice 660, 664
 Halévy, Elie 337
 Hall, Joseph 387
 Haman, Georg 319
 Hankiss Elemér 769, 785
 Hankiss János 148, 476, 630, 637
 Hannibal 320
 Hannulik János 226, 227
 Hantházi Sári 276
 Háportoni Forró Pál 739
 Harag György 782
 Hargittay Emil 792–794, 807

- Harkai Vass Éva 147
 Harpaz, Ephraim 333
 Harris, H. S. 345
 Harsányi Kálmán 579
 Harsdörffer, Georg Philipp 2, 3, 5–7, 10, 13, 17, 18
 Hartel, Guilelmus 514
 Hartmann, Eduard 563, 566, 567
 Hatvany Lajos 480, 484, 535
 Haugen, E. 682
 Cs. Havas Ágnes 727
 Havas László 431
 Hágy Gyula 769
 Hayn, Hugo 1
 Hazucha 595, 603, 604
 Heckenast Gusztáv 478
 Heckenast Gusztáv (1811–1878) 228, 241, 337
 Heerbrand, Johann 432
 Hegedűs Attila 682, 683, 687, 807
 Hegedűs Géza 402, 769
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 335, 343–345, 350–355, 358, 563, 566, 642
 Heidegger, Johann Heinrich 90
 Heidegger, Martin 33, 208, 540
 Heidfeld, Gottfried 369
 Heidfeld, Johann 281, 365–370, 372, 374
 Heiler, Friedrich 548
 Heine, Heinrich 361, 484, 609, 610
 Heinisch József 770
 Heinrich, August 102
 Heinrich Gusztáv 143
 Hellebrandt Árpád 365
 Heltai Gáspár 279, 514, 551, 698
 Heltai János 281, 807, 808
 Heltai Jenő 41
 Henrik, III., kasztíliai király 238
 Henszlmann Imre 295, 375, 378, 593, 594, 596–598, 601, 602, 605
 Herczeg Gyula 473, 476
 Herczer Jób 102
 Herder, Johann Gottfried 495
 Herford, C. H. 60
 Hermán M. János 467, 471, 477
 Hermand, Jost 41
 Hermányi Dienes József 282–284
 Hermes Trismegistos 305
 Hermon-Belot, Rita 391
 Herner János 131
 Heródek Sándor 277
 Herolt János 104
 Herp, Hendrik 252
 Herrmann Antal 276
 Herrnstein Smith, Barbara 610, 612, 616, 625, 626, 628, 631, 637, 638
 Hersche, Peter 401
 Hesselmann, Peter 3
 Hessus, Eobanus 367
 Hésziodosz 302
 Hevesi Sándor 137, 537, 769
 Heyder, Michel 8
 Heylyn, Peter 57, 791
 Hiador I. Jámbor Pál
 Hieronymus I. Jeromos, Szent
 Hieronymus, Prágai 691
 Hippokratész 422, 423
 Hirsch, Arnold 4
 Hitler, Adolf 544
 Hoffmann 242
 Hofmann, Johann 8
 Holdheim, William W. 333
 Holenstein, Anne-Marie 247
 Holl Béla 281, 698, 699
 Holland, Abraham 59
 Holland, Compton 57–58
 Holstein-Wissenburg, Dorothea Elisabeth von 458
 Hóman Bálint 478
 Homérosz 84, 227, 302, 439, 425, 467, 498, 500, 604, 605, 696, 697, 700, 740, 755
 Homonnai Béla I. Vajda János
 Hont Ferenc 772, 803
 Hopp Lajos 382, 383, 385, 392, 394–396, 399, 400, 577, 808, 812
 Hoppál Mihály 619
 Horányi Elek 215, 226
 Horányi Mátyás 769
 Horatius, Quintus Flaccus 216, 219, 221, 223, 225–227, 305, 435, 422, 424, 425, 426, 428, 726, 749, 755, 794, 795
 Hornius 241
 Horthy Miklós 148
 Horvát István 788
 Horváth István 807, 808
 Horváth Iván 270, 273, 544, 619, 639, 674, 676, 688, 700, 806
 Horváth János 101, 104, 144, 201, 203, 209, 215, 216, 222, 226, 480, 558, 569, 586, 595
 Horváth János, ifj. 312–315, 320, 420, 425, 573
 Horváth Jenő 326
 Horváth Júlia 590
 Horváth Katalin 296
 Horváth Márton 727

- Horváth Mihály 446, 477
 Horváth Miksa 119, 123, 124
 Hóvári János 811
 Hölderlin, Johann Christian Friedrich 33, 559
 Hrúz György 375
 Hrúz Mária 375
 Hubai János 89
 Hubay Miklós 148
 Huber Jánosné 111
 Hudi József 245
 Hudiņa, I. 451, 477
 Hugo, Victor 166, 329–331, 335, 361, 391, 502–504
 Humbertus 250
 Humboldt, Alexander von 230
 Hume, David 566
 Huntley, Frank Livingstone 387
 Hunyadi Ferenc 733
 Hunyadi János 60, 68, 69, 223, 301, 303, 326, 428
 Hunyadi László 134
 Hus, Jan 368, 691
 Huszár Dávid 279
 Huszár Gál 278, 279, 281
 Huszti József 300, 305, 306, 310, 322, 324–326, 420
 Huszti Péter 725, 726, 733
 Huysmans, Joris Karl 44
 Hübner, Johann 242, 243, 245
 Hyginus, Gaius Julius 307

 Ignác, Loyolai Szent 386
 Ignác Rózsa 769
 Ignjatović, Jakov 291
 Ignotus 41, 362, 492
 Ignotus Pál 642, 663
 Illés Endre 477, 769
 Illés László 150, 151
 Illésházy István 267, 758, 759
 Illik Viktor 112
 Illyés Gyula 110, 112–114, 121, 122, 137, 149, 359, 360, 363, 364, 376, 482, 541, 542, 775
 Illyés Gyuláné Kozmucz Flóra 276, 653
 Illyés István 281
 Imre, Árpádházi Szent 426
 Imre Samu 684, 686, 687
 Incze Gábor 279, 551
 Inczédy József 516
 Ingarden, Roman 180, 201–203, 205
 Inhofer Orsolya 510
 Irányi Dezső 276

 Irinyi József 294
 Irinyi Károly 727
 Iselin, Jacob Christoff 243
 Isidorus I. Izidor, Sevillai Szent
 István, I., Szent, magyar király 127, 431, 725
 Ivanović, Katarina 291
 Iványi Emma 728, 736
 Iványi Sándor 286
 Izidor, Sevillai Szent 514, 696
 Izsák, fakereskedő 125
 Izsáky Margit 770

 Jacobi Austrosylvius, Pieter 369, 370
 Jakab, I., angol király 52, 347, 369, 704
 Jakab, II., angol király 349
 Jakab Ödön 527, 528
 Jakó Zsigmond 89
 Jakšić, Djura 291
 Jakson 237
 Jakubovich Emil 788, 789
 Jakus Lajos 375
 Jámbor Pál 595, 599, 600
 Jambrešić, Andrija 285
 James, E. D. 393
 Jammes, Francis 151
 Jancsika, titkár
 Jancsó Adrienne 783
 Jancsó Elemér 764
 Jankó János 291
 Janković, Miodrag 290, 291
 Jankovich Miklós 246, 730, 732
 Jankovics I. Jankovich Mikiós
 Jankovics József 129, 130, 445, 448, 451, 453, 455, 456, 461–466, 469, 473, 477, 678, 736, 758, 795, 797, 806, 808
 Jankovits László 420
 Jánóczy András 796
 János, Aranyszájú Szent 514, 518
 János, I., magyar király 277, 278
 János, II., választott magyar király 277, 278
 János Zsigmond I. János, II.
 Jánosi Mónika 789
 Janovics Jenő 783
 Jansenius, Cornelius 389, 390
 Jantso Ferenc 809
 Janus Pannonius 129, 299–328, 430, 420–429
 Jarosievitz Erzsébet 809
 Jaspers, Karl 361
 Jastrzębska, Jolanta 149
 Jászai Magda 148
 Jászai Mari 137, 409

- Jaye, B. H. 549
 Jean Paul 138, 560, 561, 596, 605
 Jehúda Hádásszi 513
 Jenő, IV., pápa 741
 Jericke, Alfred 5
 Jeromos, Szent 365, 696
 Jeszenszky Ferenc 811
 Jodok 598
 Johnson, Douglas 340
 Johnson, Peter 509
 Jókai Mór 143, 153–199, 291–293, 381, 407, 440, 494, 520–522, 533, 534, 595, 768, 806, 812, 813
 Jonge, H. J. de 447, 468
 Jonson, Ben 58–60
 Joó László 770
 Jordánszky Elek 731, 780
 Josephus Flavius 513–515
 Jósika Miklós 460, 476, 477, 595, 599–601, 603, 607, 609
 Jourjon, Maurice 395
 Jovanović Zmaj, Jovan 291
 József, I., magyar király 736
 József, II., magyar király 64, 66, 67, 226, 334
 József Áron 663
 József Attila 35, 113, 147, 148, 276, 295, 296, 359, 360, 363, 364, 538–547, 636, 639–672, 775, 776, 786–788, 804
 Judik Etel 771
 Juhász Erzsébet 147
 Juhász Ferenc 147
 Juhász Géza 745, 748
 Juhász Gyula 211, 274, 360, 363, 433, 747, 768, 769, 803
 Juhász István 475, 477
 Juhász László 420, 427
 Júlia I. Losonczy Anna
 Julow Viktor 347
 Jung Károly 795–797
 Juranek, Christian 3
 Justinianus, I., császár 426
 Juvenalis, Decimus Junius 422, 794
 Juvencius, Jacobus 571

 Kabdebó Lóránt 588, 590, 784, 788
 Kacsó Sándor 121
 Kádár Imre 770
 Kádár László 285
 Kadosa Marcell 111
 Kadulska, Irena 808
 Kájjoni János 281

 Kákossy László 324
 Kálay Kopasz Pál 679
 Káldi György 513, 693
 Káldy Gyula 70
 Kalla Zsuzsa 589
 Kállay Ferenc 243
 Kállay István 64, 66, 67, 277
 Kallimakhosz 302, 573
 Kalmár Pál 113
 Kálnoky László 631
 Kálnoky Sámuel 457
 Kamenyev, Szergej Szergejevics 106
 Kanizsai Pálfi János 701
 Kant, Immanuel 84, 337, 344, 345, 352, 358, 566
 Kántor Lajos 781, 782, 784
 Kányádi Sándor 724
 Kapitány István 725
 Kaposi Juhász Sámuel 89, 92
 Karácson János 598
 Karácsonyi Jánosné 124
 Karafiáth Judit 150, 151, 590
 Karatay, Sadrettin 812
 Karátson Gábor 197
 Kardos Samu 99
 Kardos Tibor 307, 420
 Karinthy Frigyes 107, 771
 Kármán József 411
 Károly, Stuart trónörökös 58
 Károly, I., angol király 342
 Károly, V., császár 739, 795
 Károly, X., francia király 335
 Károlyi Amy 616
 Károlyi András 279
 Károlyi Gáspár 278, 471
 Károlyi György 766
 Kárpáti Aurél 771
 Karsay Orsolya 145
 Kassák Lajos 107, 584, 585, 651, 784
 Kassákné Simon Jolán 769, 771
 Katona Gergely 296, 588
 Katona Imre 293, 795–797
 Katona József 134–136, 298, 523, 770, 813
 Katona Tamás 725
 Katona Tünde 388
 Katus László 289, 290
 Kaulbach, Friedrich 345
 Kaunitz, Wenzel Anton 67
 Kazinczy Ferenc 62, 63, 215, 216, 243, 246, 411, 492, 589, 595, 596, 760, 762, 763–767
 Kazinczy Gábor 595
 Kazzay András 729

- Kazzay Sámuel 729, 730, 732, 734
 Kecskeméti Gábor 179, 728, 735, 737
 Kecskeméti M. István 433
 Keczser Ambrus 451
 Kedves Csaba 809
 Kelecsényi Gábor 731
 Kelemen Didák 516
 Kelemen János 149
 Kelemen Lajos 282
 Kelevéz Ágnes 589, 591, 648, 743, 744, 811
 Kemény Egon 769
 Kemény G. Gábor 583
 Kemény János 145, 454, 476
 Kemény Katalin 473, 477
 Kemény Sámuel 766
 Kemény Zsigmond 99, 140, 172, 193, 495, 496,
 504, 595, 596, 812
 Kempelen Béla 729
 Kempis, Thomas 251, 252, 705
 Kenesei István 682
 Kenyeres Imre 473, 477
 Kenyeres Zoltán 149
 Kerecsényi Dezső 229, 607
 Kerekes János 770
 Kerényi Ferenc 70, 71, 138, 379, 408, 409, 578,
 589, 591, 768, 770, 772, 784, 798, 804
 Kerényi Károly 512, 695
 Kereskényi Sándor 149
 Kérészi István 131, 132
 Keresztesné Várhelyi Ilona 589
 Kereszturi Pál 447, 448
 Keresztury Dezső 139, 222, 579, 586, 587
 Kereszty Ágnes 134
 Kéri Pál 521
 Kertész, André 585
 Kertész József 435
 Kéry László 769
 Keserű Bálint 268, 551
 Keserű Katalin 148
 Keveházi Katalin 384, 551
 Kevi 8
 Kézai Simon 573, 574
 Khin Antal 375
 Kibédi Varga Áron 588
 Kilián István 285, 576–578, 634–636, 809
 Kincses Károly 585
 Kincses Katalin 510
 Kinsky, Ferdinand 460
 Kipling, Rudyard 523
 Király Erzsébet 699, 725
 Király György 725
 Király István 3, 363, 810
 Király László 724
 Király Péter 807
 Kiroz, igazgató 116
 Kiš, Danilo 147
 Kis Margit 35
 Kis Péter 277–279
 Kisfaludy Károly 134, 135, 138, 501, 596
 Kisfaludy Sándor 134, 135
 Kismarjai Veszelin Pál 794
 Kiss Ferenc 389
 Kiss Irén 769
 Kiss István 518, 793
 Kiss Jenő 682
 Kiss József 41, 361, 536, 558, 651
 Kiss József (1923–1992) 73, 591, 595, 599,
 600, 606
 Kiss Katalin 578
 Kiss Komáromi István 88, 89, 91
 Kiss Mihály 149
 Kissházy J. 293
 Klaniczay Tibor 129, 130, 148, 256, 258, 259,
 270, 271, 282, 386, 429–431, 451, 477, 570,
 577, 673, 674, 677, 678, 680, 700, 703, 704,
 778, 809
 Klárné Angyal Ilka 770
 Klauzál Gábor 98
 Kleanthész 304
 Klimius Miklós 171
 Klimt, Gustav 44
 Klinger, Max 44
 Klipper, fakereskedő 118, 124
 Kloocke, Kurt 333
 Knapp Éva 578, 808
 Knappich, Wilhelm 312
 Kner Imre 435
 Knight, G. Wilson 202, 203
 Kobzos Kiss Tamás 808, 811
 Koczás Sándor 810, 811
 Kodály Zoltán 782
 Koháry Ferenc 77–79, 81, 85, 87
 Kókay György 287, 593
 Kollar, Adam 62
 Kollár Ferenc 341, 346
 Kollár, Ján 375
 Koltay-Kastner Jenő 276
 Koltay Klára 550
 Komáromi István 551
 Komját Aladár 363
 Komjáthy Jenő 32–35, 37–39, 43, 46, 50, 51,
 200–214, 492, 493, 505, 506, 558, 568

- Komjáthy Vidor 207
 Komlós Aladár 200, 204, 493, 499, 559, 561
 Komlós András 772
 Komlós János 772
 Komlós Juci 772
 Komlós Vilmos 772
 Komlovski Tibor 255, 270–273, 384, 694, 737
 Koncz József 88, 89
 Konfucius 468
 Kont Ignác 400
 Kónya Judit 769
 Kónyi János 102–104
 Koós Kovács István 113, 114
 Kopácsi Ferenc 432
 Kopaczi(n), Stephanus 432
 Koptik Odó 571
 Koroda Pál 562
 Korompay H. János 295, 297, 593, 610
 Kós Károly 782
 Kósa László 471, 477
 Kosáry Domokos 473, 477
 Koschlig, Manfred 1, 4, 5, 9, 11, 13, 14
 Kossuth Lajos 74–76, 98, 290, 519
 Kossuth Lajosné 98
 Kosztolányi Dezső 50, 51, 112, 149, 204, 207, 216, 221, 359, 363, 364, 440, 441, 526, 535, 747, 770, 786, 787
 Kótsi Katalin 134
 Kott, Jan 581
 Kovaček, Božidar 290, 291
 Kovách Zoltán 731
 Kovachich Márton 731
 Kovachich Márton György 145
 Kovács Anna 384
 Kovács Béla 285
 Kovács Ida 589
 Kovács Ilona 383, 399
 Kovács Imre 765
 Kovács István 683
 Kovács Kálmán 382
 Kovács Pál 329
 Kovács Sándor 198, 588
 V. Kovács Sándor 307, 420, 514, 731
 Kovács Sándor Iván 131, 268, 273, 420, 433, 435, 590, 678, 736, 789
 Kovács Zsuzsa 282
 Kovácsi A. 293
 Kováts József 726
 Kováts Miklós 768
 Koyré, Alexander 477
 Kozák László 589
 Kozsca Sándor, id. 228, 497, 499
 Kölcsey Ádámné Szuhányi Jozéfa 707
 Kölcsey Ferenc 68, 69, 71, 215, 216, 226–246, 329, 334, 337, 349, 361, 492, 495, 498, 589, 595, 597, 604, 605, 607, 613, 638, 634, 669, 670, 706, 707, 721, 755, 769, 800
 Köllő (Engel) Károly 143
 Könczöl Csaba 32, 33
 Könözszy László 806
 Köpeczi Béla 1, 14, 148, 382, 383, 386, 387, 393–396, 399, 400, 477
 Kőrösi Imre 227
 Körner, Theodor 135
 Kőszeg Ferenc 276
 Kőszeghy Péter 255, 258, 259, 261, 271, 279, 679, 690, 692, 693, 695, 703, 705, 807
 Kötő József 781, 782
 Kraszewski, Józef Ignacy 805
 Krasztev Péter 151
 Kratochwill Zsuzsanna Georgina 505, 803
 Kratočil Dezső 276
 Kraus, Hans-Joachim 388
 Krebs, Jean-Daniel 6
 Krestić, Vasilije 289
 Kríza Ildikó 574, 575, 808
 Krúdy Gyula 440, 441, 521, 522, 769, 812
 Kruppa Tamás 807
 Krynska, Salomea 345
 Kulcsár Kálmán 348
 Kulcsár Margit 92
 Kulcsár Péter 129, 144, 476, 736, 789
 Kulcsár Szabó Ernő 151, 188, 588, 784, 786–788
 Kulin Ferenc 215, 229
 Kulcsár István 292, 811
 Kun Magda 773
 Kunigunda, Árpádházi 127
 Kunoss Endre 596
 Kuntár Lajos 811
 Kurcz Ágnes 367, 725
 Kurkó Gyárfás 108, 112, 121, 123, 124
 Kuskó Dezső 276
 Kuthy Lajos 599, 600
 Küllös Imola 798, 807
 Künzle, Pius 247–254
 Kvahó Márton 679
 Kyau 104
 La Grange Aranka 770
 Lábadai Károly 795, 797
 Laborfalvi Róza 138, 407

- Lach Róbert 612
 Lachmann, Karl 508
 Lactantius, Lucius Coelius Firminianus 128, 317, 318
 Laczka János 63
 Ladik Katalin 626
 Lafontaine, Jean 102
 Lahm, Sebastian Ambrosius 130, 151
 Lajos, II., magyar király 13, 166
 Lajos, XIII., francia király 236, 453
 Lajos, XIV., francia király 449–452, 455, 457, 458, 478
 Lajos, XV., francia király 492
 Lajos Fülöp, francia király 331, 340, 346, 348, 359
 Lakatos Éva 111
 Lamartine, Alphonse de 294, 295, 329–332, 335, 339, 358, 596
 Lamennais, Hugues Félicité Robert de 335, 336
 Lánicz Irén 147
 Landmann, Michael 212
 Landy Dezső 647
 Láng Ádám 103
 Láng József 297, 810
 Langer, Susanne K. 202
 Langmann, Adelheid 247
 Lapide, Cornelius a 513
 László, Szent, magyar király 402, 406, 407, 410, 736
 Lászlóffy Aladár 724
 Latabár Árpád, ifj. 772
 Latzkovits Miklós 388
 Laube Henrik 598, 600, 604, 605
 Lauretus, Hieronymus 388
 Lavater, Johann Kaspar 808
 Lázár István 131
 Lázs Sándor 88
 Le Gaudier, Antonius 394
 Le Guillou, Benjamin 332
 Le Sage, Alain René 142
 Leblancné Kelemen Mária 590, 798
 Leconte de Lisle, Charles Marie René 497
 Léda I. Diósi Ödönné Brüll Adél
 Lefebvre, Georges 340, 346
 Leffler Sámuel 741
 Lemming, Walter 41
 Lenau, Nikolaus 560
 Lendvai Andor 770
 Lendvay Márton 137
 Lengyel András 648
 Lengyel Balázs 588
 Lengyel Dénes 155
 Lengyel György 773
 Lengyel Menyhért 145
 Lenin, Vlagyimir Iljics 545
 Lenz, Max 343
 Leó, I., pápa 430, 573
 Leonardo da Vinci 644, 665
 Leoncavallo, Ruggiero 773
 Leopardi, Giacomo 752
 Lermier, Eugène 335–337, 343, 344, 351, 352, 356–358
 Leroy, Maxime 333
 Lesieur, Stephen 52
 Leskő József 286
 Lessing, Gotthold Ephraim 808
 Leszkay 765
 Leunclavius, Johannes 16
 Lévai Névtelen 733
 Lévy Béla 276
 Lévy József 35, 654
 Lévi-Strauss, Claude 611
 Lewalski, Barbara K. 386
 Li Peng 616
 Ligeti Ernő 114, 115, 125, 770
 Ligeti Ernőné 114, 115
 Ligeti, tanár 120
 Lionne, de 450, 452
 Lipót, toszkánai herceg 761
 Lipót, I., magyar király 8, 445, 456, 457
 Lipót, II., magyar király 64, 65
 Lippay György 451
 Lipsius, Justus 91
 Liptai Károly 277
 Liphay Ágost 559
 Listius László 727
 Lively, Jack 348
 Livius, Titus 288, 314, 421
 Lobkowitz Poppel Éva 510, 511, 676–679
 Lombardus, Petrus 90
 Londes Elek 530
 Loosjes, Jakob 369
 Lope de Vega (Vega Carpio, Lope Felix de) 246
 Losonczy Anna 507, 509, 674
 Lotz, John 636
 Louandre, Charles 333, 356
 Loup, Troyes püspöke 573
 Lovik Károly 440
 Löfstedt, Leena 573
 Lőkös István 285, 291
 Lőkös Zoltán 274, 276
 Lönnrot, Elias 381

- Lőrinczy Huba 438–442
 Löschburg, Winfried 343
 Lucas, Coronensis 282
 Lucretius, Carus Titus 559
 Ludányi Mária 807
 Ludassy Mária 333, 345, 349
 Lukács György 105, 106, 137, 345, 546, 566
 Lukács Kornél 277
 Lukács László 546
 Lukács Móric 337, 340
 Lukácsy Sándor 68, 99, 279, 280, 360, 520, 595
 Lukianosz 755
 Lukinich Imre 384, 447, 449, 456, 460, 461, 463, 466, 469, 477
 Lukovszky Judit 808
 Luther, Martin 92, 368, 386, 517, 705
 Lutz, Eckart Conrad 548, 549
 Luyts 242
 Lübbe, Hermann 343
 Lydus, Martinus 369
 Lypsius I. Lypsius
 Lyra, Nicolaus de 90

 Maár Gyula 769
 Macaulay, Thomas Babington 333, 347–350, 352, 354, 355, 357, 358
 MacCulloch, John Ramsay 339
 Machiavelli, Niccolo 430, 518
 MacKintosh, Charles Henry 389
 Macrobius, Theodosius 300, 318, 319, 328, 421, 425, 696
 Madách Gáspár 256, 258, 676, 702
 Madách Imre 35, 43, 71, 365, 512, 596, 798, 800, 812
 Madácsy Piroska 294
 Madarassy Klotilda 291
 Madarász Emil 363
 Madarász Imre 149, 579
 Madarász Márton 728
 Madarász Viktor 291
 Madariaga, Salvador de 440
 Magris, Claudio 149, 559
 Mailáth Antal 766
 Maimonidész 697
 Major, Joannes 367
 Makai László 478
 Makai Máté 368
 Makrai Pál 773
 Maksai Öse Péter 57
 Mallarmé, Stéphane 32, 40, 47

 Maller Sándor 534
 Mályusz Elemér 67
 Mályuszné Császár Edit 406, 768, 772
 Mambelli, Giuliano 726
 Man, Ray 122
 Manilius 305, 307
 Mannack, Eberhard 5, 6
 Mansfeld, gróf 56
 Márai Sándor 359, 438–442, 770
 Marcellus, Marcus Claudius 319
 Marczali Henrik 176, 445, 477
 Marêts, Samues des 551
 Margit, Árpádházi Szent 127
 Mária, Habsburg, magyar királyné 700
 Mária, Stuart 165
 Maria Anna, spanyol királylány 58
 Mária Krisztina, Habsburg 63
 Mária Terézia, magyar királynő 63–67, 334, 760
 Marie de France 104
 Markovits Rodion 116
 Márkus László 579
 Marrasio 424
 Marsus, Domitius 426
 Márta Mihály 274
 Martialis, Marcus Valerius 423, 425–428
 Martinkó András 329–331, 376, 591, 686, 687
 Martino, Pierre 497
 Martinovics Ignác 71, 579
 Márton Áron 142
 Marton Endre 773
 Marton Gábor 402
 Martonfalvi Tóth György 550, 551
 Marx, Karl 362, 363, 540, 642
 Marzio, Galeotto 129, 324, 328, 424, 425, 427, 428
 Masen (Masenius), Jacob 571, 795
 Máté Károly 477
 Mátray Gábor 770
 Mattyasovszky Ignác 574
 Mátyás, Habsburg főherceg 432, 758
 Mátyás, I., magyar király 57, 68, 129, 223, 282, 302, 321–326, 423, 425, 427, 430, 431, 573, 641, 736
 Mátyási József 519
 Mavortius 317
 Mayer Gyula 317
 Mayer, Julius 8
 Mayer, K. W. E. 342
 McCabe, Richard A. 387
 Mécs László 803
 Medgyesi Pál 548, 550–557

- Megyeri Károly 137
 Meier, Hans Jakob 808
 Melanchthon, Philipp 16, 373, 431, 691
 Melczer Tibor 148
 Meletyinszkij, Jelizar M. 376
 Melith, briberi 432
 Melius Juhász Péter 279
 Mellon, Stanley 340, 346
 Melwill, Sir Andrew 791
 Memling, Hans 573
 Mercator (Kremer, Gerhard) 230
 Mercy, Claudius Ferdinand 15
 Merényi Oszkár 215, 222, 224, 225, 227
 Merezsikovszkij, Dmitrij Szergejevics 204
 Merguet, H. 305
 Merse, szinyei 432
 Merula, Giorgio 425
 Messalina Valeria 755
 Mészáros István 726, 727, 729
 Mészáros Lázár 75, 76
 Mészöly Gedeon 68
 Metastasio, Pietro 777
 Meyer, Martin 12
 Mezei Márta 288, 589
 Mezősi Károly 435
 Michaelis Vajvoda I. Mihai Viteazul
 Michalek Manó 286
 Michelangelo Buonarotti 146, 529, 532
 Mihai Viteazul 90
 Mihály deák 733
 Mihályi Gábor 72
 Mihályi Melinda 778
 Mihálykó János 279, 280
 Mikes Kelemen 2, 383, 392, 394, 395, 399,
 474, 811, 812
 Mikes Lajos 525
 Miklós, V., pápa 299
 Sz. Miklósi 246
 Miklóssy János 499
 Mikó Imre 88
 Miksa, magyar király 278
 Mikszáth Kálmán 143, 144, 163, 810
 Miles, Josephine 617
 Mill, John Stuart 339
 Miller Jakab Ferdinánd 731, 733
 Miller, Johann 411
 Millet, Oliver 468
 Millot, Claude-François Xavier 287
 Milotai Nyilas István 281
 Milton, John 604, 609
 Mindszenty Ödön 769
 Mišianik, Ján 673, 674
 Miskei János 131
 Miskolci Pásztor István 368
 Miskolczi Csulyak István 368
 Moesch Lukács 634
 Móga János 74
 Mohamed, nagyvezír 432
 Moldova György 769
 Molière 560, 609
 Mollay Károly 3, 758, 800
 Molnár Aladár 340
 Molnár András 99, 100
 Molnár Antal 765
 Molnár Ferenc 528, 534, 535
 A. Molnár Ferenc 684, 686
 Molnár György 765
 D. Molnár István 805
 Molnár János Bálint 114
 Molnár Miklós 198
 Molter Károly 108, 116, 119, 125
 Molter Károlyné 116
 Monet, Claude 38
 Monok István 578, 789
 Montaigne, Michel 471
 Montesquieu, Charles Louis 84, 287, 335, 342,
 352–355
 Móra Ferenc 275
 Moréas, Jean 204
 Morelli, Francesco Giuseppe 19–22, 24–31
 Móric, hesseni fejedelem 367, 368, 370
 Mórícz Zsigmond 359
 Morris, Charles 202
 Moser-Rath, E. 292, 293
 Moulin, Pierre de 369
 Mozart, Wolfgang Amadeus 598, 773
 Mózes Attila 724
 Mras, Karl 300
 Mulder, W. 253
 Muschg, Walter 211
 Musculus, Wolfgangus 367
 Mussato, Alberto 696
 Musset, Alfred de 564
 Mussolini, Benito 148
 Mügeln, Heinrich von 574
 Müller Lajos 656
 Müller Miksa 682
 Müllner, Amadeus Gottfried Adolf 135
 Mylius, Johann 16
 Nádas Gábor 769
 Nádasdy Ferenc 8, 71

- Nádasdy Tamás 679, 680, 700
 Nádasdy Tamás (?–1567) 278
 Nádaskay Lajos 483, 597, 598, 600
 Nagy Attila Kristóf 206, 207
 Nagy Béla 277
 Nagy Etel 107, 108, 111
 Nagy Imre 134, 135
 Nagy István 113
 Nagy Iván 62, 132, 729
 S. Nagy József 113
 Nagy Katalin 612
 Nagy László 808
 Nagy László (1927–) 267, 273
 Nagy Miklós 32, 143, 153, 155, 812, 813
 Nagy Pál 149
 Nagy Péter 445, 478, 769
 Nagy Sándor 732
 T. Nagy Sándor 274
 Nagy Zoltán 276, 277
 Napoleon 69, 71, 134, 135
 Napoleon, III., 348, 503
 Nassau-Senior, oxfordi professzor 339
 Natter-Nád Miksa 649
 Nedecký Lajos 113
 Nedeczki László 779
 Nemeskürty Harriet 3
 Nemeskürty István 806
 Németh Andor 106, 116, 296, 546, 641, 642, 648, 650, 652, 672
 Németh Antal 138, 774
 Németh Dorottya 637
 Németh Ferenc 34
 Németh G. Béla 142, 201, 206, 216, 359, 364, 433, 434, 496, 588, 610, 653, 785, 788, 810
 Németh László 149, 175, 227, 359, 448, 477, 588, 770
 Németh S. Katalin I, 10, 17, 284, 372, 429, 511, 792
 Németh Sámuel 225
 Nero, Lucius Domitius 27, 90
 Neubuhr, Elfriede 479
 Nicolai, Friedrich 104
 Nicole, Pierre 390, 393, 394
 Niculița I. Balan, Nicolae
 Niederhauser Emil 325
 Nieremberg, Juan Eusebio 237
 Nietzsche, Friedrich 39, 44, 362, 363, 440, 528, 754
 Niggel, Günter 447, 472, 477
 Nilsson, Martin P. 304
 Numa Pompilius 315
 Nuzzo, Armando 149, 271, 703, 704
 Nyáry Pál 73, 75, 76, 174
 Nyáry Zsigmondné 281
 Nyéki Vörös Mátyás 256, 279, 574, 701
 Nyerges Judit 129
 Nyilas Attila 626
 Nyíró József 782
 O'Connor, Mary Consolata 340
 Obernyik Károly 290, 291
 Obinczky Miklós 766
 Oborni Teréz 800
 Odorics Ferenc 151, 588
 Offenberger I. Abafáy Gusztáv
 Ohly, Friedrich 253
 Oláh Miklós 278, 573
 Oláh Tibor 697
 Olbracht, Ivan 110
 Oltványi Ambrus 600
 Opitz, Martin 84
 Opré János 275
 Orbán Balázs 176
 Orbán Jolán 588
 Orbán Viola 773
 Orczy Ágoston 98
 Orczy László 77–79, 81, 85, 286
 Orczy Lőrinc 760
 Ordasi Zsuzsa 148
 Órigenész 549
 Orlovsky Géza 807
 Ormos János 275
 Ormos Mária 148
 Orosius, Paulus 513
 Orosz Júlia 773
 Orosz László 135, 216, 298
 Oroszy Pál 245
 Ortega y Gasset, José 440, 567
 Ortelius, Hieronymus 12, 791
 Ortutay András 807
 Ortutay Gyula 803
 Osváth Béla 275
 Osztrólúczy Menyhárt 759
 Osztrosith Mátyás 451
 Osztrovsky József 70, 71
 Otrókcsi Főris Ferenc 515
 Ottlik Géza 149
 Ottokár, cseh király 127
 Ovidius, Publius Naso 273, 307, 318–320, 424, 425, 428, 430, 431, 509, 571, 726, 742

- Oviedo, Gonzales Hernandez 230, 237
 Owen, John 367
 Oxenden, Sir James 54
 Ozolyi Flórián 518
- Ötvös Péter 131, 273, 673, 674
- Pach Zsigmond Pál 478
 Paganel I. Cholnoky Viktor
 Paget, William 791
 Pais Dezső 679, 684–686
 Pajor István 481
 Pajorin Klára 126, 129
 Páka Jolán 783
 Pákolitz István 422
 Pákozdy Ferenc 544
 Pál József 149
 Pál Sándor 121, 125
 Palágyi Menyhért 36, 207, 208
 Pali I. Szemere Pál
 Palkovics György 731
 Pálóczi Horváth Ádám 796
 Pándi Pál 62, 137, 376, 378, 402, 546
 Pano István 462
 Pantóné Naszályi Dóra 509
 Pap Endre 228
 Pápai Páriz Ferenc 551
 Pápay Sámuel 686
 Papp Ferenc 432
 Papp Lajos 683
 Paraschivescu, Miron R. 124
 Pareus, David 369
 Páris Sándor 477
 Parr, Elnathan 550
 Pascal, Blaise 390, 391
 Páskándi Géza 782
 Pastor, Friedrich von 325
 Pásztor Emil 716, 717, 721
 Pásztor Ferenc 435
 Pásztor József 276, 277
 Pataky András 795
 Patyi Attila 155
 Paulay Ede 403, 408, 409
 Pauli 104
 Paveresik Ilona 281
 Pavillon, Nicolas 390
 Pázmány Péter 132, 279–281, 469, 515, 688,
 701, 704, 705, 793, 807
 Péchy Imre 765
 Péchy Simon 55, 515
 Pécsi Lukács 280
- Pécsváradi Péter 704
 Peéry Rezső 584
 Penavin Olga 276
 Penke Olga 286–288
 Penna, Sandro 637
 Perahim, S. 124
 Perczel Mór 74, 75
 Perényi Gábor 517
 Pergosic, Ivan 285
 Periklész 750
 Perkins, William 550
 Pete (Pethe) Ferenc 246
 Péter, esztergomi prépost 573
 Péter László 277, 435, 590
 Péterfy Jenő 137, 785
 Peters, Gerlach 252
 Pethe Lászlóné Kapi Anna 279
 Petkó Zsigmond 677, 678
 Petneki Áron 298, 810
 Petőfi S. János 621, 623, 637
 Petőfi Sándor 38, 72–76, 138, 166, 193, 216,
 274, 291, 359–364, 375, 376, 378, 379, 435,
 479–491, 494, 495, 501, 506, 522, 525, 526,
 568, 569, 595–600, 602, 604, 610, 614, 615,
 629, 638, 651, 655, 658, 720, 796
 Petracchi, Mario 148
 Petrarca, Francesco 84, 104, 430, 470, 480,
 507, 508, 700
 Petri András 281
 Petrichevich Horváth Lázár 593–596, 599–604,
 607–609
 Petróczi István 451
 Petronius, Caius Titus 315
 Petrovich Ede 126
 Petrula, Karol 808
 Petrus Comestor 513
 Phocas 428
 Piccart, Michael 366
 Piccolomini, Enea Silvio 325, 425, 426
 Pichlmayr, Ambrosius 730
 Pifkó Péter 807
 Pilinszky János 364, 715
 Pintér Márta Zsuzsanna 286, 576–578, 780
 Pirnát Antal 257, 678, 698, 699, 725, 807
 Piscator, Joannes 369
 Pitassi, M.-C. 468
 Plank, Max 363
 Planzer, Dominikus 247
 Platón 23, 84, 205, 212, 300, 304, 367, 477,
 566, 743
 Plautus, Titus Maccius 314, 367, 578

- Pleuser, Christine 250
 Plinius, Caius Secundus Major 315, 513
 Plutarkhosz 104, 427, 644
 Pockoke, Richard 791
 Podjebrad, Jiří 326
 Podjebrad, Katalin 427
 Podmaniczky Frigyes 290
 Podocataro, Filippo 129
 Podocataro, Lodovico 427
 Poe, Edgar Allan 33, 34, 504, 750, 751
 Pogány Péter 379
 Poggio Bracciolini 104, 422
 Pohl, M. J. 251
 Polanus von Polansdorf, Amadeus 369
 Polgár Gyula 345
 Polgár Péter 277
 Póli István 102
 Pognac, Melchior de 335
 Polinger, Alphonse Polinu 332
 Pólya György 366, 368
 Poma, Luigi 699
 Pomerius I. Temesvári Pelbárt
 Pomogáts Béla 147, 150, 151, 722
 Pongrácz Lajos 70
 Ponsard, François 609
 Pontano, Giovanni 420, 426
 Pontanus, Josephus 571
 Pop, Zakariás 112, 114
 Pór Péter 32, 34, 37, 38, 42, 48, 505
 Porfirius, Optatianus 615
 Porter, James W. 573
 Porthan, H. G. 381
 Porzsolt Kálmán 274
 Poszeidóniosz 304
 Postma Ferenc 369
 Pouthas, Charles-H. 335, 340
 Pölit, Karl H. L. 406
 Pönbacher, Karl 6
 Prágai András 736–740
 Pray György 406, 571
 Praznovszky Mihály 297, 589
 Prém József 492
 Prévost, d'Exiles, Autrine François 476
 Priessnitz, Vinzenz 99
 Probsztner Károly 176
 Proklosz 699
 Prokopp Mária 807
 Propp, Mihail 376
 Proudhon, Pierre Joseph 332
 Ptolemaiosz 237, 236, 304, 325, 327
 Publicus Simplicius Pick Nick 593
 Puccini, Giacomo 773
 Pukánszky Kádár Jolán 404, 406, 768, 772
 Pulszky Ferenc 246
 Puskás Tamás 811
 Quinn, Anthony 573
 Quintilianus, Marcus Fabius 421
 Quintilius Varus 424
 Rába György 148, 201, 206, 743, 745, 750, 752
 Rabutin, Jean-Louis 445, 456–462, 466, 471, 474, 477, 478
 Rabutin, Roger comte de Bussy 457
 Racine, Louis 391, 588, 608, 609
 Rácz István 122
 Ráday András 258
 Ráday Gedeon 673, 678
 Ráday Gedeon, III. 98
 Radéczy István 130
 Radnóti Miklós 775, 803, 804
 Radó Antal 521, 525, 526, 752
 Radonič, Novak 291
 Radvánszky János, II. 674, 678
 Raff, Georg Christian 243
 Rájnis József 216, 219
 Rákóczi Ferenc, II. 68, 69, 88, 382–401, 443, 444, 457–462, 464, 477, 478, 518, 574, 739, 741, 765, 793, 811, 812
 Rákóczi György, I. 60, 88, 268, 475, 737
 Rákóczi György, II. 88, 454
 Rákóczi Katalin 800
 Rákóczy György 174
 Rákóczy József 174
 Rákosi Jenő 137
 Ranke, Karl 138, 293
 Rapaport Samu 544
 Rapin, René 394
 Rappaport Ottó 784
 Ráth András 277
 Ráth Ilona 277
 Ráth Mór 408, 716
 Rátz Kálmán 274
 Ratzky Rita 589–591
 Rausse, Herbert 3, 4, 14
 Rédner Márta 585
 Reforgiato, Vincenzo 420
 Regiomontanus (Müller, Johannes) 129, 319
 Regnard, Jean François 243, 807
 Rein, Adolf 447, 472
 Reinach, Salomon 755
 Reinhardt, Karl 304

- Reisinger János 382, 385
 Reissner, Hanns Günther 343
 Réizov, Boris 340, 342, 346
 Rejtő István 163
 Rejtő Jenő 769
 Remellay Gusztáv 291
 Reményik Sándor 150
 Remenyik Zsigmond 545
 Répszeli László 571
 Réti Ödönne Bobár Irén 276
 Révai Gábor 205
 Révai Miklós 760
 Révay Mór János 167
 Révay Zoltán 366
 Révérend, Dominique 449, 455, 458, 473, 477, 478
 Révész Béla 531
 Reviczky Gyula 35, 39, 47, 138, 200, 361, 492–494, 505, 506, 558–568
 Reviczky Kálmán 561
 Reycherstorffer, Georg 12
 Réz Pál 216
 Rhédei Ferenc 454
 Ricardo, David 339
 Richardson, Samuel 142
 Richelieu, Armand-Jean du Plessis 453
 Richterus, Gregorius 739
 Ricoeur, Paul 208
 Riedl Frigyes 138, 139, 200, 228
 Rienzo, Cola di 430
 Rimay János 130, 255–273, 280, 673–675, 677–681, 697–700, 702, 758, 759, 795
 Ripa, Cesare 7
 Riquers, Martin de 509
 Rist, Johann 2, 5–7, 10, 17, 18
 Ritoók Zsigmond 420, 737, 740
 Ritoókné Szalay Ágnes 267, 273, 317, 431
 Rochons, A. 230, 706
 Róheim Géza 33
 Rohonyi Zoltán 588
 M. Róna Judit 539
 Róna Lajos 276
 Rónay László 147, 276
 Roquelaure 104
 Roskoványi Ágoston 780
 Ross (Rosaeus), Alexander 727
 Roth, Maria C. 4
 Rothacker, Erich 343
 Rothschild, Jean-Pierre 388
 Rotteck, Karl von 245, 707
 Rotterdami Rézmán I. Erasmus
 Rotweil, Adam 741
 Roulin, Alfred 333, 353
 Rousseau, Jean-Jacques 142, 335, 346
 Rózsa György 8, 572
 Rozsnyai Dávid 88, 89, 91, 278
 Rozsnyai Ervin 345
 Rozsnyai Mihály 274
 Rozsondai Marianne 282
 Rudnyánszky Gyula 36, 558
 Ruffy Péter 107, 111, 112, 121
 Ruh, Kurt 247
 Ruiz d'Avendano, Martin 234
 Ruspanti, Roberto 148
 Ruszoly József 276
 Ruttkay Kálmán 534
 Ruttner Tamás 807
 Ruusbroec 251, 253
 Rycault, Paul 60, 61
 Sabbadini, Rodolfo 318
 Sabine, George H. 337
 Sachs ab Harteneck, Hans 456, 459, 460, 464, 478, 518
 Sachs, Hans 104
 Sacrato, Ettore 299, 300
 Sacy, Lemaître de 387–393
 Sáfrán Györgyi 605
 Saint-Simon, Claude Henri 335, 336, 346
 Saint-Simon, Louis 473
 Sainte-Beuve, Charles-Augustin 139
 Salamon, magyar király 402
 Salamon Ernő 108, 116, 119, 124, 125, 546
 Salamon Ferenc 525, 526, 533, 534
 Sallustius, Caius Crispus 215, 739
 Salmasius, Claudius 453
 Sancto Victore, Hugo de 90
 Sand, George 294, 295, 336
 Sanderson, John 52
 Sándor István 101, 292, 805
 Sándor Iván 134, 136, 137
 Sándor Pál 289
 Sanson 242
 Sánta Gábor 537
 Santenil 104
 Sántha Teréz 806
 Santi, Aldo 366
 S. Sárdi Margit 282, 283
 Sarkady János 347, 624
 Sárkány János 131
 Sárközi György 769
 Sárközy István 769

- Sárközy Péter 148, 775–778, 809
 Sarmmentus 426
 Sashegyi Oszkár 411
 Sassenius, Johann 6
 Saussure, César de 399, 811
 Saussure, Ferdinand de 634
 Savickij, P. 574
 Savigny, Friedrich Carl von 343, 344
 Savon, Hervé 390, 391
 Schapiro, J. Salwyn 348
 Schäfer, Rolf 388, 390
 Schedel Ferenc I. Toldy Ferenc
 Schedler, Paul Martin 300
 Scheiber Sándor 512, 513, 519
 Schelling, Wilhelm Friedrich 205, 206
 Scherer, Wilhelm 143
 Schetz, Petrus 571, 574
 Schielen, Johann Georg I, 3–18
 Schilders, Abraham 55
 Schiller, Friedrich 137, 165, 534, 588, 598, 608
 Schlachter, Adolph 317
 Schmelcz Imre 512, 518
 Schmerling, Anton von 176
 Schmidt, Paul Gerhard 429, 431
 Schmitt, Elmar 14
 Schodelné Klein Rozália 98, 99
 Schoneri, Joannis 322
 Schönwisner István 732, 734
 Schopenhauer, Arthur 48, 440, 558–568
 Schopenhauer, Johanna 566
 Schöpflin Aladár 137, 351, 352, 493, 588
 Schramm, Nikolaus 367
 Schröder, Werner 509
 Schulcz Katalin 149
 Schunke, Ilse 370
 Schwarz Ferenc 114, 115, 124, 125
 Schwarzbach, Bertram Eugène 392
 Sciglitano, Mariarosaria 149
 Scipio Africanus 300, 301
 Scott, Walter 142, 166
 Sebastiani, Horace 331
 Sebeok, Thomas 610, 611, 638
 Sebesi Benjáminné Szörös Erzsébet 516
 Sebestyén Árpád 682
 Sedulius Coelius 367
 Segal, Dimitri 574
 Segallen, Miron 122, 124
 Segneri, Paulus 394
 Sellier, Philippe 391
 Seneca, Lucius Annaeus 422, 690
 Senkálshy Endre 784
 Sennyei István 451
 Sennyei Vera 772
 Sepsi Andrea 578
 Seres József 499
 Serez, Mehmet 811
 Serif, Bastav 812
 Servius, Maurus Honoratus 423, 694
 Seuse, Heinrich Armand 247–250, 251, 252, 254
 Sévigné, Madame de 457, 458, 477
 Seylaz, Jean-Luc 333
 Seymour, Sir Thomas 792
 Shadwell, Thomas 60
 Shakespeare, William 151, 165, 166, 402, 498, 521–537, 561, 567, 568, 593, 604, 605, 608, 609, 695, 769
 Shelley, Percy Bysshe 166, 209
 Sibelius, Samuel 557
 Sidonius Apollinaris 420, 421
 Siegenbeck, C. A. 447
 Siess Antal József 811
 Sík Sándor 803, 804
 Sikabonyi Antal 207
 Sikolya István 783
 Silhouette, Etienne de 492
 Simić, Pavle 291
 Simon Andor 588
 Simon Böske 125
 Simon, Richard 390, 391
 Simonyi András 433
 Simonyi Zsigmond 682
 Simpson, Evelyn 60
 Simpson, Percy 60
 Sinai Miklós 89
 Sinkovics István 382
 Sinor, Denis 572
 Sipos Gábor 464, 477
 Sipos Lajos 297
 Sipos Pál 760
 Sirisaka A. 293
 Sismondi 339
 Ślaski, Jan 807
 Smiljuk, Reia 124
 Sobolewski, Jan 274
 Sófalvi József 103
 Solger, Karl Wilhelm Ferdinand 205
 Solinus, Julius Caius 513
 Solt Andor 136, 402
 Solvirogram Pannonius 702, 704
 Somlay Artúr 772, 773
 Sommerné 699

- Songutt Miklósné Magda 115, 125
 Soós István 800
 Soos Pál 766
 Sötér István 395, 440, 493, 607
 Sövényfalvi Dániel 515
 Speer, Daniel 3, 9, 10, 13, 14
 Spencer, Herbert 363
 Spengler, Oswald 440
 Spenser, Edmund 431
 Spinola, Ambrogio 58
 Spira, Andreas 301
 Spira György 289
 Sprengel, M. C. 230
 Stankovátsi Leopold 515, 516
 Stanyhurst, Guillaume 394
 Staud Géza 285, 577, 768–770, 772
 Stauder Mária 147
 Stein 245
 Stein Istvánné 123
 Steiner Zsigmond 682
 Stephan, Leslie 337
 Stephanus, Car. 513
 Stern Aladár 125
 Sternberger, Dolf 41, 44
 Sterne, Laurence 142
 Stoll Béla 88–90, 92, 255, 271, 647, 673–677, 679, 681, 684, 727, 732, 737, 742
 Stramm, August 588
 Strauss, David Friedrich 559
 Strauss, Leo 337
 Strauss, Richard 773
 Strozzi, Tito 420, 427
 Stuhlmann, Patricius V. 470, 477
 Suciu, Aron 124
 Sudár Balázs 807
 Sue, Eugen 166
 Suetonius, Caius Tranquillus 324, 737, 740, 803
 Sugár István 578
 Suhaj, Nikolaj 110, 117
 Suki Béla 345
 Sulyánszky Antal 597
 Summers, Montague 60
 Sunyovszky Szilvia 808
 Surlus 249
 Suso, Henricus I. Seus, Heinrich
 Sükösd Mihály 349
 Sütő András 724, 782
 Swieten, Gottfried van 67
 Swinburne, Algernon Charles 755
 Sylvester János 278, 625
 Sylvius, Franciscus 389
 Szabédi László 150
 Szabó András 130, 151, 273, 279, 280, 433, 807
 Szabó B. István 150
 Szabó Dezső 501
 Szabó Endre 558
 Szabó Ferenc 578
 Szabó Ferenc S. J. 275, 808, 809
 Szabó G. Zoltán 98, 228, 246, 595, 706
 Szabó Géza I. Szentmártoni Szabó Géza
 Szabó Győző 148
 Szabó Gyula 275, 724
 Szabó Károly 365
 Cs. Szabó László 148
 Z. Szabó László 492
 Szabó Lőrinc 275, 541, 747, 769, 786, 787
 Szabó Lőrinc, ifj. 747
 Szabolcsi Miklós 295, 540, 541, 544, 722
 Szacsavay László 276
 Szádeczky K. Lajos 475, 477
 Szajbély Mihály 77, 155, 224, 492, 496, 505, 590
 Szakács Andor 525
 Szakolczay Lajos 722
 Szalaszegi György 279
 Szalatnai Rezső 584
 Szalay László 74, 135, 138, 228, 329–337, 339–341, 343–344, 346–349, 353, 358, 445, 477
 Szalkay Antal 726
 Szamota István 790
 Szántó F. István 197
 Szántó György 769
 Szántó Judit 669
 Szapolyai János I. János, I.
 Szapphó 755
 Szász Gerő 140
 Szász János I. Sachs ab Harteneck, Hans
 Szász Károly 434, 499, 503, 525–527
 Szász Zoltán 478
 Szathmári Baka Péter 551
 Szathmári István 64
 P. Szathmáry Károly 458, 477
 Szathmáry Zoltán 326
 Szauder József 62, 63, 216, 220, 225, 226, 229, 243, 570, 776
 Szauder Józsefné 243
 Szauder Mária I. Szauder Józsefné
 Szávai Nándor 383
 Szebedy Tas 697
 Széchenyi Béla 98
 Széchenyi Ferenc I. 77–78, 80, 81, 85–87, 761

- Széchenyi György 131
 Széchenyi István 98, 172, 185, 356, 477, 495, 519, 805
 Széchenyi Zsigmond 131
 Széchy Tamás 679
 Szécsi György 451
 Szecső Károly 286
 Szecsődi Irén 773
 Szeder Fábián 98
 Szedmak Sándor 807
 Szegedi Eszter 433
 Szegedy-Maszák Mihály 588, 785, 810
 Szeghő Imre 111, 112, 125
 Szeghő Júlia 112
 Székely Dávid 274
 Székely György 408, 768–772, 809
 Székely János 724, 782
 Székely Júlia 769
 Székely Lajos 274
 Szekfű Gyula 144, 451, 462, 475, 478
 Szelepcsényi György 447
 Széles Klára 212, 722, 723
 Szelestei Nagy László 131, 259, 264, 281, 690, 729, 732
 Szeli István 290, 291
 Szemere Miklós 481
 Szemere Pál 98, 185, 228, 244, 246, 329
 Szemere Samu 345
 Szenci Kertész Ábrahám 281, 679
 Szenci Molnár Albert 281, 365–374, 431, 516, 701
 Szendrey Júlia 72
 Szendrey Zsigmond 293
 Szentesi Lajos 767
 Szentiványi Márton 779, 792
 Szentmártoni Szabó Géza 255, 261, 268, 269, 271, 509, 678, 679, 690, 692, 693, 725, 726, 806, 807
 Szentpáli Ferenc 518
 Szentpétery Imre 325
 Szepes Erika 382
 Szepsi Csombor Márton 793, 794
 Szepsi Laczkó Máté 267
 Szerb Antal 136
 Sz. Szigethy Vilmos 274, 276, 277
 Szigeti Csaba 620, 806
 Szigeti Jolán 772
 Szigeti József 333, 772
 Szigeti Lajos Sándor 650
 Szigligeti Ede 524, 526, 596, 601, 609
 Szilágyi András 125, 809
 Szilágyi István 605
 Szilágyi Márton 233, 246, 297, 590, 707, 707
 Szilágyi Sándor 404
 Szilágyi Tönkő Márton 548, 550, 556, 557
 Szilasi Gusztáv 123
 Szilasi László 131, 132, 153, 159, 199, 510, 589, 679, 807
 Szilasi Vilmos 123, 743–751, 754
 Szili József 206, 588, 610, 634, 637
 Szilvásújfalvi Anderkó Imre 265
 Szimonidész 367
 Szini Gyula 440, 530, 534
 Szinnyi József 295, 518, 730, 733
 Szira Béla 760
 Szkárósi Endre 149
 Szklenár György 132
 Szmolány Nándor 277
 Szőke György 788
 Szondi György 68
 Szontágh Gusztáv 495
 Szontagh Pál 69–71
 Szophoklész 431, 523, 564, 604
 Szovák Kornél 126
 Szőnyi György Endre 738
 Szörényi László 68, 570–572, 610
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 574
 Sztrabón 644
 Sztrokay Antal 98
 Sztiahula Lucian 808
 Suhai István 267, 273
 Zulejmán, szultán 278
 Szundi Tamás 433
 Szunyoghy Farkas 765
 Szurómi Lajos 715
 Sücs József 71
 Süts László 682, 684
 Szvatkó Pál 584
 Tacitus, Cornelius Publius 324, 512, 513, 755
 Takács Ferenc 206, 589
 Takács József 148, 212, 808
 Takács László 276
 Takács Paula 783
 Takács Péter 68
 Takáts Sándor 510, 675
 Tamás, Aquinói Szent 390, 549
 Tamás Attila 35, 203
 Tamás Gáspár 123
 Tamás Gáspár Miklós 123
 Tamás Zsuzsa 260
 Tamási Áron 101, 782

- Tanner, Georg 431
 Tapolczai Dezső 772
 Tapolczai Gyula 772
 Tarnai Andor 248, 252, 444, 548, 549, 572, 579, 634, 725, 801, 802, 807, 810, 811
 Tarnóc Márton 679
 Tárnok Sándor 277
 Taschner Antal 98
 Tasi József 108
 Tasso, Torquato 431, 433, 434, 699
 Taub János 782
 Taubmann 104
 Tavenaux, René 401
 Taxner-Tóth Ernő 68, 69, 229, 246, 580–582, 589
 Taylor, John 58, 59
 Téglás János 743–745
 Téglásy Imre 807
 Telekes Béla 48, 525
 Teleki József 767
 Teleki Mihály 91, 452–455, 460, 478
 Teleki Sámuel 420, 763
 Teleki Sándor 72
 Temesvári Pelbárt 251, 514
 Ténagy Sándor 274
 Tengelyi László 345
 Tepedelen, Leyla 811
 Terentius Varro 315, 808
 Tersánszky Józsi Jenő 520
 Tertullianus, Quintus Septimus Florens 513, 516, 548
 Tesseni Wenczel 102
 Tetzl, Johann 2
 Tevan Andor 435
 Textor Heigera-Nassovius, Joannes 369
 Thallóczy Lajos 176, 180
 Thaly Kálmán 176, 362, 399, 674, 689
 Theodorétosz 518
 Thibaut, Anton Friedrich Justus 343
 Thielem, Ulrich 8
 Thienemann Tivadar 174, 192
 Thierry, Augustin 346, 347, 349, 352, 355, 357, 358
 Thilord, John 9, 10
 Thímár Attila 725
 Thököly Imre 9, 10, 12–18
 Thököly István 451
 Thomka Beáta 588
 Thompson, Stith 375, 376
 Thoraconymus János 432
 Thoraconymus, Mathias 151
 Thorndyke, Lynn 300
 Thou, Jacques Auguste de 470, 478
 Thuanus, Jacobus Augustus I. Thou, Jacques August de
 Thúri Farkas Pál 433
 Thurneysser, Johann Jakob 14
 Thuróczy János 406, 573
 Thury György 433
 Thury Lajos 112
 Thury Zoltán 112
 Thury Zsuzsa 108, 112
 Thurzó Gábor 440
 Thurzó György 679
 Thurzó Kristóf 268
 Thurzó Miklós 758, 759
 Thurzó Szaniszló 758
 Tiboldi Mária 770
 Tibullus, Albius 324, 426
 Timár József 773
 Timkovics Pál László 126–128
 Timon Sámuel 574
 Tinódi Sebestyén 679, 807
 Tirinus, Jacobus 388
 Titus, Flavius Vespasianus 90
 Tobin, Frank 248
 Tocqueville, Alexis de 348, 353–356, 358
 Töcsek Sándor 559
 Tolcsvai Nagy Gábor 588
 Toldy Feenc 98, 126, 133, 135, 138, 151, 224, 228, 233, 294, 402, 483, 495, 500, 589, 594, 596
 Toldy István 477
 Tolnai Dali János 551
 Tolnai Gábor 282, 400, 478, 803
 Tolnai Lajos 274
 Tolnai Vilmos 512
 Tolnay Károly 148
 Tomcsa Sándor 108, 120, 125
 Tomka-Szászky János 242, 244
 Tomori Anasztáz 495
 Tompa Gábor 782
 Tompa László 108, 125
 Tompa Mihály 35, 36, 45, 595
 Tordai Zádor 467, 478
 Torma Károly 452, 478
 Toronyi László 131
 Tosi, Virgilio 148
 Tossanus, Daniel 369
 Tótfalusi Kis Miklós 281
 Tóth András 133
 Tóth Árpád 655, 660

- Tóth Béla 522
 Tóth Imre 687
 Tóth Kálmán 361, 503
 Tóth László, ifj. 277
 V. Tóth László 579
 Tóth Lőrinc 197
 Tóth Margit 386
 Tóth Péter 811
 Tóth Tünde 806
 Tóth Wanda 277
 Tóth Zoltán 276, 277
 Töltési István 727
 Tömörkény István 277
 Török Gyöngyi 430
 Török Gyula 440
 Török István, enyingi 679, 681
 Török László 428
 Török Sophie 437, 743–746, 748, 749, 751–757
 Törös Katalin 131
 Trattner János Tamás 246
 Trefort Ágoston 340, 346, 348, 604
 Tremellius, Immanuel 471
 Tringli István 789
 Trócsányi Zsolt 453, 454, 469, 478
 Trombatore, Gaetano 148
 Tuckerman, Brian 308, 321, 322
 Tuhacsevszkij, Mihail Nyikolajevics 106
 Tulichius, Hermannus 367
 Tunabas, Bedrettin 812
 Turczel Lajos 582, 583
 Turenne, Henri de 450
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 559, 564, 568
 Turóczi-Trostler József 3, 11, 143, 366
 Tutto, Franco 593, 608
 Tüskés Gábor 382, 576, 578, 778–780
 Tverdota György 150, 544, 639, 647, 648, 672
 Tzara, Tristan 122

 Tyukodi Márton 516

 Uhlig, Claus 431
 Újvári Péter 276, 277
 Újváry Zoltán 293
 Ungaretti, Giuseppe 637, 775
 Unger Karolina 769
 Ungvárnémeti Tóth László 134
 Uray Piroska 268, 273
 Urbán Aladár 76
 Urbán László 420
 Urmánczy Nándor 117
 Utasi Csaba 147

 Vachott Sándor 480, 481, 484, 488, 490, 600
 Vachott Sándorné Csapó Mária 484, 486, 488, 490
 Váczi András 551
 Váczy János 215, 216, 411
 Váczy Vilma 771
 Vadai István 155, 673, 702, 806
 Vadász Géza 420–425, 427, 428
 Vadász István 773
 Vágó Márta 640–643, 658, 662
 Vahot Imre 406, 407, 593–596, 599–601, 603, 604
 Vaihinger, Hans 363
 Vaisette 287
 Vajda János 35, 37, 39, 44, 46, 48, 50, 143, 200, 492–506, 560, 579, 590, 595, 803
 Vajda, Ladislau 124
 Vajda Viktor 228, 229
 Vajthó László 288, 558, 561–563, 760
 Valachi Anna 544
 Valentin, Jean Marie 808, 809
 Valerius Maximus 104
 Váli Béla 774
 Valla, Laurentio 90, 430
 Valla Vencel 124
 Valló Péter 773
 Valvasone, Ernesto 430
 Vámos László 774
 Van Henkelom-Lamme 447
 Van Zijl, P. T. 251, 253
 Vanor, George 204
 Vanyó László 513
 Varga András 388
 Varga Dezső 807
 Varga Domokos 275
 Varga Gyula 558
 Varga Imre 577, 578, 727, 728, 736, 808, 809
 Cs. Varga István 286
 Varga János 595
 Varga József 145, 146, 493
 Varga László 226
 Varga Pál 34, 210, 213, 558, 569
 S. Varga Pál 32, 51, 610
 Varga Rózsa 122
 Vargha Balázs 275, 277
 Vargha Damján 247–249, 252
 Vargha Gyula 34, 35, 39, 68, 70
 Vargha Kálmán 145
 Várhelyi Ilona 381
 Varjas Béla 257, 507, 673, 678, 680, 684–687, 703, 738

- Varjú Elemér 11
 Varjú Zsigmond 547
 R. Várkonyi Ágnes 216, 346, 445–447, 456, 463, 464, 473, 477, 478
 M. Varró Judit 499
 Vas Gereben 143
 Vas István 108, 111, 148, 382, 616, 769
 Vásárhelyi András 701
 P. Vásárhelyi Judit 280, 281, 374, 431, 807
 Vasvári Pál 72
 Vattimo 588
 Vaucemain, Hugo de 250
 Vázsonyi Márton 551
 Vegio, Mafeo 726, 741, 742
 Vekeman, H. 253
 Velius, Ursinus 367
 Vendelinus, Marcus Fridericus 551
 Verancsics Antal 278
 Verdi, Giuseppe 573, 773
 Verdone, Mario 148
 Veres András 615
 Veres András (1945–) 588, 619
 Verestói György 516
 Vergerio, Pier Paolo 129
 Vergilius, Publius Maro 5, 303, 305, 422, 423, 425, 426, 428, 520, 571, 604, 696, 697, 725–727, 730–732, 735–737, 740–742, 755
 Vernadsky, George 574
 Vernage, Etienne François 395
 Verres, Gaius 314
 Verseghy Ferenc 102, 103, 288, 769
 Vértes György 106
 Vértessy Miklós 133
 Vesce, Thomas E. 573
 Vespasianus, Titus Flavius 27
 Veszprémy László 574
 Vezér Erzsébet 525
 Viana, Antonio de 230, 237
 Vida József 434
 Vida Sándor 389
 Viera y Clavijo, Joseph de 237
 Villemain, Abel-François 342, 358
 Virág Benedek 219, 220, 227, 288
 Virágos Mihály 783
 Virgillo, Giovanni del 696
 Viridomarus 423
 Vita Zsigmond 70, 478
 Vitellius, Aulus 27
 Vitéz János 129, 144, 306, 313, 424
 Vitnyédi István 451, 462, 699
 Vitriacus, Jacques 104
 Vitruvius 314
 Vives de Nugatoria, Ludovicus 91
 Vizi Mária 808
 Vízkelety András 282, 382–384
 Vízvári Gyula 772
 Vízvári Mariska 772
 Vlad, inspektor 112
 Voigt Vilmos 797
 Voinovich Géza 139, 434, 487, 490, 716–720, 770
 Volger 245
 Voltaire 142, 287, 335, 389, 609
 Vos van Heusden, Johannes 251
 Vörös Boldizsár 296
 Vörös Imre 19
 Vörösmarti Mihály 794
 Vörösmarty Mihály 48, 98–100, 137, 166, 226, 246, 329, 361, 376, 481, 494, 501, 506, 519, 525–527, 581, 582, 594, 595, 600, 603, 612, 618, 638, 750, 768
 Vörösvári István 439
 Vujić, Joakim 770
 Wackernagel, Wilhelm 200
 Wagener, Johann Daniel 246
 Wagner, Mattheus 4, 14
 V. Waldapfel Eszter 340
 Wallenstein, Albrecht Eusebius Wenzel 58
 Walther, Hans 742
 Waltz, René 332
 Warbeck, Veit 102
 Ward, Donald J. 573
 Warren, Austin 206
 Wathay Ferenc 679
 Wattenberg, Dietmar 319
 Weaver-Laporte, F. Ellen 389, 390
 Wéber Antal 479, 491, 580
 Weber, Max 248
 Wehrli, Max 248
 Weimar, Peter 388
 Weiner Ló 769
 Weiser Erna 115, 116, 124, 125
 Weisz Ferenc 108, 114–116, 125
 Weisz Ferencné Sári 115
 Welby, William 54
 Wellek, René 206
 Weöres Sándor 32, 364, 620, 621, 623–626, 637, 638, 715
 Werbőczy István 670
 Wersényi István 99
 Wesselényi Ferenc 451, 452, 673, 678, 679, 795

- Wesselényi István 386, 462
 Wesselényi Miklós 98–100, 172, 763
 Wesselényi Miklós, id. 134
 Wesselényiné Szárkándi Anna 678
 Wetsel, D. 391
 Weydt, Günther 3
 Wheelwright, Philip 212
 Wieland, Christoph Martin 142
 Wietoris Jonathán 226
 Wild, Johann 11, 12, 16
 Wilde, Oscar 44, 752
 Williams, J. 573
 Winckelmann 596, 599
 V. Windisch Éva 144, 145, 445
 Wittman Géza 421
 Wix Györgyné 281
 Wolf, C. de 369
 Wolf, Erik 343
 Wolfram, Herwig 572
 Wolfram von Eschenbach 508, 509
 Wolfs, S. P. 251
 Woodbridge, John D. 390
 Wortley Montague, ?? 791
 Wundt, Wilhelm 363

 Yeats, William Butler 627

 Zabanius, Johann I. Sachs ab Harteneck, Hans
 Zádor Elek 245, 707
 Zalai János 420

 Zalán Tibor 808
 Zavom Ferdinánd 124
 Zay Ferenc 277, 278
 Zeiller, Martin 11, 122
 Zeller, Rosemarie 2, 3, 7
 Zemplényi Ferenc 270, 272, 806
 Zénón 304
 Zerffi Ignác Gusztáv 594, 595, 598–600, 603–606
 Zerkovitz Béla 771
 Zichy Edmund 679
 Zieglauer, Ferdinand von 456, 457, 459, 460, 464, 478
 Ziegler, Konrad 318
 Zielinski, Theodor 300
 Ziffer Sándor 125
 Zingraf, Julius Wilhelm 6
 Zinovjev, Georgij Vasziljevics 106
 Zmeskál Judit 561
 Zolnai Béla 383, 384, 387, 391–397, 399, 400
 Zoltai Dénes 547
 Zrínyi Miklós 82, 87, 216, 273, 433, 439, 451, 477, 510, 571, 574, 609, 675, 677, 678, 699, 725, 736, 753, 795
 Zrínyi Miklós (1508–1566) 68, 69, 135
 Zrínyi Péter 60, 68, 69, 71, 451, 452
 Zuber, Roger 468

 Zsigmond Attila 546
 Zsigmond Ferenc 155, 195
 Zsoldos Jenő 512

FIKTÍV NÉMET BESZÉLGETÉSEK MAGYARORSZÁGRÓL

(Johann Georg Schielen írásai, 1683)

Az erotikus és kuriózus német nyelvű irodalmat összefoglaló Hayn–Gotendorf-féle kilenc kötetes bibliográfia egyik leírása gróf Széchényi Ferenc katalógusát idézi.¹ Ezek szerint az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében található a *Historische / Politische und Philosophische Krieg- Und Friedens-Gespräch / Auf Das Jetzt neu-eingehende 1683. Jahr Worinnen Auch allerley leß- und merckwürdige DISCURSEN ...abgehandelt werden* című munka áprilisi füzetének egyetlen példánya.² A század elején még unikumként ismert nyomtatványra Magyarországon senki nem figyelt fel, meglétét a német szakirodalom is csak 1971-ben regisztrálta újból, de a nyomtatványt – úgy tűnik – sem magyar, sem német kutató nem fogta kézbe.³ Gróf Széchényi Ferenc gyűjteményének ritkaságáig az út Wolfenbüttelen keresztül vezetett, amikor az ottani hungarica-állomány katalógizálása közben felfigyeltem az egyik frissen vásárolt unikumra, amely fontos magyar vonatkozású anyagot tartalmazott. A Herzog August Bibliothek Xb 139 szám alatt leltárba vett, ám a katalógusban még nem szereplő ritkasága minden eddiginél teljesebb példányát teszi megismerhetővé a fent említett munkának. A *Historische Politische Und Philosophische Krieg- Und Friedens-Gespräch* c. mű ugyanis 1683-ban havonta, összesen feltehetően azonban csak nyolc folytatásban jelent meg, s ebből a wolfenbütteli példány héthavi részt, azaz a január–júliusi folytatásokat tartalmazza. (A HAB őriz még egy csonka példányt, a szakirodalom azonban ezt is csupán Manfred Koschlig fent idézett nagy tanulmányának megjelenése után regisztrálta. A QuN 458 jelzetű nyomtatvány a január–áprilisi hónapok beszélgetéseit őrizte meg.)⁴ Köpeczi Béla a *Staatsrason und christliche Solidarität* c. monográfiája a politikai pamfletek között röviden tárgyalja a *Discursent*, de csupán a január–márciusi számokat látta, feltehetően a tübingeni példány alapján, azonban sem a szerzőről, sem a valódi műfajról nem nyújt eligazítást.⁵

Az első pillantásra kevésbé érdekesítő munka nem tucatnyomtatvány: a XVII. századi német barokk irodalom egyik jelentős vonulatához kapcsolódik. Francia

¹ HAYN, Hugo – GOTENDORF, Alfred N., *Bibliotheca Germanorum erotica & curiosa*. Bd. 3. 1913. 623.

² Széchényi Cat. II.p. 350. Mai jelzete: OSZK Eur. 1561. A korabeli pergamenkötés tanúsága szerint a kötet a *Französischer und ungarischer Simplicissimus* és a *Türkischer Vagant* című műveket is tartalmazta, eredeti jelzete 2081 Oct. Széch. volt. A könyv szennylapján tintával szintén mindhárom mű fel van sorolva, majd az utóbbi kettő ceruzával áthúzva. (A továbbiakban: *Discursen*.)

³ KOSCHLIG, Manfred, *Der „Französische Krieg-Simplicissimus“ oder die „Schreiberey“ des Ulmer Bibliotheks-Adjunkten Johann Georg Schielen (1633–1684)*. In *Jahrbuch der Deutschen Schillergesellschaft*. 18, 1974. Stuttgart, 1971. 216. (A továbbiakban: KOSCHLIG.)

⁴ L. KOSCHLIG, Manfred, *Standortmeldungen zu Johann Georg Schielen*. Wolfenbütteler Barock-Nachrichten. 2 1975. 121–122.

⁵ KÖPECZI Béla, *„Magyarország a kereszténység ellensége”*. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp., 1976. c. monográfiájában az idézett mű nem szerepel, csupán annak német nyelvű – a jelek szerint – átdolgozott kiadásában: *Staatsrason und christliche Solidarität. Die ungarische Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Bp., 1983. 145–146.

és olasz hatások alapján, a nürnbergi polihisztor-költő, Georg Philipp Harsdörffer fogalmazta meg a XVII. században egyre karakteresebben formálódó irodalmi és társasélet mindinkább divatosá váló műfajának, a „beszélgetésjátékok”-nak (Gesprächspiele) szabálygyűjteményét, ars poeticáját.⁶ Miután a magyar barokk irodalomban a beszélgetésjátékok műfaja nem ismert, hozzá hasonló más minták alapján jóval később csak Mikes Kelemennél találunk, célszerű néhány mondatban összefoglalni a műfaj lényegét. A beszélgetésjátékok a keretes novellával, anekdotagyűjteménnyel együtt a XVII. századi német irodalom átmeneti műfajai közé tartoznak. Egymásba kapcsolódásuk, átalakulásuk irodalomelméletileg nehezen megfogható, időben is meglehetősen bizonytalanul meghatározható. A kezdetet az irodalomtörténeti hagyomány Harsdörffer munkájának megjelenésével kapcsolja össze, társadalmi bázisként pedig a nürnbergi polgári társadalmat jelöli meg. A beszélgetések célja kettős: gyönyörködtetni és használni. (A „docere et delectare / Sie nützen und ergetzen” jelmondat szerepel Johann Rist, a német barokk egy másik jelessége *Monatsgesprächje*inek [Havi beszélgetések] címlapmet-szetein is.) Míg az olasz minták állítása szerint ilyen beszélgetések a valóságban is lezajlottak, addig Harsdörffer tudja, hogy a német társaséletben ezek a formák még nem valósultak meg, tehát mintát ad. Nem akarja a valóságot visszaadni, de megvallja, hogy a kitalált beszélgetések olyanok, mintha azok a valóságban is megtörténtek volna. A beszélgetések két alapvető jellemzője a témagazdagság és az udvariasság, a galantéria. A résztvevők kitalált személyek, akik részben identifikálhatók, részben mitológiai vagy történelmi alakok. Már Harsdörffer művének címéből látható, hogy jelentős szerepe van a társaság hölgyeinek, a beszélgetések többnyire az ő tájékoztatásukat, művelődésüket szolgálják. A hölgyek megjelenésével azonban fokozottabban érvényesülnek a gáláns viselkedési formák is. A témák gazdagságát illetően Harsdörffernél valóban alig találni olyan területet, amelyet számtalan beszélgetése folyamán valaki ne érintene; a női társaságban szokásos témák, a divat, zene, színház, pásztorjátékok mellett a társadalmi morál, az etika alapelvei, a tudományos ismeretek a korban kuriózusnak tartott területei, például az asztrológia, heraldika, optika is szóba kerülnek. A témák gazdagságából következik, hogy az elbeszélések gyakran önállósulnak, külön novellisztikus betétekké lépnek elő, vagy éppen (énekelt) vers formájában jelennek meg. Ezek a formai „fellazulások” eredményezik, hogy a beszélgetések keretei mindinkább feleslegessé válnak, a rövidebb témák saját életre kelnek. A beszélgetés-formában megjelenő havi „folyóirat”, az ún. Monatsgespräch műfaját a még alkalmazott fiktív keretek periodikus megjelenése alakítja ki. E keretek válnak a havonta váltakozó témák kifejezési formájává. Az első német Monatsgespräch – még erősen a harsdörfferi hagyományok alapján – 1663-ban jelent meg Johann Rist tollából, majd halála után a szintén nürnbergi (és magyar vonatkozású művei miatt nálunk is jobban ismert) Erasmus Francisci folytatta, aki a Johann Tetzl-féle újságelőzményeknek is munkatársa volt. A Gesprächspiel útja a keretek szétfeszítése nyomán két irányba vezetett, egyrészt az anekdotikus,

⁶ HARSDÖRFFER, Georg Philipp, *Frauen-Zimmer Gespräch-Spiel*. Bd. I–VIII. Nürnberg, 1644–1649. Hasonmás kiad. Hrsg. von Irmgard BÖTTCHER. Tübingen, 1968–69. L. még: ZELLER, Rosemarie, *Spiel und Konversation im Barock. Untersuchungen zu Harsdörffers „Gesprächspielen”*. Berlin – New York, 1974.

novellisztikus regény felé, másrészt az újdonságokat közlő, tematikai határokat nem ismerő folyóiratok, havi- és hetilapok felé.⁷

Dolgozatunk témája azonban még egy a klasszikus hagyományokon „nevelődött” beszélgetéssorozat, amely címéből nem sejtethetően érdekes magyar vonatkozásokat is tartalmaz. A névtelenül megjelent kiadvány címlapja meglehetősen egyértelműen utal a szerzőre. A *Discursen* közreadója az úgynevezett Francia Hadi *Simplicissimus* (der sogenannte Frantzösische Kriegs-Simplizissimus), akinek ugyanebben az évben jelent meg hatrészes, azonos című önéletrajza, impresszuma szerint a freyburgi J. J. Fillion nyomda és kiadó munkájaként. A *Francia Hadi Simplicissimus* a német barokk regény legjelentősebb alkotását idézi fel, Grimmshausen *Simplicissimus*-át. A nagysikerű és hatásában máig is élő pikareszk regényt már a XVII. században többen utánózták, számos sikerült és kevésbé sikerült változata keletkezett. (A máig élő hatást dokumentálta a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek 1990-ben megrendezett kiállítása *Simplicissimus – ma címmel*).⁸

A Grimmshausen-féle regény utánérzéseit a német szakirodalom simpliciádáknak nevezi, de közülük az irodalomtörténeti közmegegyezés csak keveset tart az igazi *Simplicissimus* értékét megközelítő méltó utódnak. A legjelentősebb a magyar kutatók által is jól ismert *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*, Daniel Speer regénye.⁹ Ugyancsak Daniel Speernek tulajdonítható a *Simplizianischer Lustig-Politischer Haspel-Hannß* című regény, és harmadikként az értékes simpliciádák között tartatik számon a *Französischer Kriegs-Simplicissimus*-féle önéletrajz. Ez utóbbi, a Francia Hadi *Simplicissimus* szerzőjét illetően azonban háromszáz évig semmiféle ismerete nem volt a német barokk kutatóinak, a kiadvány mint anonym regény vonult be az irodalmi lexikonokba, könyvtári katalógusokba. Csupán a valóságosnak tűnő, ám mégis fiktív nyomdahelyet

⁷ A Gesprächspielről szóló vázlatos összefoglalás alapja Günther WEYDT szócikke a *Reallexikon der Literaturgeschichte* (2. Aufl. Berlin, 1958. Bd. I. 577–579.) számára. L. még: ZELLER, R., i. m. 70–89.; *Kindlers-Literaturlexikon*. Zürich, 1964. Bd. III. 262–263.; A *Világirodalmi lexikon* (Főszerk. KIRÁLY István. Bp., 1975. III. köt. 516.) „német egyfelvonásos barokk dialógus”-ként definiálja a Gesprächspiel-t, óhatatlanul is azt a téves képzetet sugallva, hogy itt színpadi játékról van szó. HALÁSZ Előd, A *német irodalom története* (Bp., 1971. I. köt. 204–206.) Harsdörffer értékelésekor meg sem említi a Frauenzimmer-gesprächspiel-t. – Erasmus Francisciról és magyar érdeklődéséről: DÜNNHAUPT, Gerhard, *Erasmus Francisci, ein Nürnberger Polyhistor des siebzehnten Jahrhunderts. Biographie und Bibliographie*. Philobiblon, 1975. 272–303.; NEMESKÜRTY Harriet, „Glück und Unglück Teutscher Waffen”: Ein unbekanntes Werk von Erasmus Francisci? *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten* 12 1985. 113–115.; Uő., Ein „nicht nachweisbares” Werk von Erasmus Francisci. Uo. 11, 1984. 125–127.

⁸ *Simplicissimus – heute. Ein barocker Schelm in der Kunst der 20. Jahrhunderts*. Ausstellung und Katalog von Martin BIRCHER u. Christian JURANEK. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek 1990.; I. még: HEBELMANN, Peter, *Simplicissimus redivivus. Eine kommentierte Dokumentation der Rezeptionsgeschichte Grimmlshausens im 17. und 18. Jahrhundert (1667–1800)*. Frankfurt/M., 1992. Schielenről: 154–159., 306–308.

⁹ TURÓCZI-TROSTLER József, *Német kalandorok Magyarországon a XVII. században*. Magyar Figyelő, 1913. 4. köt. 366–383.; Uő., A „Magyar Simplicissimus”-s a „Török kalandor” forrásai. EphK 39 1915. 104ff., 181ff., 292ff.; MOLLAY Károly, *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus. Az eddigi kutatás mérlege*. Filológiai Közlöny, 1958. 663–670. Németül: Annales Universitatis Budapestiensis Sectio Philologica, Bd. 3. 1961. 37ff.; NEMESKÜRTY Harriet, A *Magyar Simplicissimus és a XVII. századi útirajz-irodalom*. ItK 1976. 201–205.; Uő., *Kaland és politika a XVII. századi német útleíró irodalomban*. It 1978. 521–527.; A német simpliciádákról: RAUSSE, Herbert, *Zur Geschichte der Simplizaden*. Zeitschrift für Bücherfreunde, N. F. IV. Bd. 2. 1912. 195ff.; Daniel Speer munkásságának rendkívül alapos monografikus feldolgozása: GAJEK, Konrad, *Daniel Speer romanhafte und publizistische Schriften*. Wrocław, 1988. (Germanica Wratislaviensia LXXVI.)

próbálta meg Richard Alewyn tisztázni, amikor a Grimmelshausen-féle *Simplicissimus* és a *Francia Hadi Simplicissimus* kiadóját azonosította, és a Mompelgardban, illetve Freyburgban székelő Fillion személyét a nürnbergi Wolfgang Eberhard Felsseckerben vélte bizonyítotttnak.¹⁰

Az önmagát Francia Hadi Simplicissimusnak nevező szerző személyét azonban csak 1971-ben azonosította Manfred Koschlig rendkívül aprólékos, cenzúra-történeti, levéltári adatokat mozaikként összeillesztő tanulmányában.¹¹ Mivel a *Francia Hadi Simplicissimus* és a *Discursen* szerzői azonosságát senki nem kérdőjelezte meg, ezzel az azonosítással egy fontos hungarikum is szerzőre talált. Koschlig megállapításainak eredménye, hogy a Francia Hadi Simplicissimus Johann Georg Schielen ulmi segédkönyvtárossal (1633–1684) azonosítható, és a kiadvány nem Nürnbergben, hanem az ulmi Mattheus Wagner nyomdájában jelent meg. Johann Georg Schielen, az ulmi patikárius fia 1635-ben hat testvérével maradt árván, miután szülei a harmincéves háborút kísérő pestisnek estek áldozatul. Johann Schielen az elchingeni kolostorba került, korábbi sorsáról, neveltetéséről, esetleges utazásairól azonban meglehetősen kevés adat maradt fenn. 1664-ben Tomerdingben katolikus lelkész, majd 1668-ban már mint protestáns polgár tér vissza Ulmba, ahol segédkönyvtárosként dolgozik. 1683-ban – feltehetően hűtlen kezelés miatt – el kell hagynia a könyvtárat és az ulmi járványkórház felügyelője lesz. A talán büntetésként kapott állás az életébe kerül, alig egy hónap múlva ő is a járvány áldozatává válik. Irodalmi munkássága az anonimként megjelent két mű mellett három korábbi – és meglehetősen eltérő műfajú – kiadványt ölel fel. 1674-ben jelentette meg a kuriózumokra éhes ulmi olvasóközönség szórakoztatására az *Europäische Schand- und Laster-Cronic* című munkát. 1678-ban gyakorlati kézikönyvet adott ki a virágot kedvelők számára *Practiciertes Blumen-Garten* címmel. A *Bibliotheca enucleata Artifodina artium scienciarum omnium* könyvtárhoz méltó munkaként igazi tudományos célokat tűzött ki maga elé, valójában tárgyszókatálogust készített. Feltehetően a Grimmelshausen-féle *Simplicissimus* sikerén felbuzdulva kezdte el a *Francia Hadi Simplicissimus* hatkötetes történetét és vele párhuzamosan a hónaponként megjelentetett *Discursen*-t.

A *Discursen* szerzőjének és a Francia Hadi Simplicissimus személyének egyértelmű azonosításakor Manfred Koschlig a beszélgetésekben elrejtett önéletrajzi motívumokat is feltárta. Így találta meg azokat az utalásokat, amelyek a szerző irodalmi tevékenységére és könyvtárosi foglalkozására utalnak. Schielen – mint segédkönyvtáros – nem tartozott a tehetős nürnbergi polgárok közé, az írás nála a keresetkiegészítés fontos eszköze volt. (Német kifejezéssel: Brotschriftstellerként működött.) Egyik megjegyzése éppen a kenyérkereső segédeszköz elvesztésére utal. A szerzővel azonos főszereplő véletlenül kidönti a tintásüveget, s ez a veszteség mérhetetlenül elkeseríti. Noha a beszélgetés résztvevői megpróbálják vigasztalni, az „édes angyali ital”, a tinta kidőlése pótolhatatlan katasztrófának

¹⁰ ALEWYN, Richard, *Felssecker und Fillion. Zur Verlegerfrage bei Grimmelshausen. Zeitschrift für Bücherfreunde*, 1927. 38–40.

¹¹ L. 3. jegyzet.; A Francia Simplicissimus irodalomtörténeti értékelése megosztja a német kutatókat. Rausse „művészileg értéktelen simpliciadának” tartja, Curt von FABER DU FAUR barokk-katalógusa „Pseudo-Simplician tale”-nak nevezi, míg Arnold HIRSCH szerint egyike az igazán ritka, valódi Grimmelshausen-követőknek. Az értékelés összefoglalását Maria C. ROTH tanulmánya alapján közlöm (*Der Schelm als Soldat: Der Frantzösische Kriegs-Simplicissimus und Schwejk*. Chloë, 5 1987. 173–192.)

tűnik. Koschlig véleménye szerint a tinta himnuszának oka az, hogy Schielen a foglalkozását veszélyeztető, az életét jelentő munkaeszközt veszítí el. A magyarázat meglehetősen adekvát, háttéréhez azonban hozzá tartozik, hogy Schiell ezt a témát is – és később látni fogjuk – még többet, a beszélgetésjátékokban nevezetes elődöktől vette át. A tinta azonos kifejezéseket használó dicsérete fontos fejezete Johann Rist egyik beszélgetésének, amelyben a „a világ legnemesebb folyadékai” közül a bor, a tej, a víz előtt a tinta viszi el a pálmát.¹² Egyértelmű utalást találunk azonban Schielen könyvtárosi foglalkozására egy szabályos könyvkölcsönzési procedúra leírásával.¹³ A Manfred Koschlig által példány hiányában nem ismertetett beszélgetésekben egyéb utalásokat is találunk, részben valóban kiadott munkára, részben – tudomásunk szerint – meg nem valósult irodalmi tervekre. A *Francia Hadi Simplicissimus* ugyanabban az évben jelent meg, Schielen feltehetően a *Discursen*nel párhuzamosan írta. Erre utal, amikor fáradtságát a következőkkel magyarázza: „daß ich mich die gantze Wochen hindurch, mit Verfertigung deß Vten Buchs, meines Lebens-Lauuffs, dessen ich schon Anfangs Meldung gethan, gantz müde geschrieben...” (58.) A meg nem valósult tervek között kell számon tartanunk egy kéziratként mutogatott és idézett asztrológiai könyvet és egy Vergilius-fordítást is. („Ich war eben beschäfftiget, die saubere Metzen, verstehe die geflügelte Famam, auß dem 4. Buch AEn. deß Römischen Poetens Virgili, mit teutschen versen zu beschreiben...” (750.) – írja egyhelyütt. A latinul közreadott 18 sor lefordításában Mercurius megakadályozta a fiktív főszereplőt, Simplexet, hogy Schielen elkészült-e vele, nem tudhatjuk. Találunk utalást arra is, hogy Schielen egész évben folytatni akarta a beszélgetések közreadását, sőt még zenei tervei is voltak. A társasági élet, a beszélgetésjátékok elengedhetetlen része volt a közös zenélés, éneklés. A beszélgetésbe olvasott zenei betétekre láthatott példát Schielen Harsdörffer *Gesprächspiel*jeiben, de felfigyelhetett az ugyanakkor ugyanott megjelent *Ungarischer Simplicissimus* főszereplőjének zenei tevékenységére is. Sajnos a zenei betét megörökítése csak az év végén teljesítendő – ám nyilván elmaradt – terv lett: „...stehenden Fusses aber, musten die drey hochgelehrte Männer, zum freundtlichen Abzug, ein Instrumental-Stücklein auffspielen, deren Noten, mit der Feder so geschwind, nit konnte zu Papier bringen, als hurtig sie mit den Fingern, auf den Harpfen-Discant-Violen- und Baß-Saiten modulierten, must ich darvon abstehen; solten aber die Music-Liebhabben dergleichen Stücklein, welche gemeiniglich bey jeder Versammlung seyn anmutig aufgespihet worden, so werde mich zu Außgang dieses 1683. Jahrs auff günstige Communication der Eliseischen Musicanten, befleissen, etliche derselben, der letzten Versammlung, so mit Gottes Hülff, vielleicht im Dezember geschehen wird, beyzufügen”. (538–539.)

A társasági élet fontos témái közé tartoztak a mindennapi élet apróbb élvezetei is, így a dohányzás vagy az alkohol kedvelése, női társaságban pedig a divat kérdései. A dohányzásnak szerzőnk is nagy kedvelője, örökké hálás annak a kiváló férfiúnak, aki 20 évvel korábban a „Taback-Trincker-Kunst”-tal megismertette. A dohányzás dicséretében odáig merészkedik, hogy büszkén hangoztatja, amióta dohányzik, sokkal egészségesebb, még korábbi torokbetegségei is elmúl-

¹² RIST, Johann, *Sämtliche Werke*. Hrsg. von Eberhard MANNACK. Bd. IV. Berlin–New York, 1972. 64–65.; JERICKE, Alfred, *Johann Rist Monatsgespräche*. Berlin–Leipzig, 1928.

¹³ KOSCHLIG, 170–171.

tak. A Tabak-Trinker-Kunst-nak a korabeli német költészetben ugyanúgy megvolt a szerepe, mint az ital dicséretének.¹⁴ Bár Sigmund von Birken, a nürnbergi költő Jakob Balde művének lefordításával megteremtette a német nyelvű antinikotinista irodalom alapjait, a szenvedély dicséretétől még az egyéni véleménymondástól egyébként viszolygó Schielen sem tudta visszatartani.¹⁵ A Schielen példaképének tekintett Johann Rist felidézésével pedig egyenesen a sörivás kapja meg a rinteli egyetemen a tudomány terjesztésében játszott szerepéért a méltó dicséretet: „daß wenn sie [die Studenten] kein Minder-Bier truncken ihnen weder Griechisch noch Lateinisch im Kopff mehr bleiben würde”. (62.) A világi hiúságok közül a hölgyeket természetesen a divat érdekli a legjobban. A jelen lévő tudós férfiak azonban ebből is politikát csinálnak és élesen kikelnek az idegen divat, elsősorban a francia szokások, módi elterjedése ellen. Divat és hazafiasság kerül itt mérlegre, a jelenlévők szerint elsősorban a hazai szokásokat és öltözködést kellene követni, még ha ez egyesek szemében elítélendő is. Véleményüket gazdasági megfontolásokkal támasztják alá: az idegen divat nemcsak idegen szellemet hoz, hanem elviszi a pénz is, a drága francia ruhák divatjával csak a franciák gazdagodását segítik elő.¹⁶

A *Discursen* forrásairól már az eddigiekben is kaphattunk némi képet, bár aprólékos vizsgálódás sem tudna valamennyi nem hivatkozott, de szövegében idézett műnek a nyomára bukkanni. Schielen viszonylag ritkán említi meg a forrást, a legtöbbször a nagytekintélyű nürnbergi poétát, Harsdörffert, akinek *Lust- und Lehrreicher Schau-Platz*¹⁷ című művéből történeteket vesz át. Ugyancsak kedvelt és bevallottan idézett szerzője Erasmus Francisci, akit „ein berühmter Feder”-nek nevez. Cím szerint idézett munkája a *Sittengespräche*¹⁸ és a *Schaubühne*,¹⁹ de a Boris Godunovról szóló történet is Franciscitól származik. A török birodalommal foglalkozó művek mellett érdekes elbeszéléseket olvasott – és vett át – Schielen Antonio Guevara (Albertinus Aegedinus által fordított) *Göldene Epistel*jéből,²⁰ haszonnal forgatta Zingraf *Apophtegmat*áját.²¹

A *Történelmi, politikai és filozófiai beszélgetések* pontosan megfelelnek a Harsdörffer által megállapított szabályoknak. Nem valóságos beszélgetések, de szerzőjük úgy adja elő őket, mintha azok lennének. A szereplők között vannak valós és allegorikus személyek, a szerző pedig mint a beszélgetéseket lejegyző secretarius van jelen. A barokk címlap – bár szinte semmi konkrétumot nem közöl – mégis nagyon sokat elárul a műről, ezért érdemes szinte szó szerint követni és megfej-

¹⁴ L. KREBS, Jean-Daniel, *Kuriöse Trinkgedichte*. Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, 16 1989. 19–24.

¹⁵ BIRKEN, Sigmund von, *Die Trunkene Trunkenheit. Mit Jakob Baldes „Satyra Contra Abusum Tabaci”*. Hrsg. von Karl PÖRNBACHER. München, 1967. Eredeti kiad.: Nürnberg, 1658.; A dohányzást ítéli el a Harsdörffer- és Rist-követő nürnbergi lelkész, Johann Lassenius nemesi asztali beszélgetéseiben is, l. LASSENIUS, Johannes, *Adeliche Tisch-Reden in sich begriffende zwölf Lehrreiche, nützliche und anmuthige Gespräch*. Nürnberg, 1661. 440–443.

¹⁶ Ugyanez a kifakadás szó szerint megtalálható a *Französischer Kriegs-Simplicissimi... Lebens-Lauff*-ban is. II. Teil. 3. u. 4. Buch. 16–17. A gondolat azonban nem Schielen eredeti ötlete, hasonló hangnemben lép fel a francia divat eluralkodása ellen Johann Rist is L. RIST, J., *Sämtliche Werke*. Bd. V. 85.; MANNACK, Eberhard, *Johann Rist. Gelehrter, Organisator und Poet des Barock*. München, Gesellschaft der Bibliophilen E. V. 1988. 24. (Privatdruck.)

¹⁷ HARSDÖRFFER, G. Ph., *Der grosse Schau-Platz lust- und lehrreicher Geschichte*. Frankfurt, 1660.

¹⁸ FRANCISCI, Erasmus, *Neu-polirter Geschicht-Kunst- und Sitten-Spiegel*. Nürnberg, 1670.

¹⁹ FRANCISCI, Erasmus, *Die lustige Schaubühne von allerhand Curiositäten*. Nürnberg, 1663–73.

²⁰ GUEVARA, Antonio, *Göldene Sendschreiben*. München, 1610.

²¹ ZINGRAF, Julius Wilhelm, *Teutsche Apophtegmata*. Amsterdam, 1635–55.

teni az utalásokat. A három jelző – historisch, politisch, philosophisch – nemcsak a fő témákra utal, hanem három beszélgető személyre is. A társalgás résztvevői könnyen megfejtethető anagrammatikus álneveken szerepelnek. A történeti álláspontot képviselő személy, tehát a historicus, Christusio néven szerepel, a politikus neve Topilicus, a filozófus Pholisophus. A szerző a címlap tanúsága szerint a Francia Hadi Simplicissimus, aki a rövidítés és a grimmelshauseni hagyományok kedvéért mint Herr Simplex jelenik meg. A témák a háború és a béke körül forognak – ebbe a legszélesebb társalgási terület belefér –, a beszélgetések a jelen való 1683-as évre vonatkoznak és havonta jelennek meg. A megjelenési nap mindig a hónap utolsó napja. A beszélgetések az eliseumi mezőkön zajlanak le. Minden hónap új címlappal jelenik meg, a címlapot díszítő kis fametszet a hírt hozó szárnyas Mercurius, akinek kitüntetett szerepe van a beszélgetésekben.²² Mindezek az információk a címlap egyetlen mondatából derülnek ki. Még többet elárul az egyes részcímlapokat megelőző rézmetszet, amely az általunk látott példányokban négy variációban, ám ugyanolyan szerkezetben illusztrálja a beszélgetéseket. A metszet felső részén a hónapnak megfelelő csillagkép hagyományos ábrázolása helyezkedik el.

A beszélgetések januárban kezdődnek, az első metszet összetettebb is, mint az utána következők. A három azonos méretű kis képre tagolt illusztráció felső harmadában a főszereplő, Simplex éppen kertjében ás, amikor Mercurius megérkezik. A középső képcskén török lovasok csatajelenete látható, a harmadik rész kikötői életképet ábrázol, kereskedőkkel, legyezős dámával, játszó gyerekekkel, a háttérben vitorlášhajókkal. A hármastagolású metszet tehát utal a beszélgetések hármassík-jára, a keretjátékra, a történelmi valóságra és a vásárló-olvasóközönség életére. A két részes, hagyományos metszetek a Hornung hónap előtt kezdődnek, a Halak csillagképe alatt a szerző látható, amint a kertjében való foglalatosság, olvasás vagy éppen alvás közben Mercurius által felszólíttatik a beszélgetésben való részvételre. A metszetek nagyobb részét, mintegy felét magának a beszélgető társaságnak az ábrázolása foglalja el. Az asztal körül helyet foglalnak a társaság hölgyei, a már megnevezett tudós személyiségek, az asztal végén a mindent lejegyező Simplex, a secretarius. A híreket Mercurius hozza, a tekintélyt a birodalmi sas képviseli. A metszetek a havi aktualizáláson túl annyiban térnek el egymástól, hogy március hónapban az asztal hosszanti elhelyezését, a többi hónapban a metszeten keresztben helyezkedik el. Jelentős eltérést mutat a második részt, tehát a júliust megelőző metszet (az asztal itt is hosszanti), itt ugyanis a felső ívben az év hátralévő hat hónapjának csillagképe együtt látható, a Simplexet ábrázoló kép pedig hiányzik. Ez a metszet nyilván összefoglaló céllal készült, amikor a szerző még azt hitte, a teljes évet nyomon tudja követni. (Hogy az év utolsó négy hónapjának beszélgetései nem készültek el, valójában nem bizonyított, azonban Schielen életpályájának alakulása ezt a feltételezést meg-

²² A Cesare Ripa által kedvelt Mercurius ábrázolást, amely szerint Mercurius botjának két szárnya van, Harsdörffer a következőképpen magyarázza: „Wie nun der Stab Mercurii oben zwey Flügel hab, also sind an diesem zwo Zungen angeheftet, zu bedeuten, daß dem Menschen die Rede gegeben mit andern, und nicht mit selbst (welches er im Sinn thun kann) zu sprechen“. (Gesprächspiele, VII. 53. Idézi: ZELLER, R., i. m. 70.) Johann Rist két drámai költeményében (*Das Friedewünschende Teutschland*, 1649 és *Das Friedejauchzende Teutschland*, 1653) szintén kitüntetett szerepe van Mercuriusnak és az országok allegorikus megjelenítői is szóhoz jutnak. Németország mint öreg királynő jelenik meg, de Franciaországnak a valóságos helyzetnek megfelelően királya, Svédországnak királynője van. Schielen csak női uralkodókat szerepeltet. L. Rist, Johann, i. m., Bd. II.

erősíti.) A metszetek szerzője a szignatúrából megfejtethető: a képek többségén – ugyan csak az egyik beszélgető széke alatt – az A betű látható, azonban a januári és a márciusi címlap elárulja a művész nevét: I. Azelt. sc. felirattal. Johann Azelt vagy Azold (1654–1692) nürnbergi rézmetsző, főleg portrékat és könyvillusztrációkat készített. Magyar érdeklődése (vagy csupán megrendelése) ismertek. Mayer művészeti lexikonja szerint elkészítette a magyar uralkodók portréit Kevitől Lipótig. Ugyancsak az ő metszete díszíti az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimum* is. A legújabb német művészeti lexikon szerint különösen vonzó-dott a magyar témák iránt, például városképeket metszett Wilhelm Dillich *Ungarisches Städtbüchlein* (Nürnberg, 1688) című kiadványa számára. (A számunkra hozzáférhető nagy könyvtári katalógusok nem tudnak erről a kiadványról, az információ meglehetősen kétesnek látszik.)²³

A beszélgetések havonta jelentek meg (nemcsak a lapszámozás, hanem az ívelzet is folyamatos), de minden hónap még újabb belső tagolású, azonos felépítésű három beszélgetést tartalmaz. Egy-egy beszélgetés három idősíkon játszódik, valójában három realitás illetve fikció területén. Reális sík minden beszélgetés bevezetője (és sokkal rövidebben előadva) lezárása: Simplex a kertjében sétál, beszélgetést folytat a kertésszel vagy éppen olvas, esetleg valamelyik művén dolgozik. Ebbe a reális síkba téved Mercurius, a hírhozó, aki küldetést teljesít, amikor Simplexet az eliseumi beszélgetéseken részt vevő személyek megbízásából társaságba hívja. Schielen ezt az elemet, a valóság és a fikció ötvöződését úgy adja elő, mintha valóban megtörtént volna – ez a hagyományokhoz tartozik –, azonban két ízben is egyértelműen utal arra, hogy itt valami szokatlan történik, aminek megfogható magyarázata van. Egyik alkalommal éppen elaludt volna egy könyv fölött, amikor Mercurius megszólítja, másik esetben néhány pohár sör elfogyasztása után éri az isteni futár hívása, tehát álom, kábulat és valóság összeolvadása megfelelő magyarázatot kap. Az álmodott, kitalált, ám valóságként előadott beszélgetések játszódnak a második síkon. A résztvevők a már említetteken kívül allegorikus személyek, főleg hölgyek, királynők, hercegnők. Csupán a számunkra legfontosabbakat felsorolva: Germania királynője, azaz Argemina, Ungaria királynője Anguria, Ausztria uralkodója Rastiva, Transylvania hercegnője Natrysvalvina. Természetesen szerepel még Franciaország, Svédország, Anglia, Hollandia, Svájc, Lengyelország, Csehország stb. is és Schielen sváb származását hangsúlyozandó, különös személyes megszólítással a sváb hercegnő. Az első beszélgetés végén Schielen a „csekélyebb értelmű” olvasó számára megadja a nevek magyarázatát is, szótárszerűen az anagrammát, a latin és a német nevet.

A beszélgetések harmadik – ismételtlen reális – síkja az elbeszélte történelmi valóság. Ennek a valóságnak hírhozója Mercurius, aki külföldi országokat bejárva

²³ MAYER, Julius, *Allgemeines Künstlerlexikon*. Leipzig, 1878. Bd. II. 495.; *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Hrsg. von Ulrich THIEME u. Felix BECKER. Leipzig, 1908. Bd. II. 293.; RÓZSA György, *Magyar történetábrázolás a 17. században* (Bp., 1973. 74., 158.) c. monográfiájában megállapítja az Azelt-metszetek forrását és megjelenési helyét. A *Der Herzogen und Königen in Hungarn Leben, Regierung und Absterben* (Nürnberg, Johann Hofmann, 1684.) c. kiadvány számára készített Azelt-portrék a Nádasdy-féle *Mausoleum* „redukciói”. A Dillich-műről: *Saur Allgemeines Künstler-Lexikon*. München-Leipzig, 1992. Bd. 6. 60. Michel HEYDER szócikke. Ugyancsak Róza György megállapítása, hogy Johann Azelt a J. M. L. által kiegészített és folytatott *Ungarisches Städt-Büchlein* (Nürnberg, Johann Hofmann, 1688) számára készített magyar városokat ábrázoló metszeteket. Dillich szerzőségére Rózsánál sincs utalás, I. RÓZSA Gy., *Budapest régi látképei (1493–1800)*. Bp., 1963. 155–156.

új hírekkel szórakoztatja a társaságot. A hírek nemcsak Mercurius elbeszélésében kelnek életre, hanem valóságos dokumentumok, újságok, hadi tudósítások szó szerinti idézésével. A hitelesség kedvéért itt kap szerepet a secretarius, aki nemcsak lejegyzi a hallottakat, hanem ő az, aki a Mercurius által összegyűjtött újságokat felolvassa a hölgyeknek. (Ezek a dokumentumok a szövegben is eltérő szedéssel szerepelnek.) A felolvasottak azonban nem elégítik ki a királyi társaság kíváncsiságát, a három tudós férfiú, a történelem szerelmese, azaz a Historicus, a világ bölcsességének kedvelője, tehát a Pholisophus és az államférfi, Topilicus megmagyarázzák, saját élményeik, olvasmányaik alapján kiegészítik a hallottakat. Ez a három megközelítésmód képviseli a szerző sokoldalúságát, hiszen a vita folyamán valamennyi vitatkozó azonos súllyal szerepel, a nézőpontok szabadon megnyilvánulhatnak.²⁴

A beszélgetések megvallott célja – és ez a schieleni *Discursen* legfőbb újdonsága – a világban zajló nagy események nyomon követése, azonban a hölgyek nem csupán a politika, a háborúk iránt érdeklődnek. Ezért – és mert Mercuriusnak időre van szüksége, amíg visszatér hírhozó útjáról –, a társasági életben divatos valamennyi téma terítékre kerül. Rögtön a beszélgetések kezdetén az egyik legdivatosabb társalgási téma osztja meg a véleményeket: az asztrológiáról, a csillagjósolásokról esik szó. 1683-ban a Jupiter és a Saturnus konjunkciója, egybeesése foglalkoztatta a csillagjósokat, messzemenő következtetéseket vonva le a különös – ám megismétlődő – jelenségből. A „nagy egybeesések”, amelyekből addig nyolc volt – az első a bibliai testvérgyilkosság idején –, mindig nagy történelmi változásokat hoztak. (Schielen ugyanúgy felsorolja a nyolc egybeesés következményeit, mint Daniel Speer a török birodalom bukásáról szóló, 1684-ben megjelent művében.)²⁵ A mostani egybeesés is jelentős változást hoz a világnak – jósolják a tudósok –, ami reményeik szerint a török hatalmának megtörését jelenti. Anglia királynője, Ligania azonban kevésbé jó híreket olvasott egy „eltévelyedett” alattvalója (ein verwegenes Land-Kind in meinem Königreich) jóslatában. A németül megjelent verses jóslat a következőket mondja a török előretöréséről:

Der Türk mit seinem Heer kommt auch nur anmarschieret
Auß Deutschland viele Leut mit sich gefangen führet
Ein grossen Kavalier mit einer Krone zieret. (15.)

A beszélgetés résztvevői megbotránkoznak a bolond és nyilván quaker fantazista jóslatán és feltehetően tudják, ki az a gavallér, akit a török meg fog koronázni. A történelmi összefüggések ismeretében nem lehet más, csak Thököly. Hogy a nevesítés nem utólagos belemagyarázás, azt bizonyítja a jóslat eredeti szövegének ismerete. Az 1680-as évek kezdetén ugyanis két kiadásban is megjelent egy John Thilord nevű chesteri prédikátor *Englischer Wahrsager* című munkája, amely tíz évre mondja meg a jövőt, rövid versekben és hozzáfűzött magyarázatokban. Thilord jóslata az 1683-as évre így szól:

²⁴ A keretbeszélgetésben szóhoz jutnak még a szerző közvetlen (valós) környezetében előforduló személyek, természetesen álnéven. Ezek egy részét Manfred Koschlig szintén megpróbálta azonosítani. KOSCHLIG, 172–173.

²⁵ SPEER, Daniel, *Zwey Nachdänckliche Traum-Geschichte Von Deß Türcken Untergang*. [Ulm] 1684. Idézi: GAJEK, i. m. 122–123.

Der Türck mit seinem Heer,
Kommt auch nun an marchiret,
Aus Teutschland viele Leut
Mit sich gefangen führet
Den grossen Tököly mit seiner Crone zieret.²⁶

Johann Georg Schielen nyilván ezt a jóslatot olvasztotta bele a beszélgetés fiktív szövegébe és még a verset kísérő prózai magyarázatot is átvette, természetesen az eredeti forrás felfedése nélkül. Thököly nevének kihagyása talán csak óvatosság, az „egy” koronával díszítés a birtokos névmás helyett nem igényel külön magyarázatot, Thilord jóslatának másik kiadásában már a birtokos névmás szerepel. Schielen azonban nemcsak aktuálpolitikai szempontból tartja hibásnak a jóslatokat. A társaság nagy megbotránkozására kifejti, hogy ő bizony semmire sem tartja az üstökösök, planéták egybeeséséről szóló történeteket. Felvilágosított álláspontját, miszerint a csillagok állásából következtetést lehet levonni az évszakokra, az időjárásra vonatkozóan, de nem a háborúkat vagy járványokat illetően, érthető módon a koronás fők nagy felháborodással fogadják.²⁷ Németország királynője meg is vádolja ateizmussal, amire Schielen – azaz Simplex, a secretarius azzal védekezik, hogy előveszi saját „Cometen-Buch”-jának kéziratát. Jóllehet elismeri, hogy emberi tévedések az ő könyvében is lehetnek, de ő nem homályos csillagjóslásokkal foglalkozik, hanem a Biblia értelmezésével. Mózes 3. könyvének 26. fejezetével győzi meg a társaságot az egyetlen igaz jóslás isteni eredetét illetően.

Láttuk tehát, hogy a magyar történelem, ha rejtetten is, de már az első oldalon beszívárgott a beszélgetésbe. Az 1683-as év eseményei indokolják, hogy a nemzetközi, de különösen a német érdeklődés fokozottan fordul Magyarország és Erdély felé. A külfonból visszatérő Mercuriushoz intézett első kérdés mindig Magyarországra vonatkozik. Thököly a leggyakrabban említett személy, hírek és álhírek egyaránt keringenek róla, például a januári beszélgetésben szó van Thököly halálát hozó álhírekről, s arról, hogy „derselbe sich nach Ofen, zum Bassa begeben haben solle”.

Magyarország központi szerepe a beszélgetésekben többször is magyarázatot kap. Anguria királynő gyakran sírva fakad országa szomorú helyzete miatt, ezért az új hírek az ő vigasztalására is szolgálnak. De mindenkinek érdeke, hogy Magyarországról minél többet tudjon, ezért fogalmazza meg a német királynő: „ihr sollet eigentlich darvon reden, damit jedermann bey vorstehendem Türcken- und Ungarn-Krieg um dero Bewandtnuß Wissenschaft haben möge.” (131.) A történelmi események általános ismereteket is igényelnek, ezért megkérlik Topilicust, aki 15 évvel korábban Erdélyben járt, beszéljen az erdélyi, majd magyarországi városokról. A szerzőnek a magyar események iránti fokozott érdeklődését mutatja ez a beszélgetés, mert nem hallgathatjuk el, hogy a svéd, francia vagy angol eseményekkel ugyanúgy foglalkozik a beszámoló, azonban ilyen részletes „ismeretterjesztést” egyetlen más ország történelme kapcsán sem

²⁶ HAB QuN 282 (19) – I. NÉMETH S. Katalin, *Angol jóslat Thököly királyságáról*. ItK 1991. 182–185.

²⁷ Harsdörffer beszélgetésmintáiban a sokat utazott udvari ifjú, Reymund ugyancsak azt az álláspontot képviseli, hogy „Der Sieg kommet nicht von den Sternen, sondern von der Feldherren guter Anordnung, und der Soldaten Tapferkeit her”. *Gesprächspiele*, Bd. VI. 24.; Hasonlóképpen szól a csillagjóslás értékéről a Rüstige alakjában megszólaló Johann Rist is, I. *Sämtliche Werke*. Bd. V. 60ff.

találunk. Itt szeretnénk visszautalni arra, hogy Schielen önéletrajzából meglehetősen jelentős fejezet hiányzik, és Manfred Koschlig mikrofilológiai kutatásai sem hoztak eredményt. Koschlig csupán a kérdőjelig jutott el: vajon személyes jelenlétre utal-e Topilicus elbeszélése: „Ich bin ohn eitele Ruhm zu melden, ungefähr vor 15. Jahren in Siebenbürgen gewesen, und all deren herum ligenden Oerter gesehen”.²⁸ A városok rövid jellemzése után még egyszer megállapítja: „Das sind nun die Siebenbürg. principal-Städte, durch deren ich zum theil gereiset bin, zum theil aber (nempe in Mappis) nur von fernen gesehen hab.” (147.) Ez meglehetősen egyértelmű megállapítás, de vajon hinnünk kell-e neki? Koschlig kérdőjeléhez csak apró megfigyeléseket fűzhetünk, teljes bizonyossággal az utazást sem állítani, sem tagadni nem tudjuk. Mi szól mellette? A beszélgetés szövege szerint az utazás tizenöt évvel korábban történt, az elchingeni kolostorba kerülés előtti idővel nem tudunk elszámolni. A leírások erdélyi városokat sorolnak fel, mint részben látottakat, majd magyarországiakat, ahol egy szó sem hangzik el arról, hogy valamelyik szereplő megfordult volna a királyi Magyarországon. (Kétségtelen, az erdélyi utazás másként nehezen képzelhető el, azonban más egy átutazás és más az ott-tartózkodás.) Az erdélyi városok ismertetője, Topilicus, aki – idéztük már – saját útját említi, a magyarországi helyzetnél átadja a szót a két másik tudós szereplőnek, akiknek semmi szubjektív megjegyzésük nincs. Az erdélyi leírások a következő mondattal indulnak: „Nach dem ich gleichsam den ersten Antritt in Siebenbürgen gethan, ist mir die Statt Waradein... zu allererst aufgestossen.” (136.) Ilyen – az utazásra utaló megjegyzés – a magyarországi városoknál véletlenül sem található. Az erdélyi városok leírása úgy kezdődik, hogy az elbeszélő megadja az előtte tárgyalt várostól való távolságot, közbeszúrja az utazásra vonatkozó félmondatot (így értem oda, innen arrafelé indulva, stb.). A magyarországi városok lexikonszerűen következnek egymás után, nincsenek térben, útvonalszerűen elhelyezve. Ennek a halvány feltételezés-csoportnak ellentmondani látszik, hogy a városleírások visszavezethetők a korabeli német útleíró és földrajzi irodalomban gyakori beszámolókra. Az átélt valóságnak és a forrásoknak az összemosása már Speer *Ungarischer oder Dacianischer Simplificissimus* esetében vitát váltott ki. Turóczi-Trostler József idézett cikkében²⁹ a források feltárásával még a regény önéletrajzi jellegét is megkérdőjelezte, majd a történészek, etnográfusok, geográfusok, nyelvtörténészek, zenetörténészek vizsgálódásai alapján hajlandónak mutatkozott elfogadni, hogy Daniel Speer mégis járhatott Magyarországon.³⁰ Ilyen pontos vizsgálódáshoz a Schielen-életmű sajnos nem nyújt elég adalékot. Egyet kell azonban értenünk Konrad Gajekkel, aki Speerről szóló monográfiájában megállapítja, egyetlen szerzőnek sem lehet a szemére vetni, ha több és – esetünkben állítólag 15 év – távolából felidézett utazása leírásakor idegen szerzőket vesz elő és felfrissíti emlékezetét.³¹ Schielen nem kényeztet el kutatóit forrásainak megnevezésével, az erdélyi, illetve magyarországi városok leírásánál szóba jöhetne az általa máshol említett Johann Wild-féle *Reiß-Buch* vagy Zeiller *Topographiája*. Azonban éppen ezek a városleírások nem vezethetők vissza az említett munkákra. A XVII. századi német nyelvű

²⁸ KOSCHLIG, 204.

²⁹ TURÓCZI-TROSTLER József, i. m. 1915.

³⁰ L. *Magyar Simplificissimus*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta TURÓCZI-TROSTLER József. Fordította VÁRJÚ Elemér. A jegyzeteket BENDA Kálmán állította össze. Bp., 1956.

³¹ GAJEK, K., i. m.

geográfiai irodalom kronologikus felsorakoztatása gyakran meglepő összehasonlításokra ad alkalmat. A szerzők nagy része a forrás megjelölése nélkül, a legnagyobb szerzői szabadságot élvezve „ollózta össze” munkáját, ugyanakkor olyan apró eltéréseket iktatva be, ami a szubjektivitás látszatát kelti, holott éppen csak egy-egy mondat erejéig egy másik munka volt a forrás. Ezért találunk Schielen városleírásai között szó szerinti passzusokat Martin Zeiller, Johann Gradelehnus vagy Ortelius munkáiból. Ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy a szorgalmas bibliothecarius ismerte Georg Reycherstorffer latin nyelvű Erdély-leírását, mert néhány megállapítása a német nyelvű összefoglalásokból hiányzik, Reycherstorffernél viszont megtalálható.³²

A tárgyalt városok a következők: Várad, Feketető, Kolozsvár, Szeben, Brassó, Segesvár, Medgyes, Szászsebes és Gyulafehérvár. Valamennyi városnak arányos sormennyiség jut, az általános leírason túl, fekvés, szomszédság, lakosság összetétele, néhány fontos művelődéstörténeti megállapítás is helyet kap. Erdély története a Reychersdorffernél közölt latin feliratokkal dokumentált. Ugyancsak szokatlan a korabeli földrajzi irodalomban a bevezető állásfoglalás, amelyben Anguria és Natrysalvina vitatkozik, vajon Erdély vagy Magyarország tárgyalandó-e előbb. Végül Erdély elsőbbsége mellett döntenek, „daß die Provintz Siebenbürgen der Chrorographischen Beschreibung nach gleichsam das Genus, theil Ungarn aber ehemahlen nur eine Species darvon gewesen...” (125.)

Magyarország általános leírása még kevésbé köthető meghatározott forráshoz. A termékenységéről, természeti kincsekben való gazdagságról szóló legendák Bonfini óta öröklődnek, számtalan átfogalmazáson estek át, Schielen forrása valamelyik Magyarországgal foglalkozó leírás lehetett. A városok jellemzése is inkább sztereotip, több a történeti múltat idéző adat, míg az erdélyi városoknál inkább a mindennapi élet apróságai (jó vagy rossz bor, betegségek, amelyek arra a vidékre jellemzők, stb.) kerülnek előtérbe. A Magyarországról szóló ismeretterjesztő beszámoló a német királynő megállapításával zárul: „sollte nun ein Türckischer oder Ungarischer Krieg entstehen, so wissen wir auß Erzehlttem genug zuvernehmen, wo die feindlichen Mächten anfielen”. (162.)

A magyarországi városok a Pannonia superior és a Pannonia inferior felosztás alapján két csoportba sorolva kerülnek tárgyalásra; ez a felosztás csak a század eleji (például Dillich) német geográfiai munkáknál fordul elő, később áttérnek a betűrendes felsorolásra. Az ismertetett városok: Nagyszombat, Pozsony, Sopron, Óvár, Komárom, Érsekújvár, Körmöcbánya, Szatmár, Tokaj, Eperjes, Kassa, Eger, Vác, Hatvan, Szolnok, Szeged, Csanád, Kalocsa, Pest, majd Győr, Pannonhalma, Pápa, Tata, Esztergom, Visegrád, Buda, Veszprém, Palota, Székesfehérvár, Sziget, Pécs. Látható tehát, hogy elsősorban a török harcok miatt nevezetes városok kapnak kb. 6–12 soros – kevésbé egyénített jellemzést.

Az érdeklődés tehát főleg a hadi események miatt fordul Magyarország felé. Újabb török háború van készülődőben, Thököly is mindig gondoskodik izgalom-

³² WILD, Johann, *Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen Anno 1604*. Nürnberg, 1613.; ZEILLER, Martin, *Neue Beschreibung Deß Königreichs Vngarn*. Ulm, 1646.; GRADELEHNUS, Johann, *Hungarische, Siebenbürgische... Chronica*. Frankfurt/M., 1665.; ORTELIUS, Hieronymus-MEYER, Martin, *Ortelius redivivus*. Nürnberg, 1665.; Gazdag forrásként használhatta Schielen a Theatrum Europaeum könyvsorozat Magyarországgal foglalkozó híradásait is. SCHIELEN *Bibliotheca enucleata seu Artifodina* c. művének 338–339. lapján felsorolja a Magyarországra és Erdélyre vonatkozó legfontosabb földrajzi és történelmi irodalmat. Bibliográfiája a kor színvonalának megfelelő tájékozottságot mutat.

ról – miről is beszélhetnének a német társaságban, mint a közelgő eseményekről. Bécs készül a török támadásra, Mercurius hozza a hírt, néhány bécsi utcát le kell rombolni, hogy a védekezéshez megfelelő erődöt építhessenek. Ez a téma jó alkalom egy újabb vitára, a tudós résztvevők megvitatják, vajon az egyéni érdek (a veszteség a házak miatt) megelőzheti-e a közösségi érdeket, amikor az egész várost kell megvédeni. A viták menete azonos séma szerint zajlik, többnyire a Mercurius által hozott hír váltja ki; a három tudós kifejti a véleményét, Simplex csupán feljegyzi a hallottakat, majd Germania királynője igazságot tesz, vagy ha nem tud dönteni – bár ezt megvallani nem királynői tulajdonság –, idő hiányában másra tereli a szót. A viták megjelenítésének ez a formája is a harsdörfferi hagyományokra nyúlik vissza. Az író – Schielen – sokoldalúságát, tájékozottságát dokumentálja a többféle nézőpont megjelenítésével, ahol szemmel láthatóan nem foglal állást. Célja, hogy bemutassa a vitát, mások véleményét, állásfoglalását, ellentétes nézeteit visszaadja, a döntést pedig valamilyen felsőbb hatalomra bízza. Ez különösen a politikai állásfoglalásoknál volt jelentős, köznapibb témánál, például a dohányzás megvédése, Schielen is elmondhatta saját véleményét. Manfred Koschlig megállapítása szerint Schielen munkája éppen itt kapcsolódik a legpregnansabban a simpliciádák sorába. A többé-kevésbé kisiklott egzisztenciájú szerzők – Schielen pedig valóban köztük tartozott – nem saját hangjukon, hanem álneven, névtelenül, háttéralkként szólaltak csak meg, de éppen ez a névtelenség adta a védettséget, amely a különféle álláspontokat tükröző politikai vagy szociálkritikai állásfoglalást lehetővé tette.³³

A háborús események sok megvitatandó témát nyújtanak. Már a januári, első beszélgetésben – egy Bécsből jan. 14/24-én keltezett újság felolvasása után komoly téma kerül a társaság elé: szabad-e Németországnak magára hagyni a magyar királyságot? A históriák szerelmese, Christusio fogalmazza meg a kérdést: „Und ob wir gleich in unserem edlen Teutschland für ihme der Zeit noch Ruhe haben, so stecket doch leider! nunmehr die Kron Ungarn, auf der ausserste Spitze seines Degens [...] als eine Vormaur deß Teutschen Reichs [...] Solte solches Königreich einmal gäntzlich verlohren gehen [...] so ist leider zu besorgen, die anstossende Ober-Länder dörrften auch nicht lang sicher von seinem Gewalt bleiben”. (72.) Christusio szavaira a filozófus ellenvetéssel válaszol: „auß was Ursach, die Ungarn sich so widerspenstig erweisen und erzeugen?” A magyarok függetlenségi törekvéseire utal a historikus, amikor megállapítja, hogy „die Ungarn begehren und wollen, Vermög ihrer alten Reichs-Ordnungen, ihren König bey sich zu haben”. (73.) A király szerepe különösen a háborúkban, ismételtlen hosszú vitára ad alkalmat, ahol elrettentő példa II. Lajos (ön)feláldozása a mohácsi csatamezőn. A praktikus német észjárás a magyar hősiességgel szemben többre tartja, ha a vezér megfontoltan irányít, de nem vesz részt a harcokban, mivel elvesztése sokkal nagyobb kárt jelent az országnak, mint bármilyen más veszte-

³³ A politikai természetű viták semleges bemutatásáról l. BOECK, Joachim G., *Der Thököly-Appendix des „Ungarischen oder Dacianischen Simplicissimus”*. 1683. *Forschungen und Fortschritte*, 33 1959. 338.; KOSCHLIG, 166–167.; KOSCHLIG, M., *Daniel Speer und die Ulmer Bücherzensur*. *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 15, 1975. Coll. 1258–1259.; Rudolf Drux tanulmánya, címevel ellentétben csak a Harsdörffer-követők beszélgetéseinek témagazdagságáról számol be, a háborúk elleni állásfoglalásról alig szól. L. DRUX, Rudolf, *Sprachspiele gegen den Krieg. Ein Beitrag zur poetischen Nachahmung bei Harsdörffer*. In *Georg Philipp Harsdörffer. Ein deutscher Dichter und europäischer Gelehrter*. Hrsg. von Italo Michele BATTAFARANO. Bern – Berlin, 1991. 83–103.

ség. A beszélgetés folyamán Topilicus még többet akart volna hallani Thökölyről, azonban a historicus még nem találta elégségesnek a témát egy külön Thököly-discursus megtartásához. A februári és márciusi beszélgetések fő témája már Thököly tevékenysége, például a hírhozó beszámoló Thököly kassai országgyűléséről is. A történelem ismeretében nem meglepő, hogy Thököly szerepe milyen nagy érdeklődést váltott ki az európai közvéleményben, de különösen német területen.³⁴ Az érdeklődésnek természetesen a könyvkiadás is igyekezett megfelelni. Sorra jelentek meg a Thököly-életrajzok, közülük is az első éppen az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* függelékeként, ugyanannál a kiadónál, ahol a *Discursen*. Az ulmi Wagner kiadó nemcsak a simpliciádák iránti keresletet lovagolta meg, hanem teret adott minden olyan, Thökölyvel foglalkozó műnek, ami a német közönség érdeklődésére számíthatott.³⁵ Így Schielen kiadványa is Thököly-központúvá vált, főleg azért, hogy az egyetlen metszet a könyvben, amely nem a címlap illusztrálásául szolgált, egy Thököly-portré.

A Schielen-kötetben – jó kiadói érzékkel elhelyezett – Thököly-portréről a magyar ikonográfia – nem ismerhetvén a művet – érthető módon nem tud, a német kutatás pedig tévedéseket örökít tovább. Először Hubert Rausse állapította meg 1912-ben, hogy az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* függelékeként közölt Thököly-portré (228.) azonos a *Discursen*ben megjelentetett metszettel.³⁶ Ugyanerre figyelt fel Manfred Koschlig is, Rausse megállapításától függetlenül.³⁷ Az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* saját tulajdonú példányának leírásakor Apponyi a metszetet Johann Jakob Thurneyssernek tulajdonítja (App. H. 2175). Ezt a megállapítást veszi át Konrad Gajek is.³⁸ Tehát a germanista szakirodalom szerint a két metszet azonos és Thurneysser munkája. Cennerné Wilhelmb Gizella teljességre törekvő Thököly-ikonográfiája³⁹ végre pontos leírást és illusztrációt nyújt a kérdéshez. Cennerné és a közreadott képek tanúsága szerint a Thurneysser-féle és a Speer műben közreadott két metszet nem azonos, de még csak nem is másolata egymásnak. Az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* metszetét Cennerné ismeretlen német mester munkájának tartja. Most már csak azt a tévedést kell eloszlatni, hogy ugyanezt a metszetet használta fel a kiadó az egyidőben megjelentetett *Discursen* illusztrálására. A két metszet valóban rendkívül nagy hasonlóságot mutat, és nem egymás mellé helyezve könnyen megtévesztheti a vizsgálgatót. Az eltérés nemcsak egy lapszám eltörléséből áll – a Speer-műben a 228. lap számozása a metszet bal felső sarkában szerepel, a *Discursen*ben, mivel a metszet máshová került, ez a szám nincs ott. Azonban a két metszet kidolgozottsága is különbözik. A *Discursen* vonalai aprólékosabb munkáról tanúskodnak, a másik kiadás arcvonásai durvábbak, elnagyoltak. Lényeges különbség még a háttér vonalkázása, az *Ungarischer... Simplicissimus* metszetének

³⁴ KÖPECZI B., I. 5. jegyzet.

³⁵ L. SCHMITT, Elmar, *Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm 1677–1804. Bibliographie der Drucke*. Konstanz, 1984.

³⁶ RAUSSE, i. m. 211.

³⁷ KOSCHLIG, Manfred, *Daniel Speer und die Ulmer Bücherzensur*. Archiv für Geschichte des Buchwesens 15, 1975. Coll. 1275.

³⁸ GAJEK, i. m. 55.

³⁹ KÖPECZI, i. m. Függelék. L. még: CENNER-WILHELMB Gisella, *Feind oder zukünftiger Verbündeter? Zur Beurteilung der politischen Rolle des Emerikus Thököly in den grafischen Blättern seiner Zeit*. In *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch*. München, 1983. 54–62. Az OSZK példányából a Thököly-metszet sajnálatos módon hiányzik.

háttére 45 fokos szögben döntött vonalakból áll, addig a *Discursen* háttére szabályos négyzetrácsos vonalazású. A metszet készítőjére sajnos semmiféle szignatúra nem utal, tehát csak a homályban tapogatódhatunk: vajon nem lehet-e ezt a Thököly-portrét is Azelt munkásságához sorolni, akinek magyar érdeklődése és magyar uralkodóportréi egyaránt ismertek, és aki mindkét tárgyalat mű címlapmetszeteit is készítette?⁴⁰

A magyarországi információk hitelességét illetően ismét többféle forrást kell megvizsgálnunk. A hallott hírek, amelyek dokumentumokkal nem támaszthatók alá, a keretjékébe olvasztva jelennek meg. Például Mercurius hosszasan elmeséli, milyen híreket hallott Thökölyről, amikor az egyik bécsi kolostor udvarán beszélgető szerzeteseket hallgatott ki. A valóság látszatát kívánja kelteni Schielen akkor is, amikor Magyarországról érkezett levelekre hivatkozik, természetesen a levél küldőjének a megnevezése nélkül. Konkrét forrás a Bécsből érkezett újságok idézése: itt, miután még az újság keltezését is megadja, mind a régi, mind az új naptár szerint, valóságos *Neue Zeitungot*, avisót kell a háttérben keresnünk. Noha a mai értelemben vett újságírástól a XVII. század végén még messze vagyunk, az érdekeségek, de különösen a háborús események megteremtették a hírközlés új műfaját, a társasági életnek pedig elengedhetetlen tartozéka volt az újságok felolvasása. Schielen beszélgetéseiben nagy szerepet játszanak az újságok, nemcsak az általuk közvetített eseményeket tárgyalják meg, hanem gyakran foglalkoznak azzal a kérdéssel is, vajon lehet-e hinni ezeknek a forrásoknak? Természetesen legtöbbször éppen a tudós vitatkozók támadják a futó hírek terjesztőit, főleg a hírhozó Mercuriust a „lári-fári” újságok terjesztéséért. Mercurius is kénytelen elismerni, hogy az újságokat nem kell evangéliumnak tekinteni, de egyéb forrás híján meg kell elégedni azzal, amit ezekből az elbeszélésekből tudni lehet. „Ich wisse der Zeit nichts sonderliches, ausser, was die wochentliche Advisen mitbrächten.” (497.) A heti beszámolók mellett, amelyekre szó szerinti utalás történik, felhasználja Schielen a vásári relatiókat is. A frankfurti, lipcsei, kölni vásárra évenként többször (tavaszi, őszi, farsangi stb. vásárok) is megjelentek összefoglaló híradások az elmúlt időszak eseményeiről. A frankfurti relációk rovataiban szabályosan elkülönítve olvashatók a nagy politikai események, a helyi történetek, az időjárásra vonatkozó megfigyelések, a kuriozitások, csodás történetek, de még a – ma úgy mondanánk – anyakönyvi hírek is, beszámolók esküvőkről, születésekről, halálozásról. Ezek a relatiók a korabeli szerzők, így Schielen sokféle témát feldolgozó beszélgetései számára valóságos kincsesbányának bizonyultak. (Nem is áruolja el, melyik témánál használja fel a relatiók információanyagát.) A magyarországi eseményeket illetően is nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Schielen az információk jelentős részét a vásári relatiókból merítette, gyakran minimális stilizálással szó szerint átvette. Ugyancsak bécsi újság, a *Wienerische Novellen* számol be a kassai országgyűlésről, majd egy Budáról április 28-án keltezett „*Exact-Schreiben*” egy előkelő személy tollából a török közeli elvonulását jövendőli. (A jövendőlés szerint a Budán tanácskozó törökök egy szamarat láttak a Gellért-hegyre felmenni és egy barlangban eltűnni.

⁴⁰ Johann Azelt metszetei (portréi és csataképei) találhatók Christoph BOETHIUS *Ruhm-belorberter und Triumph-leuchtender Kriegshelme* (Nürnberg, 1686) c. két kötetes művében is, köztük egy „*Treffen mit Herrn General Mercy und den Türcken und Thekely bey Segedin*” című, ez azonban sajnos csak a távolban menekülő Thökölyt ábrázolja. HAB Gm 3308, App. H. 2241.

Mivel nem mertek utána menni, egy keresztény foglyot a szabadulás ígéretével kecsegtetve beküldtek a barlangba, ahol az három öregembert talált. Az egyik egy hatalmas lándzsát tartott a kezében és megjósolta, hogy Isten akaratából a törököknek hamarosan el kell hagyniuk Budát. Nyomatékul a lándzsát a fogoly kezébe nyomta, hogy mutassa meg a törököknek. Ha nem hisznek neki, forgassa meg a lándzsát és nyomban vér folyik ki belőle – aminthogy úgy is lett.) Az ilyen csodatörténetek jó alkalmat adtak a társaságbeli hölgyeknek a borzongásra, a tudós férfiaknak pedig az újságok híreinek a megmagyarázására, főleg annak az álláspontnak a kifejtésére, hogy a török nemcsak Magyarország ellensége, és Budáról való távozása még csak az álmokban jelenik meg. Sokkal fenyegetőbb valóság, hogy a török Bécset ostromolja, és a németek – saját érdekükben – nem nézhetik tétlenül a török terveit. A társaság még csak az ismeretek megszerzésével, a török hatalmáról, eredetéről, birodalmának történetéről szóló könyvek megismertetésével készül az ellenség fogadására, Simplex pedig az egyik márciusi beszélgetés előzményeként árulja el gondolatait. Felszólítja honfitársait, hogy ne hagyják magára Magyarországot: „Wende ich bey diesen erschrocklichen Kriegs-Troublen, mein Gesicht nur auf Ungarn [...] so zittern und beben alle Gliedmassen an meinem Leibe, besonders, wann ich die alten Historien durchblättere, wie vor diesem die Ungarische Könige, mit ihrer Nation allein, dem Türcken so dapffer unter die Augen getreten seyn, und ihme den Weg wieder nach Constantinopel zurücke gewiesen haben; uns Teutschen aber, solle vor diesem Wütterich den Muth einfallen? o nein! das wäre je unserer renommirten Teutschen Treu schimplich und verkleinerlich, wann wir das edle Königreich Ungarn, welches vorzeiten eine starcke Vormaur, Schutzwehr, fleissiger Wächter und Vorfechter des Römischen Reichs geschächzt worden, der Zeit so Hülffloß und allein in seinem Blut herum wälzen, nur anschauen wolten und solches dem Mahometischen Tyrannen unter sein grimmiges Joch, wie er vormahlen der Bulgarey und dem gantzen Bosnia gethan, zu werffen gestatteten.” (563–564.)

A régi históriás könyvek, amelyek a török veszedelemmel foglalkoznak, Mylius, Leunclavius, Melanchthon, Cuspinianus, Johannes Wild „és más szerzők” művei. A magyarok szomorú helyzetét nemcsak a novellák, avisók, heti újságok híreiből ismerhetik meg a beszélgetés résztvevői, magyarországi vendégeik is vannak. Kolduló diákok jelennek meg, akiket a török N. város felégetése után űzött el Magyarországról. A honfitársait megrendülten faggató Anguria királynő kérésére elbeszélik, hogy odahaza filozófiát és humán tudományokat tanultak, most semmi máshoz nem értve, énekléssel próbálják megkeresni a kenyérre valót. A társaság kíváncságára elő is adják tudományukat, egy tenor és egy basszus hangú ifjú szomorú éneket énekel a török okozta veszedelemről és a béke óhajtásáról. A 25 hatsoros versszakból álló énekre a német barokk irodalmat közreadó antológiákban nem sikerült rábukkannunk, de nem tartjuk valószínűnek, hogy a poétikai gyakorlattal nem rendelkező Schielen saját verséről lenne szó. (Schielen még néhányszor él a verses élénkítés eszközével, de elárulja forrásait is: a *Simplicissimus*-unokatestvérként emlegetett Grimmelshausen-féle *Kalandos Simplicissimus*ból a Paraszt-éneket adja közre, Sebastian Brandt *Narrenschiff*jéből a farsangi mulatságokat felidézve mondat el három versszakot.)

A Schielen-féle beszélgetések magyar vonatkozásairól megállapítható, hogy a német birodalmi érdekek szem előtt tartása mellett, különösebb politikai állásfoglalás nélkül, elsősorban a mindennapos beszédtema, a kuriozitás kedvéért kerül szóba Thököly szereplése. A szegény Anguria királynő éppolyan áldozat, mint a

török által fenyegetett összes résztvevő, Angurja és Thököly kapcsolatáról semmit nem tudunk meg. Ugyanakkor a magyarországi események és Thököly személyének középpontba állítása aktuális közönségigényt elégített ki és vele a „beszélgetésjátékok” új tematikához jutottak: a kortárs politika konverzációs megjelenítéséhez.

Anélkül, hogy Johann Georg Schielen beszélgetéseit elébe helyeznénk a német barokk irodalomban ismert és méltán jobban becsült elődeinek, elsősorban Harsdörffernek és Ristnek, összefoglalásul néhány különbséget szeretnénk kiemelni. Az eltérések leginkább három területen mutathatók ki. 1. Szereplők: Harsdörffer játékeinak szereplői kitaláltak, a szerző is elrejtőzködött. Rist beszélgetéseinek résztvevői az általa vezetett tudós társaságnak, az Elbschwanenordennek a tagjai, akik ugyan nem minden esetben látogatták meg a szerzőt, de szellemi kapcsolatuk – levelezés útján – eleven volt. Schielen szereplői részben – az utókor által azonosított – valós személyek, részben mitologikus illetve allegorikus alakok. 2. Témaválasztás: Harsdörffer beszélgetésmintákat ad, tehát a tematikai sokrétűség jellemzi, de az aktuálpolitika nem tartozik az érdeklődési körébe. Rist elsősorban saját kedvteléseinek hódol, amikor a világ legnemesebb nedűiről, életformáiról, bolondságairól, szórakozásairól, találmányairól, időtöltéseiről beszélget. Schielen igyekszik érdekes történeteket elbeszélni, gazdagon merítve olvasmányaiából, de mindenekelőtt a nagy történeti események, az aktuális politika izgatják. 3. Formai megoldások: Harsdörffer tényleges dialógusokat ír le, az egyes beszélgetések előtt felsorolja a szereplő személyeket. Rist elbeszélt dialógusai nem tükrözik a tényleges beszédhelyzetet, a szerző gyakran el is felejt, hogy szándéka szerint beszélgetést ad vissza és az írás módozatairól beszél. Schielen következetesen ragaszkodik a beszélgetés fikciójához, bár az ő dialógusai is epikusak és nem tényleges párbeszéddek. Ugyanakkor az egyes témák lezárásánál gyakran hivatkozik az idő elteltére, a beszélgetések időben oda- és visszautalnak egymásra. A beszélgetés-helyzet elhitéstét nagyon fontosnak tartja, ebben saját szerepét is jelentősnek érzi, például gyakran hivatkozik arra, hogy nem hallotta jól amit a tőle távol ülők mondtak, vagy nem értette a birodalmi sas jelképes megnyilatkozásait.

Mindezek az eltérések bizonyítják, hogy Schielen – jóllehet munkái gazdagon merítenek az elődök hasonló jellegű írásaiból – nem csupán jelentéktelen kompilátor, hanem a német barokk hagyományainak folytatója, aki a magyar kapcsolatok ápolásában is szerepet játszott. Nem történetíró, nem krónikás, hanem a korabeli események és a társasági élet jó ismerője, aki pontosan tudja, mi érdekli olvasóit és lelkesen kiszolgálja őket. Ezáltal hozzájárul ahhoz is, hogy a német polgári társaság beszélgetéseiben a politika, a történelem is helyet kapjon, és esetünkben a magyarországi események, a magyar városokról szóló beszámoló a „használni és szórakoztani” elv alapján az általános ismeretanyag részévé válik.

S. Katalin Németh

FIKTIVE DEUTSCHE GESPRÄCHE ÜBER UNGARN (Die Werke von Johann Georg Schielen, 1683)

Der Aufsatz beschäftigt sich mit den Monatsgesprächen des vernachlässigten Vertreters der deutschen Barockliteratur, Johann Georg Schielens (1633–1684). Die historischen politischen und philosophischen Krieg- und Friedensgespräche von Schielen sind 1683 monatlich, insgesamt aber nur

achtmal erschienen und sie können mit den wichtigsten Gesprächspielen der deutschen Barockliteratur, z. B. mit den Werken von Rist oder Harsdörffer verglichen werden. Die Werke von Schielen, von denen das vollständigste Exemplar zu den Neuerwerbungen der Hungarica-Sammlung der Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel) gehört, drei Teile aber auch in der ungarischen Nationalbibliothek aufbewahrt sind, haben drei verschiedene Erzählungsschichten: 1. mythologische, 2. allgemeintägliche, 3. historisch-politische. Die wichtigste Neuheit dieser Gespräche ist das Interesse für zeitgenössische politische Geschehnisse. Für die ungarische und siebenbürgische Kulturgeschichte ist die Darstellung der ungarischen Städte und der ungarischen Kriegsgeschehnisse von grosser Bedeutung. Besonders interessant wird der Freiheitskämpfer, Emerich Thököly – sowohl mit einer unbekannten Variant seines Kupferbildes – dargestellt.

FALUDI FERENC ÉS A *GENTILUOMO ISTRUITO*

(Írói egyéniség a *Nemes ember* és a *Nemes asszony* fordítási hűtlenségeinek tükrében)

Faludi Ferenc prózaírói működésének első fontos állomása a *Nemes ember* és *Nemes asszony*, amelyeket még római tartózkodása idején fordított olaszból, majd hazatérése után a nagyszombati jezsuita nyomda betűivel bocsátott ki 1748-ban. Ez az egy kötetben kiadott két mű számos olyan gondolatot tartalmaz, amely később is gyakran visszatér Faludi munkásságában, a munkák stílusa pedig évtizedeken át szolgált példaképül íróink számára.

Annál meglepőbb, hogy mindmáig senkinek sem jutott eszébe a *Nemes embert* és a *Nemes asszonyt* egybevetni a fordítás alapjául szolgáló olasz nyelvű szöveggel. (Csupán a trilógia harmadik darabját, az 1771-ben megjelent *Nemes úrfi*t dolgozta föl ebből a szempontból a múlt század végén Bellaagh Aladár.¹) Az összehasonlítás már csak azért is nélkülözhetetlen, mert egyébként – a korabeli, sokszor meglehetősen szabad fordítói gyakorlatot ismerve – nehezen dönthető el, mi az, amit Faludi már az olaszban is megtalált, mi az, amit tartalmi vagy stilisztikai vonatkozásban megváltoztatott, s végül (ami talán a legérdekesebb), melyek azok a hosszabb-rövidebb kiegészítések, betoldások, amelyek – bár az olasz nyelvű munka ihlette őket – már nem egyszerűen fordításnak vagy átdolgozásnak, hanem Faludi saját szövegeinek tekinthetők.

Ismeretes, hogy a szóban forgó művek eredetije az angol William Darrelnek (1651–1721) *A Gentleman Instructed in the Conduct of a Virtuous and Happy Life* című könyve (1704), valamint ennek *A Supplement, with a Word to the Ladies* című kiegészítése (1707). Darrel kemény szavakkal ítéli el az 1688-as, ún. „dicsőséges forradalom” nyomán Angliában bekövetkezett változásokat és az angol nemesség meglazult erkölcsseit. A helyes életvitelre oktató könyvet egy Francesco Giuseppe Morelli nevű firenzei pap ültette át olaszra, s jelentette meg három alkalommal is: 1728-ban, majd 1732-ben Padovában, 1746-ban pedig Rómában. Fordításának címe: *Il Gentiluomo istruito nella condotta d'una virtuosa e felice vita. In tre parti.* Miután Faludi mind a *Nemes ember*nek, mind a *Nemes asszonynak* már elkészült szövegéhez írt előszavát 1744-ből keltezi, nyilvánvaló, hogy nem az 1746-os, hanem a két korábbi kiadás valamelyikéből dolgozott.² E két edíció között – a kisebb betűtípusra való áttérésen, valamint az engedélyezést és a regisztrálást tanúsító személyek némelyikének megváltozásán kívül – a leglényegesebb különbség a jegyzetanyag gyarapodásában tapasztalható. Ez utóbbi eltérésből, bár magának a műnek a szövege az olasz kiadásokban gyakorlatilag azonos, egyértelműen kiderül, hogy (a lábjegyzeteket egyébként jócskán megírtító) Faludi az 1732-es kiadást használta: a római Campo Marzo helynév magyarázatát például,

¹ *Nemes úrfi*. Fordította olaszból FALUDI Bevezetéssel, magyarázatokkal és szótárral. Szerkesztette BELLAAGH Aladár. Bp., Franklin Társulat, 1892. 196 l.

² A római Biblioteca Nazionale kéziratának és ritka nyomtatványainak gyűjteményében az 1728-as kiadás jelzete: 6. 4. L. 19., az 1732-esé: 6. 10. E. 7. – Jegyezzük meg, hogy Bellaagh Aladár a *Nemes úrfi* az 1746-os kiadás megfelelő fejezeteivel hasonlította össze.

amely a *Nemes asszony* 28. lapján található, Morelli csak 1732-ben fűzte fordításához.³

Az olasz címlap nyomán – legalábbis részben – érthetővé válik, hogyan lehetett William Darrel nevéből Faludinál „Dorell Josef”. Az angol szerző családnéve már az olasz címlapon is a magyar fordító által használt formában olvasható, keresztneve pedig egyáltalán nincs feltüntetve: Morelli csupán „Dorell úr”-nak („Signor Dorell”) nevezi.

Mint említettük, a *Gentiluomo istruito* teljes címét ezek a szavak egészítik ki: „In tre parti”, vagyis „Három részben”. El kell oszlatnunk azt az esetleges félreértést, mintha itt egyszerűen a „Nemes ember – Nemes asszony – Nemes úrfi” hármasságáról lenne szó. Az első rész (Parte prima) tartalmazza a *Nemes ember* szövegét, amelyhez a 81. laptól kezdve a 187.-ig kapcsolódik egy „Kiegészítés” („Supplemento”), ebben található többek között a *Nemes asszony* közvetlen forrásul szolgáló „Intés a Dámákhoz” („Avvertimento alle Dame”). A kötet második részének (Parte seconda), amely a 189. lapon kezdődik, s amelyet Faludi egyáltalán nem fordított le, témája a nemes embernek a vallás igaz alapelveire való oktatása, inkább dogmatikai mint morális szempontból, „az ateizmus és a latitudinarizmus teljes cáfolatával”.⁴ A 403. lapon kezdődő harmadik rész (Parte terza) első, második, negyedik, ötödik és hatodik dialógusa a *Nemes úrfi* első hat, a nemesi életvitelre vonatkozó fejezetének forrása,⁵ a Parte terza hetedik dialógusától kezdve azonban, ahol több fejezeten át a lélek halhatatlanságának dogmatikai bizonyítékairól van szó, Faludi ismét felhagy Morelli szövegének tolmácsolásával, s a *Nemes úrfi*t attól függetlenül fejezi be. A kihagyások révén tehát a magyar fordító nem csupán mérsékli az alapul vett munka terjedelmességét, hanem a művet – a gyakorlati szempontú erkölcsnevelő tendencia határozottabb kiemelésével – tartalmában egységesebbé, szerkezetében áttekinthetőbbé teszi.

A *Gentiluomo istruito* elején, az olasz fordítónak Jézushoz, Szűz Máriához és Szent Józsefhez szóló rövid ajánlása után (amely a magyar változatban elmarad) Morellinek az olasz nemességhez intézett előszava („Il traduttore alla Nobiltà Italiana”) található, majd a nyomtatásra vonatkozó hivatalos engedélyeket követően három további szöveg: egy bizonyos G. H.-nak nyilván az angolban is meglévő ajánlása Edwardhoz, Cornbury vicomte-jához, a kiadónak a nemességhez szóló buzdítása, s végül egy további előszó, amely szintén nem magától az angol szerzőtől származik. Mindezt Faludi *Nemes ember*ének elején az egyetlen oldal terjedelmű „Védelmező intés a’ Magyar Nemességhez” helyettesíti, amelynek címe Morelli előszavára emlékeztet. Az olasz kiadást bevezető hosszú szövegekből Faludi mindössze két gondolatot vesz át. „Védelmező intés”-ének második bekezdésében az a megállapítás, amely szerint a mű „készületihez képest, s tsinnyára nézve DRAMMA”, a Cornbury vicomte-jához írt ajánlásból származik, a komédiáknak az ötödik bekezdésben olvasható kárhoztatása pedig a kiadónak a nemességhez szóló buzdításából. Ami a magyar fordítónak a *Nemes asszony* elé illesztett „Tudósító levelét” illeti, abban egyetlen egy olyan részlet

³ Il *Gentiluomo istruito*, 1732. 97.

⁴ „Il *Gentiluomo istruito* nei veri principi della Religione, con una piena confutazione dell’ateismo e latitudinarismo.”

⁵ Az olasz szöveg második dialógusát Faludi két fejezetre bontja, a harmadik dialógust viszont nem fordítja le. A *Nemes úrfi* hetedik fejezete („Neander ébresztő álma”) már nem Morelli szövegén alapul.

szerepel, amely az olasz kötet egészének bevezető szövegeiből ered: a „Tudósító levél” első bekezdésének Darrel angliai népszerűségére és hat kiadására vonatkozó adata Morellinek az olasz nemességhez intézett előszavában található. A „Védelmező intés”-nek és a „Tudósító levél”-nek minden egyéb részletét Faludi önállóan fogalmazta meg.

Magának a műnek a fordítása során Faludi számos esetben eltér az olasz szövegtől. A kisebb, általában egy-egy mondatra vagy csak egy-két szóra kiterjedő változtatások gyakran a *tartalom bizonyos fokú módosítását* jelentik, máskor inkább *szótári jellegűek* (például a latinizmusok használatát vagy a terminológiát illetően), legtöbbször azonban a *stílus művészi megformálásának* szolgálatában állnak. (A felsorolt három kategória között számos átfedés tapasztalható.) Külön figyelmet érdemelnek Faludinak az említetteknel *jóval hosszabb, több mondatos betoldásai*. Az alábbiakban ennek az együttvéve négy szempontnak az alapján vizsgáljuk meg a magyar fordításnak az olasz nyelvű munkától való eltéréseit.⁶

*

(1) A *tartalmi jellegű változtatások* jelentős része abból ered, hogy Faludi a hazai olvasóközönség – valamint saját – ismereteihez és az ezen ismeretek által behatárolt érdeklődési körhöz igyekszik alkalmazni a művet. Az Oxfordról szóló lábjegyzetben például Morelli név szerint felsorolja az angol város valamennyi kollégiumát (GI, 2.); az Oxforddal semmiféle kapcsolatban nem lévő magyar fordító viszont csak ennyit ír: „Város Angliában, a’ hol hires egy Universitas vagyon, és sok Uri gyermek tanul.” (NE, 4.) Egy hajótulajdonos évi jövedelmét Eusebius 8000 scudóban adja meg („8000 scudi l’anno”, GI, 8.), a fordító ezt az összeget a magyar közönség számára érzékelhetőbb módon számítja át: „bé-szedet minden esztendőben száz-ezer aranyot.” (NE, 20.) Az öregúr óvja az ifjakat a fölös költségeztől, arra figyelmeztetve őket, hogy földbirtokaik vannak, nem pedig bányáik („riflettete che possedete terre, non miniere, GI, 15.); a magyar szöveg ezt hazai környezetbe teszi: „juttasd eszedben hogy földeket birsz, nem Körmötzi Selmetsi bányákat...” (NE, 40–41.) Amikor Eusebius kifejti, hogy a társalgásban kevés haszonnal jár a tőlünk igen messze fekvő országokról beszélni, amelyeket a jelenlevők közül senki sem ismer: közelebb esik Franciaország, Spanyolország és Itália („*Francia, Spagna e Italia son meno fuor di mano*”, GI, 14.), Faludi így módosítja a mondatot: „Szomszédság hozzánk a’ Németh Imperium, közelebb esnek Frantzia-Spanyol-Olasz-Országok” (NE, 37.), bár ez a változtatás nincs összhangban Eusebius és Neander dialógusának feltételezett angliai színhelyével. Eusebius szerint a dámákkal való csevegésben hasonlóképpen hiábavalló lenne a görög nyelv használata, hiszen tudásuk (magától értetődően az angol anyanyelvet leszámítva) nem terjed túl a francián („non si stende oltre alla lingua Francese”, GI, 14.); a magyar dámák ezzel szemben az anyanyelvükön kívül inkább németül tudnak, s „ha a’ Németh-szót egy-nehány Frantzia igékkel fel-habarván ’s meg-eresztvén, eleibek adod; már meg-elégednek véle.” (NE, 37.) Faludi egyébként olyannyira fölösleges hívságnak tartja a leánygyermeknek franciára való oktatását, hogy azt a gúnyos leírást (GI, 110.), amelyben Eusebius egy kisleány elrontott, kényeztető nevelését ostromozza, önhatalmúlag ezzel a (Morel-

⁶ A lapszámokat a *Nemes ember* (NE) és a *Nemes asszony* (NA) 1748-as, a *Gentiluomo istruito* (GI) 1732-es kiadásának megfelelően adjuk meg.

linél nem található) megjegyzéssel egészíti ki: „azonközben, az imádságnak és Isteni félelemnek még hírére sem hallja, ennek helyében a' Frantzia ABC-ét és minden féle hívságot vernek kis-fejében.” (NA, 63.) Érdekes, hogy a magyar fordító humoros formában egy – Morelli szövegében ugyancsak nem szereplő – Habsburg-motívumot is felhasznál, amikor a szabados erkölcsű Eleutherius felesége arról beszél, hogy férjével szüntelenül vitatkozva, ritkán vagy sohasem értenek egyet: „mint a' két-fejű sas-madár két felé tartunk”. (NE, 145.) Jegyezzük meg, hogy a házastársi cívódásra később Arany János fogja ugyanezt a képet alkalmazni A *Jóka ördöge* második részében.

Előfordul olyan tartalmi változtatás is, amelynek során Faludi a műbe saját világképeinek bizonyos elemeit vetíti bele. Amikor arról van szó, hogy a társalgás folyamán kerülni kell a tudományoskodó témákat, s ennek illusztrálására a *Gentiluomo*-ban Eusebius többek között az ósanyagnak vagy a Cartesius által feltételezett „harmadik elem”-nek a példáját hozza föl (GI, 14.), Faludinál ez olvasható: „ama meg-fonyatt régiség-is a' *materia prima*, és a' nap körül való nyargalási Copernicusnak, bizvást és jó ügygel ki-maradhatnak a' beszédbül.” (NE, 36.) A kopernikuszi heliocentrikus felfogás ironikus említését tehát a magyar fordító csempészi a szövegbe, egy olyan problémaért, amely – mint ötödik *Pásztori ének*ből kiderül – világnézeti fontossága miatt még évtizedekkel később, az 1770-es években is foglalkoztatja majd.

A fordító által végrehajtott módosítások nem egy esetben még az olasz szöveghez képest is határozottabbá teszik a mű egyházas jellegét. Amikor a rágalmazással kapcsolatban Eusebius óvja Neandert, nehogy vakon kövesse hirtelen szenvedélyeit („ne indullyunk minden *passio* és *persuasio* ingerlésére”, NE, 204.), Morellinél azzal folytatódik az intelem, hogy nem a bűnök, hanem az erény segítségével kell bizonyosságot tennünk emberi mivoltunkról, hiszen értelemmel vagyunk felruházva, s ha az értelem ellen cselekszünk, saját fajunkat alázzuk meg („mostriamo d'esser uomini, non per mezzo de' vizi, ma della virtù. Esser dotati di ragione, e operare contra di essa, è un ravvilire la nostra specie”, GI, 63.). Faludi elhagyja ezt az elméleti okfejtést, s helyette közismert bibliai példához folyamodik: „Előttünk lévén az irigy 's embertelen Cain példája, Abel együgyűségéhez részelkedgyünk.” (NE, 204.) Egy másik hasonló átalakítást a *Nemes asszony* „Meg-szerzés”-ének utolsó előtti bekezdéséből idézhetünk. Eusebius a *Gentiluomo*-ban azzal bocsátja útjára beszélgetőpartnerét, hogy további oktatásra már nincs szükség: az idő, az okosság és a megfontolás pótolni fogja mindazt, ami netán elmaradt („il Tempo, la Prudenza, e la Riflessione suppliranno al resto”, GI, 187.). A magyar fordítónak, nyilván az okosság említése nyomán, eszébe jut a katekizmusban is szereplő négy sarkalatos erény (okosság, igazságosság, lelkierő, mértékletesség), s az olaszban található három fogalmat ezzel a négygyel helyettesíti, a műnek olyan végkicsengést adva, amely szinte közvetlenül kapcsolódik a hittanórák anyagához. Amikor viszont az olasz szövegben olyan kitél akad, amelyet a könyv olvasói esetleg félreérthetnek, s ez károsnak bizonyulhat hitük szilárdságára, Faludi nem habozik kigyomláni az adott részletet. A *Gentiluomo* 98. lapján például található egy hosszú, a keresztényeknek vallásukhoz nem méltó magatartását bíráló bekezdés, amely szerint egy japán, aki teológus vendége révén megismerte a krisztusi hitet, látni akarta, milyen is a valóságban a keresztények élete, ám európai útja teljesen kiábrándította, s azzal az érzéssel tért haza, hogy vagy mesterkelt és bűnös az általa megismert vallás, vagy hitetlen valamennyi keresztény („E così tornossene alla sua patria con questo sentimento,

o che la nostra Religione era tutto artificio, tutta peccaminosa, o che tutti i Christiani erano infedeli", *GI*, 98.). Ezt az egész történetet, amely a *Nemes asszony* 29. lapját kitöltő bekezdést követné,⁷ Faludi mindenestül elhagyja, megkímélve a magyar olvasót attól a kísértéstől, hogy netán egyetértsen a csalódott japánnal. A most idézett három példa, vagyis az elméleti okfejtésnek egy, még a gyermekek által is jól ismert bibliai utalással való helyettesítése, a katekizmus bizonyos anyagrészének a szövegbe való beiktatása, illetve az egyszerű olvasó gondolkodását netán megzavaró történet elhagyása összhangban van azzal, amit fentebb a magyar nyelvű kiadás szerkezetének egészéről megállapítottunk: Faludi tehát nemcsak a lefordítandó fejezetek megválogatásával igyekszik erősíteni a mű közvetlen gyakorlati szempontú, erkölcsnevelő jellegét, hanem adott esetben a kisebb részleteknek ugyanezt a tendenciát érvényesítő átalakításával is.

A rövidebb terjedelmű tartalmi változtatások utolsó csoportjának az eddig felsoroltakénál jóval prózaibb oka van: az olasz kifejezések félreértése vagy csupán figyelmetlenségből való félrefordítása. Amikor Neander arról beszél, hogy nem szeretne lemondani a társaságról, a kellemes beszélgetésekről, sem pedig – az öreg Timónhoz hasonlóan – hátat fordítani saját fajának („ne sbandarmi, come il vecchio *Timone*, dalla mia propria specie", *GI*, 5.), a magyar fordításban így hangzik a mondat második fele: „*Timon* ám maga lássa miért akart légyen meg-válni önnön személyétül.” (*NE*, 12.) Nyilvánvaló, hogy Timón nem „önnön személyétül”, hanem az emberi fajtól akart „meg-válni”, Faludi azonban a „faj” jelentésű olasz „specie” szóba feltehetőleg a sokkal szélesebb jelentéstartalmú latin „species” értelmezését (külszín, megjelenés, alak, faj stb.) vetíti bele. Egy másik helyen Eusebius a dámák testi szépségét pogány módon dicsőítőkről mint őrjöngő platonikusokról („questi deliranti platonici", *GI*, 12.) beszél, mivel Plátón – vagy ahogy Faludi korában latinosan hívták: Plato – és követői a testi szépséget mint a mennyei szépség visszfényét magasztalták. A magyar mondat nem a platonikusokat, hanem „a' *Pluto* unokáit” említi (*NE*, 30.): a görög filozófus helyett így az alvilág csaknem hasonló nevű uralkodója jelenik meg a képben. Egyébiránt az is lehetséges, hogy ebben az esetben mégsem félrefordításról, hanem szándékos változtatásról van szó: Faludi talán nem akarta az olvasót egy olyan, a platonikusok felfogására utaló kifejezéssel terhelni, amelynek a megértése némi filozófiai műveltséget feltételez, s a Plato–Pluto képzettársításból fakadó ötlet nyomán ugyanúgy egyszerűsítette a szöveget, mint abban a már említett példánkban, ahol az elvont érvelést Káin és Ábel alakjának felidézésével helyettesítette.⁸

(2) A magyar fordításnak az olasztól való eltérései a *szókincs területén* többek között a latin kifejezések gyakoribb használatában nyilvánulnak meg. A XVIII. század közepén működő magyar szerzők számára, a korabeli hazai művelődés jellegéből fakadóan, ez természetesnek számított. Egy olasz (vagy akár egy francia) mű tolmácsolójának egyébként is szinte önként kínálkozott az a lehetőség, hogy a magyar szavakon való töprengés helyett a kérdéses kifejezést az arra többé-kevésbé hasonlító latin megfelelőjével adja vissza. Így lesz az „elkobzás terhe alatt” jelentésű „sotto pena di confiscazione” (*GI*, 10.) Faludinál „sub poena

⁷ Ez után a mondat után: „Hitünk job' a' Pogányok Hiténél, de merem mondani, hogy életünk némely dolgokra nézve gonoszab'.”

⁸ A magyar szövegkörnyezet („nints-is más módgya, hogy ki-menthessük ezeket a' *Pluto* unokáit a' büntül, hanem ha azt mondgyuk, hogy nintsenek eszeken”) egyértelműen kizárja, hogy a „*Pluto*” név csupán sajtóhiba lenne „*Plato*” helyett.

confiscationis" (NE, 26.) vagy a „lelkiismereti szabadság”-ot jelentő „Libertà di Coscienza” (GI, 34.) „*Libertas conscientiae*” (NE, 99.). Az az akkoriban ugyancsak bevett eljárás sem ritka, amikor az olasz kifejezés helyett annak mind a latin, mind a magyar megfelelője szerepel a fordításban: „*Siate perfetti*” (GI, 49.) – „*Estote perfecti*, tekéltettek legyetek” (NE, 145.); „*Non amate il Mondo*” (GI, 115.) – „a’ világot ne szeressük (*nolite amare Mundum*)” (NA, 73); „*Chi è amico del Mondo, è nemico di Dio*” (GI, 115.) – „*Qui amicus est mundi, inimicus est Dei*. A’ ki baráttya a’ világnak, ellensége az Istennek.” (NA, 73.) Hogy a magyar kifejezés néha milyen nehézkesnek bizonyult, s ezért mennyire hasznos volt az olvasó latinos műveltségére is támaszkodni, azt jól szemlélteti az a részlet, amelyben Eusebius arról beszél, hogy az illedelmes viselkedés tudománya nem más, mint a komolyság és a nyájasság „keveréke” („una mistura di grave e d’affabile”, GI, 132.); Faludi szavaival: „Kettőt foglal magában: (*grave et affabile*) a’ módgyával-való reá tartást, és a’ magát ajánló kegyes nyájasságot.” (NA, 119.) Ennél a körülményeskedésnél az iskolázott kortársak számára nyilván érthetőbb volt a két idegen szó.

Nem kevésbé tanulságosak azok a módszerek, amelyeket Faludi a terminus technicusok lefordítására alkalmaz. Már csak azért is fontos ez, mivel a magyar terminológia létrehozására irányuló igyekezet nem elhanyagolható előzménye a későbbi nyelvújító-nyelvművelő törekvéseknek. Nos, Faludi a *Nemes ember* és a *Nemes asszony* átültetésekor még csak az elején tart ennek a folyamatnak. Fordítás helyett sokszor inkább körülírással él, mint például akkor, amikor a libertinus urakat („tutti que’ Gentiluomini libertini”, GI, 35.) „szabadon nyargalódzó (*Libertini*) akár melly renden-lévő Uraimék”-nak nevezi (NE, 100.), vagy amikor a két szereplős ének („canzone di due parti” GI, 98.) elnevezést így adja vissza: „oly ének, melyhez két torok ‘s két száz kel”. (NA, 30.) Az idegen szó nemegyszer benne marad a fordításnál szánt, hosszabb magyar kifejezésben is, mint a született nemességet jelölő „*Nobiltà di nascita*” (GI, 43.) helyett a *Nascita-Nemesség*” (NE, 127.), a szív működés kimaradását jelentő „*sincopé*” (GI, 90.) helyett a „*Sincopé nyavala*” (NA, 13.), vagy a „*dilemma*” (GI, 96.) helyett a „*dilema kaptos beszéd*”. (NA, 25.) A *Gentiluomo*-ban gyakran előforduló „*virtù*” szót, amelynek mai magyar megfelelője, az „erény” csak 1792-től mutatható ki,⁹ Faludi a szövegkörnyezettől függően többféleképpen fordítja. Kötelezhető-e a nemesek az erény gyakorlására („a praticar la Virtù”, GI, 36.)? – kérdezi például Morelli a *Nemes ember* IV. dialógusának címében, Faludi pedig így teszi föl a kérdést: „Tartozik-e a’ Nemes-Rend a’ jóságos-tselekedeteknek gyakorlására?” (NE, 106.) Az erény útjában álló akadályok („gli ostacoli alla Virtù”, GI, 114.) a *Nemes asszonyban* azokat az akadályokat jelentik, amelyek a dámákat „az üdvösség dolgában hátra marasztják”. (NA, 71.) Ha viszont a magyarban nemcsak hogy a szó, hanem még az általa jelölt fogalom sem honosodott meg, Faludi mindenestül kihagyja. Ez történik például a francia hatásra igen divatos „je ne sais quoi”, „non so che” (szó szerint: „nem tudom, mi”) kifejezéssel, amelynek értelme: „valami nehezen meghatározható, nehezen megfogható dolog”. Eusebius szerint ha szegénység miatt rongyokban kénytelenek is járni egyes nemesek, viselkedésükben van valami nehezen meghatározható dolog, amelynek alapján még így, ismeretlenül is fölfedezhető nemesi mivoltuk („in ogni loro maniera v’è un non so che, da cui viene scoperta la Nobiltà, benchè se ne vada incognita”, GI, 7.). A magyar fordításban nyoma sincs a „non so che” fogalmának: „bátor eők magok szántsán-

⁹ BÁRCZY Géza; *Magyar szövejtő szótár*. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941. 66.

dékkal titkollyák, de még-is mindenünnen ki-tetszik, 's nyilván ki-néz belőlök az Uri-természet, és Nemes-vér." (NE, 17.) A francia vagy az itáliai társasági élet kifinomult fogalom- és szókészletétől még ugyancsak messze áll Faludi prózája.

(3) *Stilisztikai szempontból* ennek a prózának legfőbb jellemzője, hogy az olasz szöveghez képest jóval markánsabb, jóval képszerűbb. Az a nyelvünk természetéből fakadó tendencia, hogy az idegenből magyarra történő átültetések az eredetinek elvontabb kifejezéseit gyakran konkrétabbá, képszerűbbé teszik, s amely tendencia különösen a nyelvújítás korát megelőző irodalmunkban volt igen erős, Faludi számára, úgy látszik, nem csupán fordítástechnikai kérdést jelentett. Morelli jellegtelen stílusban előadott mondanivalója nála szinte szárnyakat kap. Élvezettel színezi ki a legközömbösebb kifejezéseket is, nem egyszer alaposan átgúyruva s a szépprózai elbeszélés motívumaival egészítve ki a mondatokat. A tartalomhoz lényegében hű marad, a mű hatását (következésképpen hasznosságát) ugyanakkor a gyönyörködtetés eszközével erősíti. Hasonlítsunk össze ebből a szempontból néhány szövegrészletet!

A *Gentiluomo istruito* első dialógusában Eusebius megrovóan beszél a nemes ifjacról, akik bagoly módjára este kelnek fel, s reggel feküsznek le. („si levano la sera, e vanno a letto la mattina", GI, 1.) A magyar fordítás szerint a nemes ifjúság „akkor kél nyoszolájából, mikor a' Nap már le-nyúgszik, és akkor vetkőzik fekünni, mikor hasad a' Hajnal, és harmatozik a' regveli idő". (NE, 2.) Estefelé magukhoz térnek („Ma poi verso la sera ritornano in se", GI, 2.) – olvassuk Morellinél; Faludi ugyanezt a következő képpel adja vissza: „Azonközben a' tengerben merülvén a' Nap, és ki-terétvén fekete sátorát az éj: mozgani kezdenek, meg-elevenednek". (NE, 3.) Álmatlan éjszakáját Neander az olasz szövegben azzal jellemzi, hogy több órán át gondolkodott, mint ahány percet aludt („la notte passata ho pensato più ore, di quel che abbia dormito minuti", GI, 3.), a magyarban viszont ezt mondja: „a' múltt éjtszakán függő-órának minden pertzentését hallottam". (NE, 5.) Ami a nemes emberhez méltatlan („indegno d'un Gentiluomo", GI, 10.), ahhoz a fordítás hozzátesz egy meglehetősen erős kifejezést: „nem illik egy Nemes-Urfiúhoz, szemétre való puruttyaság". (NE, 25.) A nagy nyájasság („gran famigliarità", GI, 11.) Faludi tolmácsolásában „lépes-édes mézzel szépen meg-eresztett nyájasság". (NE, 28.) A tudálékos emberből („pedante", GI, 14.) „téntán nyalakozó deák" lesz (NE, 36.), a gonosz szellemekből („spiriti maligni", GI, 34.) pedig „a' Lucifer lántzárúl le-tsatlott kísértő ördögök". (NE, 99.) Mohamed paradicsomának említését a fordító a következő megjegyzéssel egészíti ki: „a' hol puha vánkosocon nyuitóznak a' lelkek, és (itt ki nem mondható) képek seregelenek körülettek". (NA, 4-5.) Bizonyos züllött nemesek rablásra adják fejüket, hogy végül a hóhér „műhelyében" nyerjenek szállást („e andar poi ad alloggiare nella bottega del Boia", GI, 16.); ugyanez Faludi megfogalmazásában: „mig eöket valamelly Hóhér fel-kapta, oszlopos palotájában szépen bé-fogadta, és az Amán¹⁰ ablakára aggatta szellőztetni". (NE, 41.) A rágalmazókat Eusebius „kannibál keresztyének"-nek nevezi, akik éhes farkasként a saját fajukba tartozókat falják föl („Cristiani Cannibali, che divorano come lupi affamati, quei della loro specie", GI, 56.). A vérengző farkasok képét a fordító – az ókori történelmet föltehetőleg jól ismerő magyar olvasók részére – a magát elővigyázatosságból fokozatosan mérgekhez szoktató pontuszi király példájával helyettesíti: „kegyetlen keresztyének, a' kiknek mint Mitridates Királynak a'

¹⁰ Az ószövegségi *Eszter könyvében* szereplő, gonoszságáért felakasztott intrikus.

méreg, úgy mindennapi eledelek a' gyalázkodás". (NE, 188–189.) A származásával kérkedő nemest a társaságban olyan öntelt, udvariatlan alaknak tartják, aki őseihez inkább csak nyelvjárató igyekezetével, mintsem belső tulajdonságaival kötődik („è un chiaro argomento che voi siete pieno di proprio stima, e più obbligato a' vostri Antenati pel vostro langue, che pel vostro spirito", GI, 8.). Faludi hangja még ennél is keményebb: az effajta rossz szokás „nem-is mutat egyébre, hanem hogy ben lakik annak szívében a' kevélység, a' kinek szája illy nyálóssan hivságoskodik. El-tűrök, meg-engedem, noha nagy nehezen, de alattomban azt gondollyák, hogy az Urfira reá maradott ugyan sok kézzül a' régi füst-fogta Nemes-levél, de bezzeg nem a' Nemes szemérem." (NE, 19–20.) Hasonlóképpen sokkal szemléletesebb a magyar változatban a háborús érdemeivel hetvenkedő „Signor N. N." (GI, 9.) bemutatása: még a – később Csokonai által a *Tempefőiben* fölhasznált – neve, Fegyverneki Sándor is Faluditól származik. (NE, 22.) A szerencsejátékok, amelyek egyetlen játszmaiban egész vagyonokat nyelnek el, megzavarják a vért és elemésztik a türelmet („assorbiscono gli stati interi in una partita, disturbano il sangue, e divorano la pazienza", GI, 17.), a fordítás szerint „szépen ki-fütytentyik a' pénzt az erszénybül; egy ülés, egy kotzka gördülés, egy gonosz tromf többet árthat, hogysen ezer ekéd szerezhet egy egész esztendőben." (NE, 44.) A libertinusok beszélgetése értelmes, utálatot keltő dolog („cosa mostruosa, e che muove a sdegno", GI, 87.), vagyis: „átkozott nyelvek, dögletes száinak leheleti!" (NA, 5.) Eleutherius, aki a hit elvi kérdéseiben szabadgondolkodó („Latitudinario nei principi", GI, 87.), a magyar változatban „széles és hoszsú tenyeres és talpas egy *Latitudinarius*" (NA, 6.); ezeket a Morellinél nem található jelzőket nyilván a „latitudinario" kifejezésben rejlő szótól, a „tág, kiterjedt" jelentésű olasz „lato" (vagy a latin „latus") sugallta.

Faludi azokon a helyeken is különös előszeretettel változtatja, illetve szaporítja meg a szöveget, ahol a dámák tulajdonságairól és viselkedéséről van szó. Nemcsak a *Nemes asszonyban*, hanem már a *Nemes emberben* is, például amikor Eusebius arról beszél, hogy az asszonyok a hízelkedés és a dicséret között nem tudnak különbséget tenni („non sanno ben distinguere", GI, 12.); a fordító nyers szókimondása szerint ezeket „gyenge eszekre nézve nem tudgyák meg-választani [azaz: megkülönböztetni]". (NE, 31.) Egy bizonyos dáma lelke kevésbé ékes, mint arcának bája („meno ornato di grazia del suo volto", GI, 11–12.), vagyis: „nem olly gazdag malasztal, mint kívül hajának rengő fűrtyei a' nap-keleti gyöngyökkel". (NE, 29.) A *Nemes asszony* harmadik dialógusában Emilia sírva fakad Eusebius kemény szavai miatt, s oly keservesen zokog, mintha kedvenc kiskutyája már a végét járná („il Canino suo favorito", GI, 93., ahol a magyar fordító tulajdonnévnek veszi a jelzőt: „*favorita* névű ebetskéje", NA, 18.), vagy mintha egy tolvaj egyenesen Amerikába vitte volna az állatot. Faludi az ebceskének csupán halálos betegségről beszél, az Amerikába szökő tolvajnak Magyarországon eléggé valószínűtlen képét azonban teljességgel mellőzve, inkább a dámán eluralkodó kutyakultuszt ostromozza: „mert a Dáma ezt igen szerette, ölében nevelte, gyenge pelyhéken nyugtatta, maga rágta a' falatott szájában." (NA, 18.) Ennek az ironikus leírásnak Morellinél nyoma sincs. Hasonlóképpen nem található meg a *Gentiluomo istruito*-ban a *Nemes asszony* ötödik dialógusának ez a mondata: „Fáj az Asszonyoknak a' halgatás, attul félnek, hogy meg ne rosdásodgyék nyelvek." (NA, 122.) Úgy látszik, Faludi még az olasz változat szerzőjénél is szigorúbban ítélte meg „a' pattyolatos és búbos-rend" (NE, 30.) gyöngeségeit.

(4) Nehéz pontos határvonalat húzni azok között az esetek között, amelyekben a fordítás csak egy-egy rövid mondat átalakításával, behelyettesítésével vagy betoldásával tér el az olasz szövegtől, illetve amelyekben már *nem csupán fordítási hűtlenségekről, hanem önállóan tekinthető szövegalkotásról* van szó. Hiszen többé-kevésbé már fenti idézeteink egy része is ez utóbbi csoportba sorolható, mint Mohamed paradicsomának leírása, Mitridates alakja vagy a kuttyáját babusgató dáma portréja. Faludi elbeszélő vénája abban is megnyilvánul, hogy nem egyszer egészíti ki az érvelést, konkrét személyek sorsának fölvezetésével, olyan kis történetek bemutatásával, amelyeket a *Gentiluomo istruito*-ban hiába keresnénk, vagy csak jelzésszerű utalást találunk rájuk. Amikor például arról folyik a vita, vajon mások javainak eltulajdonítását elegendő-e csupán megbánnunk ahhoz, hogy bocsánatot nyerjünk Istentől, hiszen egyes vélemények szerint a javak visszaszolgáltatása (a „restitutio”) nem szükséges, Eusebius azt feleli, hogy ez a tanítás csak a rablók és a tolvajok szemében igen hasznos („Questa è una dottrina molto salubre ai ladri, e a’ truffatori”, *GI*, 65.). A magyar változatba Faludi szemléltetésül beleszővi a hírhedt francia rablóvezér, Cartouche ténykedésének rövid, ám annál mozgalmasabb bemutatását: „ez a’ némű némű letzke sokat eggyez avval, a’ mit *Monsieur Cartouge* tanított *Paris*-Városában, mikor el-intézte egerészö tagjait lesre, lesből praktikára: kit az udvarba többetskét horgászni, kit a’ meg szorúlt [= tolongó] nép közé; arany órát, teli erszényt, gyémántos függöket találni, le-oldván eöket a’ *Restitutió*rul...” (*NE*, 208.) A *Nemes asszony* negyedik dialógusában a földi világ pompájának mulandóságát több római császárnak, Nerónak és utódainak csúfos bukása illusztrálja. Morellinél minderről csak annyi olvasható, hogy Nero önkéztől halt meg, a többiekkel pedig a feldühödött csöcselék végzett, amely számára legyilkolásuknál még az is fontosabb volt, hogy megkínozza őket („Il primo morì di sua propria mano, e i secondi per quelle dell’arrabiata plebe, che anzi studiò di tormentar questi Principi, che di dar loro la morte”, *GI*, 118.). Faludi részletesen és érzékletesen elbeszéli, hogyan zajlott le mindez: „*Nero*, a’ ki egyszernél többet azon egy köntösben nem öltözött, aranyos hálókkl halásztatot a’ tengerben, ezüstel patkoltatta meg öszvérejt-is, türhetetlen kegyetlensége miatt halálra kerestetvén a’ Romai Tanátstul; setéses helyeken, bűdös rejtekekben lappangot alkalmas gyalázattal egy darabig, ’s meg unván életét, maga magának lön hóhérja. *Vitellius* urasága tsak nyóltz hónapig tartott, le hengerétették székébül *Vespasianus* Vitézi, mesztelenen hurtzolták *Roma*-városának fővebb piatzain, hol-ott reá támadván a’ nép, darabokra szaggatá, és a’ *Tiberis* vizében veté. A’ harmadikának hasonló volt ki-menetele.” (*NA*, 85.)

Néhány esetben a magyar fordító úgy növeli meg a szöveg terjedelmét, hogy betoldásai mozaikszerűen váltakoznak a többé-kevésbé hűen tolmácsolt részletekkel. Ez figyelhető meg például abban a nevezetes okfejtésben, amelyik a „romantzia-írások” (azaz a regényes történetek) olvasásának ártalmas voltát ecseteli a fiatal dámák erkölcsi fejlődésében. Az ilyen könyvek stílusa, tárgya, meseszövése („il loro stile, materia, e intreccio”, *GI*, 141., Faludi szavaival: „a’ játékos, ékes-beszéd, a’ gerjesztő puha-igék, a’ tengeri sok egybe vezett szerelem-játéki”, *NA*, 143.) egyaránt gyilkos ellenségei a fiatal elméknek. Az olasz változat röviden foglalja össze, hogy a fantáziának milyen szüleményeit találhatjuk meg a regényekben: elvarázsolt paloták, dicső párviadalok, pompás lakomák, diadalmas szép hölgyek és (a hölgyek által) legyőzött lovagok gyönyörködtető leírását („amene descrizioni di Palazzi incantati, di gloriose Giostre, di lauti Banchetti, di vittoriose Bellezze e vinti Cavalieri”, *GI*, 142.). A magyar fordító képzelete szinte

meglódul ettől a szűkszavú felsorolástól, s így fogalmazza át: „*Argirus fekete-várossának* tündér Palotáit, smaragd borított utszáit, arany-hajú népit, a’ beszélgető madarakat, a’ vitéz Urfiaknak diadalmait a’ hamarja-futás- az öklelés- a’ lovaglás- vagy más egyéb pálya-játékokban. Az egymást győző deliséget bernek, a’ tziírák-ritkaságát rajtok. Annak utánna: az egymásért kerengő, szárazon tengeren bujdosó sziveket, a’ kegyesek egyve létét, ’s meg fájdalmas el-szakadásokat [...]” (NA, 144.) Az idézett sorokból kiviláglik, hogy Faludi maga is olvasott ilyenféle műveket, köztük az Árgirusról szóló magyar széphistóriát, amelynek említése – csakúgy, mint valamivel lejjebb a Gyöngyösi István-féle *Charicláié* – Morellinél természetesen nem található. Ugyancsak nem található meg az olaszban az okfejtés végső tanulságaként a lányos anyákhoz intézett, rendkívül praktikus tanács: „Hogyha azért nagyságod nem akarja, hogy historiákat mondgyon, irjon a’ Világ egyetlen leányáru!; a’ Fabulás könyveket oly magos póltzra tegye, hogy el-ne érhesse a’ kis-Aszszony.” (NA, 145.) S bár a *Gentiluomo istruito* szelleméhez ragaszkodva, Faludi fenntartásokat hangoztat a szórakoztató, kalandos szerelmi históriákkal szemben, az általa betoldott szövegrészlet arról tanúskodik, hogy ő maga már ekkor is meglehetősen jól ismeri őket, s nem csupán évtizedekkel később, a *Téli éjszakák* fordításakor fog ilyesmit a kezébe venni.

Az a két témakör, amelyekkel kapcsolatban Faludi a legtöbb és leghosszabb eredeti szöveget toldja be a *Gentiluomo istruito*-hoz képest, egyrészt a vadászat-hoz kapcsolódó ló- és kutyakultusz, másrészt a tánc és a muzsika szerepe a társasági életben.

Ami az első témakört illeti, főként a *Nemes asszony* első fejezetében találhatók eredetinek tekinthető Faludi-szövegek. Amikor az egyik libertinus saját, Saurus nevű paripáját dicséri, szinte fölvázolja annak egész anatómiáját („ne getta l’anatomia sulla tavola”, GI, 86.). A magyar változatban e lakonikus utaláson túl a paripa részletes leírását is olvashatjuk: „az után *anatomice*: tagrul tagra, izrül izre, az ő száraz fejetskjét, ki-dült vidám szemeit, szelelő órrát, taitékos nyughatatlan száját, magosan költ nyakát, rövid serényét, szároz körmét, vékony inait, széles mellyét, tellyes testetskjét ’s a’ többit, ditsőséges szókkal kezdé magasztalni.” (NA, 3.) A következő bekezdés, amelyben egy másik libertinus magasztalja lovát, teljes egészében Faludi leleménye:¹¹ „Alig várá a’ többi, hogy ki-nyithassa istálóját. N. N. Úram régen fészkelődik, egyszer ’s mind fére tévé a’ födeles üveget, fel-kele ’s imigyen adgya vala szavát: hadd szolgállyam meg! Saurus még nyergem alatt nem vólt, mindazonáltal merném mondani, hogy nyomában sem léphet az én Szeretsenemnek: 100 aranyon vettem Londrában, kilentz iskolákon forgot az országban, mikor irámlik, jó korán hátra hagygya a’ leg sebesseb’ szeleket-is. Ki-terített kalapomon meg fordul háromszor-is egy-végbe. Oly szörnyü árkokon, és pedig oly evet-könyűséggel szökik által, hogy tellyes álmélkodás, többet mondok: száraz lábbal által-futná a’ vörös és fekete tengert.” (NA, 3–4.)

Az italozó társaság ezután a kutyákról kezd beszélni: mint Morelli írja, az istállóból a kutyaházba ugrottak, otthaggya a lovakat, hogy az agarakról filozofáljanak („Dalla stalla saltan nel canile, lasciando i cavalli per filosofar su i levrieri”, GI, 86.). Faludi röviden csak ennyit mond: „a’ kútyókra tértek a’

¹¹ Az olasz szöveg ezen a helyen így szól: „Il vino avea riscaldato il sangue de’ suoi compagni; ma questo breve Panegirico s’infiammò. Non poterono convenire sopra le belle azioni di Sauro, nè soffrire che a lui solo fossero attribuite tutte le perfezioni della sua specie: ognuno di loro levossi in difesa del proprio Ronzinante, e mantenne le sue giuste prerogative con ardore.” (GI, 86.)

beszéddel”, majd hozzát teszi a következő, csak az ő szövegében olvasható mondatot:¹² „Hol-itt megint példássan folyt nyálok az Angliai imílylen ’s amollyan szeléndekekrül, agár, visla, kopó, ’s töb’ afféle fityeszó tatskókrul, mennél szebben a’ mosólyékos peszérek [= mocskos pecérek] módgyára.” (NA, 4.)

Magáról a vadásatról a *Gentiluomo istruito* igen elismerő sorokat tartalmaz, ugyanakkor azt ajánlja, hogy csak mértékkel tanácsos élni vele. Örökké a sűrűben kóborolni a vadak után, ez inkább az erdőőr kötelessége, mintsem egy nemes ember mulatsága. („L’andar sempre vagando ne’ boschi dietro alle bestie è più tosto l’ufizio d’una guaridia, che lo spasso d’un Gentiluomo.” GI, 18.) A magyar fordítás sokkal érzékletesebben jeleníti meg a kószálást: „Mind tsak az erdőt lakni, minden berket ki-hajhászni, a’ füzesbül a’ fenyösbe, a’ sűrübül a’ szálosba; a’ ki-tsatlott tatskókkal veritték szakadva fáradozni; munka nem mulatság.” (NE, 48.) Érdekes, hogy a mondat egészének bíráló funkciója ellenére a részletekben a természetnek olyan valós képei villannak föl, amelyekhez hasonlókkal később Faludinak az erdei séták és a vadászat gyönyörűségeit magasztaló költészetében, mindenekelőtt a *tavaszi* című versében találkozunk. A természetben való séta dicséretével egyébként Faludi már a *Nemes ember* szövegét is kiegészíti, amikor azt a jó tanácsot, amely szerint a komoly elfoglaltságokat időnként kellemes és becsületes szórakozással („gentili ed onesti divertimenti”, GI, 16.) kell föl váltani, így tolmácsolja: „aggaszd szegre egy darabig a’ setét gondokat, magad pedig térj szellőre, friss-égre, kedv-legelő bötsületes mulatságra.” (NE, 43–44.)

A másik témakör, amelyik a magyar fordítót önálló szövegrészek megfogalmazására és a műbe való beillesztésére ihleti, az illedelmes tánc és a muzsika szépsége. Az olasz szövegben egyáltalán nem található a *Nemes ember* második fejezetében a 9. pont utolsó bekezdésének következő részlete: „Gyönyörűség látni: mikor egy szépen termett Urfi, vagy magán, vagy párasan, helyesen szedi ’s rakja tellyes inait, kellő tetsző móddal viseli jól övedzett kartsú derekát, kezeit, egész testét, ezer mesterséggel forgattya, és nem tsak maga honnya, hanem külső Országoknak tántzait-is módgyával ropja. A’ Musikának peniglen ki nem baráttya? A’ ki-keleti szárnys-nép fenn a’ fáknak tetején, az együgyü pásztország alól az árnyékos erdőknek völgyeiben, az Urak drága palotákban mennyit nem ülnek mellette? Mikor a’ borúltt idők othonos lakásra szoritanak, és nehezen mennek unalmas óráid, elő-venni a’ lantot, a’ hárfát, a’ virgynát, egyyetskét vonni a’ hegedün, gyengén eresztett énekszóval közbe-közbe hangoskodni; édes mulatság.” (NE, 48–49.) Az emberi test szépségének, a tánc örömének, a muzsika mindenkit felvidítő gyönyörűségének ez a szárnyaló dicsérete nem fordítás, hanem Faludi saját műve, s arról tanúskodik, hogy a magyar jezsuita életszemlélete sokkal derűsebb, mint az általa tolmácsolott szerzőé.

A tisztesszórakozásnak persze Faludi szerint is megvannak a maga határai: ezt ugyancsak olyan szövegrészek bizonyítják, amelyek a *Gentiluomo istruito*-ban nincsenek meg, csupán a magyar fordító egészíti ki velük a *Nemes ember* ötödik fejezetét. Az egyik ilyen kiegészítésben Eusebius, miután helyénvalónak ítélte a nótát, a muzsikát és a táncot, óva inti beszélgető partnerét a szerelmi daloktól és az érzéki vágyakat keltő táncról: „amabban [ti. a nótában] mind tsak a’ Venus fattyát emlegetni, ’s maga szerelmében tüzet rakni szíve alá, vagy peniglen a’ tántzikát ártalmas tekintettel közleni, ’s forró meleg tsókokkal végezni, bezzeg

¹² Morelli viszont így folytatja: „Seguitano il discorso della caccia con tanto strepito, che uno gli avrebbe presi per un branco di cani dietro alla lepre.” (GI, 86.)

bűn!” (NE, 174.) Ugyanott a dámák ruházkodásáról beszélve, miután – az olasz szöveghez hasonlóan – megengedhetőnek tartja a többé-kevésbé változatos öltözködést, a magyar kiadásban – az olasz szöveg folytatását elhagyva – a mondatkhoz ezt fűzi hozzá: „De módot benne nem találni, ezer-féle képpen viszzszálni haját, festeni ortzáját, a’ bubok vitorláit, ’s tsipkés készületit délig el-nem végezni, páva-hosszsan eresztteni a’ ruha-farkot, ki-ülő göggel, fel-gombolt ajakkal, reszkető lábbal léptzelni, ha sokak kedvekért tselekeszszük, taval kevésység vólt. Ha tsak egygyért másért, el-hitesse magával, hogy *ma-is* Házasság-árulás.” (NE, 174.) A hiú piperészkedésnek ez a kárhozzatása egyébként nemcsak ebben a Faludi által önállóan fogalmazott mondatban található meg, hanem a *Gentiluomo istruito*-nak és a belőle készült magyar fordításnak különböző más fejezeteiben is, így a most idézett szöveg nincs ellentétben a könyv egészének szellemével.

*

Vizsgálódásunk végére érve, foglaljuk össze, milyen írói tulajdonságait ismerhetjük meg Faludinak az említett fordítási hűtlenségek nyomán!

Mindenekelőtt a mű szerkezeti átalakításában, a lefordításra szánt fejezetek kiválasztásában megnyilvánuló arányérzékét, amelynek következtében az eredetileg jóval terjedelmesebb és nehezkesebb munka áttekinthetőbbé, kiegyensúlyozottabbá válik, s így a magyarban létrejön egy logikus felépítésű trilógia megalkotásának lehetősége.

Az elvont, elméleti fejezetek elhagyása és a gyakorlati szempontú erkölcsnevelő tendencia határozottabb kiemelése egyúttal olyan tudatos írói programról tanúskodik, amely nemcsak az anyag egészének megrostálásában, hanem a kisebb részeket átformálásában és az olvasóközönség műveltségi szintjéhez, ismereteihez való igazításában is folyamatosan érvényesül.

Faludi szövege a stílus tekintetében is jelentős eltérést mutat az olasz változathoz képest. Nem egyszerűen a magyarra való fordításokban amúgy is megszokott erősebb képszerűségről van itt szó, hanem arról, hogy az érvelő jellegű, többnyire halvány megfogalmazást az átültetés során Faludi a szépprózai elbeszélés szintjére emeli, már pályája kezdetén példás egyensúlyt teremtve a hasznosság elve és a gyönyörködtetés szándéka között. Stilisztikai szempontból a *Nemes ember* és a *Nemes asszony* magyar szövege önálló művészi alkotásnak tekinthető.

A fordító olyannyira magáénak érzi a művet, hogy több esetben saját maga által írt betoldásokkal egészíti ki. Feltűnő, hogy a leglényegesebb ilyen betoldások egyrészt a „romantzia-írások”-kal, másrészt a magyar nemesi társaság kedvelt szórakozásaival: a vadászattal, a muzsikával és a tánccal foglalkoznak. S bár a regényes történetek olvasását – különösen a leányok számára – Faludi (Morellihez hasonlóan) veszedelmesnek tartja, s a többi szórakozásban is mértéktartásra int, önállóan fogalmazott szövegeiből az is kiderül, hogy számára már ekkor sem ismeretlenek bizonyos „romantzia-írások”; a vadászatról, a táncról és a zenéről pedig derűsebb, az élet ártatlan örömei iránt megértőbb véleménye van, mint a *Gentiluomo istruito* szerzőjének. Ez a hangsúlybeli eltolódás, amely kifejezetten a fordító álláspontját jelzi, arra utal, hogy az erkölcsi szigort hirdető *Nemes ember* és *Nemes asszony* magyar változata, illetve az élet derűjét sugárzó Faludi-versek között nincs olyan kibékíthetetlen ellentét, mint azt az első pillanatban gondolnánk. Az „istenes jóság” és a „szerentsés bődolg élet” harmóniája Faludi felfoga-

sában jóval szebb, jóval gazdagabb, mint a „virtuosa e felice vita”-nak a mű olasz szövegéből kibontakozó eszménye.

Imre Vörös

FERENC FALUDI ET LE « GENTILUOMO ISTRUITO »

(La conception littéraire de Faludi, se manifestant dans les infidélités de traduction de *L'Homme de qualité* et de *La Dame de qualité*)

Ferenc Faludi dont la prose servait de modèle pour nos prosateurs pendant plusieurs décennies, a commencé sa carrière d'écrivain en 1748, en publiant la traduction hongroise des deux ouvrages indiqués dans notre sous-titre. Originellement, l'œuvre intitulée *A Gentleman Instructed in the Conduct of a Virtuous and Happy Life* (1704) avait été composée en anglais par William Darrel (qui, trois ans plus tard, y a ajouté un *Supplement, with a Word to the Ladies*), mais le jésuite hongrois en a utilisé la version italienne, faite par Francesco Giuseppe Morelli. Faludi a considérablement abrégé le texte en laissant tomber les argumentations abstraites pour insister sur la portée morale essentiellement pratique des deux ouvrages. Grâce à cette tendance (qui peut être remarquée même dans les petits détails), la traduction devient plus homogène, plus équilibrée par rapport à la version italienne. La conception littéraire de Faludi ne se manifeste pas seulement dans son sens des proportions, mais aussi dans le caractère beaucoup plus visuel et évocateur du style. Il complète même certains chapitres par la description très compréhensive des amusements de la noblesse, surtout par celle de la danse, de la musique et de la chasse. En conséquence de ces infidélités de traduction, le jésuite hongrois se révèle beaucoup moins rigoureux que Morelli : son texte n'est pas en opposition catégorique avec l'atmosphère joyeuse d'une grande partie de sa propre poésie lyrique.

A VÁGYTALAN BOLDOGSÁG KÖLTŐJE

(Czóbel Minka költői világképéről)

1. Czóbel Minka és a magyar líra hagyománytörténete

Czóbel Minka költészete – a Nyugat iránta tanúsított érdektelensége folytán – hosszú időre feledésbe merült; Pór Péternek köszönhető¹ újrafelfedezése megelőzte az elmúlt évtized hagyományváltási mozgalmát. Ez az újjászületés, amelyet az alkotó költészet is hitelesített Weöres Sándor állásfoglalása révén,² jelzésnek számított tehát: a hagyomány nincs rögzítve, összefüggérendszerét mindenkor azok a kérdések alakítják ki, amelyeket a múltban létrehozott műveknek teszünk (vagy nem teszünk) föl. A sok évtizedes feledés ugyanakkor okok után kiált, s ha az „ami van, az szükségszerűen van” okoskodás folytán eltúlzottan is, nem indokolatlanul hangsúlyozódtak az oknyomozás során e líra fogyatékoságai.³ Nehéz volna azonban vitatni, hogy hasonló (jellegű) fogyatkozásokat hajlamos „megbocsátani” az irodalomtörténet-írás olyan szerzőknek, akik fellépésüktől fogva szerves részei a hagyománynak, vagy akiket a konszenzus időközben a hagyomány részévé avatott.

Nos, Czóbel Minka lírájának reneszánsza természetesen még akkor sem teljesen mentes ellentmondásoktól, ha ma már – Pór Péter tanulmánya után két évtizeddel – nagyjából világosan látjuk, melyek azok a kérdések, amelyekre ez a líra ad választ a legautentikusabban, ha – stílustörténeti frazeológiával élve – megállapítjuk, hogy Czóbel Minka költészete a szecesszió és a szimbolizmus vonzáskörzetében mozog, s – irodalomtörténeti szempontból nézve – konstatáljuk, hogy kulcsszerepe van az 1890-es évtized magyar lírájában. E kulcsszerep nem csupán annak tulajdonítható, amit a költő létrehozott, hanem annak a még a Komjáthyénál is bonyolultabb, kanyargósabb útnak is, amelyen a modern lírai irányzatokhoz közelített; a népnemzeti lírától a modernségig a korszak valamennyi líratörténeti stációját megjárta, s valamennyi nyomot hagyott változékony költészetén. Ellentmondásosságát csak fokozza, hogy mihelyt rátalált az alkotóknak megfelelő útra, rögtön meg is torpant rajta. Dilettáns azonban nem volt: fogyatkozásai inkább írhatók az útkeresés, a szereptevesztés, az elszigeteltség, a visszhangtalanság rovására, még ha ezek olykor nem is választhatók el szigorúan a tehetségtől. Legjobb verseiben – sokszor csakugyan nem azt fedezve föl, aminek

¹ Az új népszemlélet művészi lehetőségei: Czóbel Minka lírája. In Pór Péter, *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában*. Bp., 1971. (If 73.)

² Az 1974-es – Pór Péter válogatta – *Boszorkánydalok* című kötethez előszót ír („Múltszázadvégi és századunk-eleji munkássága úttörő és időt álló érték”, mondja). A *Három veréb hat szemmel* című kötetben pedig (amelybe a költő hét versét veszi fel) egyetértőleg idézi Pór véleményét, amely szerint a *Fehér hyacinth* tükör s a hozzá hasonló versek építési módja „néha talán közelebb áll már Mallarméhoz, mint a dekadensekhez.” (*Három veréb hat szemmel*. *Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*. Összeállította, sajtó alá rendezte, magyarázó jegyzetekkel és utószóval ellátta WEÖRES Sándor. Bp., 1982. 473.)

³ Mindenekelőtt NAGY Miklós recenziójára gondolunk – szerinte „Túlzott rehabilitációra nincs szükség” (Pór Péter: *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában*. ItK 1974. 763.), illetve KÖNCZÖL Csaba hasonló hangvételű írására (*A dilettáns bátorsága*. *Életünk*, 1975. 2. szám).

fölfedezésére vállalkozott – éppen azt „találja el”, „hogyan kell új módon, a már létező új érzéseknek megfelelően lírai formát teremteni”.⁴

Pályája már csak azért is jellemző, mert a magyar lírában – a franciával ellentétben – nem egycsapásra, nem egy nemzedékváltás hevessegével nyert tért az új lírai kifejezőmód (valójában persze a francia romantikus lírától sem volna méltányos elvitatni a klasszicista témamegverselő poétika ellen irányuló törekvéseket). A magyar költészetben sok évtizedes, lassú és ellentmondásos folyamat volt e paradigmaváltás, amely legalább annyit köszönhet Arany János (bizonyos szempontból csakugyan klasszicista poétikájú) lírájának, mint a „modernnek” (sokszor hagyományos témamegverselő) költészetének. Ám beszéljünk akár a francia, akár a magyar líráról, hirdessük bármily meggyőzően is, hogy a modernnél „a technika (a poétikai program) teljesen egybefolyt az ideológiai programmal és viszont”,⁵ nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a költői technika illetően előtérbe kerülése elképzelhetetlen lett volna a korábbi, közmegegyezésen alapuló világképnek, az arra való hivatkozás lehetőségének elvesztése nélkül. Poe elhíresült esszéje, amely látszólagos cinizmusával a költői technikára irányította a figyelmet, valójában azt a súlyos ellentmondást hivatott áthidalni, hogy a költőnek *önmaga által is tudottan fiktív* szubjektív tartalmakat kell a magánvaló látszatával felruháznia, „a valóság álruhájába öltöztetnie”.⁶ Ám a költők általában a hagyományos világkép megrendültével sem következtettek arra, hogy végképp el kellene utasítani annak a – verseik gyakori ihletőjeül sejtett – „mélység”-nek a létezését, amely, tapasztalatuk szerint, egy művelődéstörténeti korszak számára a vallás világképében táruult föl.⁷ Ha a költő – minden pozitivista hidegfejűsége ellenére – nem volna maga is az orfikus világlátás, az analogikus gondolkodásmód, a mágius nyelvszemlélet, a prelogikus tudat igazságának titkos híve, képtelen volna a valóság álruhájába öltöztetni a „fiktív” entitásokat. Cinizmusa legfőlőbb abban van, hogy *tudja*, milyen szavakkal, milyen grammatikai-poétikai effektusokkal miféle hatásokat lehet elérni, miféle archaikus tudatszférákat lehet aktivizálni a befogadóban. Meglehet, e tudását-tudatosságát is csak azért hangsúlyozza annyira, hogy orfikus szimpátiáit elleplezhesse. (Talán Komjáthy Jenő is jobban járt volna, ha a műalkotás hatásmechanizmusának kiszámíthatóságára apellál, mintsem a „spiritualizmus” *tapasztalatainak* tudományosságára.) A művészet története egyébként mindenfajta cinizmus nélkül is tekinthető olyan szenzuális technikák történetének, amelyek a valóságra adott reakciókat váltják ki a

⁴ KÖNCZÖL Csaba vitatja el e szavakkal Czóbel Minkától a líratörténeti újtó szerepét (i. m. 186.).

⁵ KÖNCZÖL Csaba, i. m. 187.

⁶ Róheim Géza fogalmaz így, a fantáziaműködés lelki hatékonyságát kötvén ehhez a föltételhez. L. *A kultúra pszichoanalitikus vizsgálata*. In RÓHEIM G., *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*. Ford. ANGSTER Mária. Bp., 1984. 636.

⁷ Hölderlin például, úgymond Heidegger, arra vállalkozott himnuszaiban, hogy az istenek eltűnével új módot találjon ama rejtett hatalomnak a megjelenítésére, amelyet a „szentül gyászoló” („das Heiligtrauernde”) az elhalványult istenképek háttérében sejt. („Die heilige Trauer ist entschlossen zum Verzicht auf die alten Götter, aber – was will dabei das trauernde Herz ander, als: im Weggeben der Götter deren Göttlichkeit unangetastet zu bewahren. Dass die Götter entflohen, heisst nicht, dass auch die Göttlichkeit aus dem Dasein des Menschen geschwunden ist, sondern heisst hier, dass sie gerade waltet, aber als eine nicht mehr erfüllte, als eine verdämmende und dunkle, aber doch mächtige.” Hölderlins Hymnen „Germanien” und „Der Rhein”. In Martin HEIDEGGER, *Gesamtausgabe*. 2. Abteilung, *Vorlesungen 1923–1944*. Bd. 39. Frankfurt a. M., 1980. 95.

befogadóban.⁸ Szemlélatomást összefüggés van tehát a művészi technika problematikájának előtérbe kerülése, s a világképi válság, a művészet világképi paradigmaváltásának megnyilvánulása között.

Czóbel Minka természetesen híján volt a Poe- vagy Baudelaire-féle tudatosság-nak (költői útja éppen ezért oly kanyargós), azonban nemcsak arra ébredt rá lassanként, hogy a népnemzeti modor alkalmatlan az individualitás és az univerzum sarkpontjain nyugvó élményvilág kifejezésére, de arra is, hogy a Komjáthy-féle végletes szubjektivizmus, a külvilágtól való teljes elszakadás (amire egyébként neki magának is volt hajlama) végső soron szintén megfosztja a költői nyelvet felidéző erejétől. Eddig a – fordulópontot jelentő – fölismerésig azonban Czóbel Minka költői – s kiváltképp világképi – törekvései, jelentős hangsúlykülönbségek ellenére, hasonlóak a Komjáthyéihoz.

2. A hanyatlás mint meghatározó társadalmi szituáció

Czóbel Minka is a népnemzeti líra közeléből indul, mint nemzedéke költői általában. Kapcsolata azonban sokkal szervezettebb az irányzattal, mint Komjáthyé; nem csupán arról van szó az ő esetében, hogy a kezdő költő – önálló hanghordozása híján – a korszak lírai „köznyelvének” regiszterein szólal meg. Neki valódi esélye volt arra, hogy a népies-nemzeti irány második nemzedékének képviselője legyen. Nemcsak születési éve, körülményei, világszemlélete, de első kötetének uralkodó poétikai jegyei is ezt mutatják. Ám ha kifejlett lírája mutat is némi rokonságot a Vargha Gyuláéval, Bárd Miklóseval, ez nem annyira az ő „népnemzetiségével” magyarázható, mint inkább azzal, hogy az utóbbiak is érzékennyé váltak a századvégi individualizmus, az új korszak közeledtét jelző modern hangok iránt. Valójában Czóbel Minka útja lassanként eltávolodott kor- és eszmétársaitól, paradox módon még abban is, hogy – transzformációkkal – többet megőrzött a népiesség hagyományából, mint amazok.

Körülményei is ebbe az irányba sodorták: míg a népnemzeti költők polgári értelmiségiekként – korábbi kötődéseik számos szemléleti elemét megőrizve ugyan – betagozódtak a kiegyezéssel társadalom struktúrájába, s művész-értelmiségi autonómiájuk többé-kevésbé áldozatul esett a felvállalt ideológiának,⁹ Czóbel Minka megérezte, hogy az a társadalmi csoport, amelyikhez tartozik s kötődik, perifériára került. Ideológiai kényszerek ugyan benne is működtek, ezek azonban inkább a magyar nemesség hagyományos nemzeti küldetésstudatának reflexei voltak, amelyek a kiszorultság elfogadása folytán sokkal inkább öltöttek morális, mint politikai jelleget (éppen ezért csak megszorításokkal használhatjuk rájuk a „konzervatív reformtörekvések” Pór Péter adta meghatározását). Ha valami lényeges hatást gyakorolt a költőnőre társadalmi adottságait tekintve, az éppen osztálya hanyatlásának élménye, amelyet a magyar költők közül aligha élt meg más oly bensőleg, mint ő. E hanyatló világhoz tartozva – s ráadásul falusiként, nőként fokozottan élte át az outsider sorsát; természetesen nem a kirekesztett, hanem a kivonuló ember gesztusával. Nem csoda tehát, hogy érzékeny lett a

⁸ L. pl. GOMBRICH, Ernst Hans, *Illúzió és művészet*. In GREGORY, Richard Langton – GOMBRICH, E. H. (szerk.), *Illúzió a természetben és a művészetben*. Ford. FALVAY Mihály és NÉMETH Ferenc. Bp., 1982.

⁹ L. ezzel kapcsolatban VARGA Pál, *A népies-nemzeti irány költői világképének néhány problémája*. It 1987–88. 3.

szeccszió életérzése iránt – érzékenyebb, mint a polgársághoz kötődő századvégi költőtársak; mivel a magyar történelemben fejlődési szakaszok torlódtak egymásba, az ő közege alkalmasabb lehetett a modern dekadencia megélésére, mint a még lényegében helyét kereső, bontakozó polgárságé.¹⁰ S ha „modernsége ítéltettségét” tekintjük, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a már más fejezetekben említett felekezeti szempontot sem. Czöbel Minka katolikus volt¹¹ – ez sokat megmagyaráz Madách, Vajda, de valamennyit még Reviczky, Komjáthy szemlélete iránti érzékenységből is.

3. A vitalizmus kihívásának érvényesülése a deformált népnemzeti hagyomány keretei között

Az első kötetben (*Nyírfa lombok*) uralkodó népnemzeti karakterről könnyű meggyőződni. A kötet versei közül rögtön kitűnik a balladás elbeszélő költemény típusa, amely érzékenyen követi *Az egri leány*, a *Zács Klára „menetelét”*, a *Toldi* – olykor a *Toldi estéje* vagy a *Toldi szerelme* – nyelvi-ritmikai hangulatát:

Lassú halált, szív halálát várja
Zordon ősi szklabinyai várba
Szép úrnője a mogorva várba,
Egyet érez, de majd gondol százat.
Hogy a hulló őszi ködöt látja,
Egyik emlék a másikat váltja.
Két emlékbe szíve belevásik,
Egyik édes, keserű a másik.
(*Forgách Zsuzsánna*)

Tengeri-kapálás, Tengeri-törés című „balladái” aztán már nyilvánvaló utánérzések, még ha ki is érzik belőlük a nyírségi falusi élet frissége. Világképileg legszembeötlőbben a *naiv kongruencia*¹² érvényesítése kapcsolja a kötet verseit a népnemzetiekhez; már nem is annyira Vargha Gyuláékhoz, mint inkább Lévyay-hoz, Tompa Mihályhoz: „Bágyadt csillag, mit tündökölsz / Oda fenn az égen? / Az én rózsám elköltözött, / Más földön jár régen.” (*Bágyadt csillag*) stb. A népies hang megszólaltatása később is minduntalan a kongruencia felelevenítésével jár: „Mikor elvitték a rózsám katonának – olvassuk *A virradat dalai* című kötetben (1896) – Azt hittem: vége lett az egész világnak. / Hogy ablakában nem volt már a lámpa, / Azt hittem: elfogyott a napsugár lángja.” (*Hold fogytán*). A költőnő

¹⁰ Különösen szembetűnővé válik ez az összefüggés, ha a szeccsziót – Halász Gábor nyomán – a rokokóval hozzuk kapcsolatba: „Mint az arisztokratikus ancien régime végén, felvirradt a díszítőművészetek legkülönbözőbb fajtáinak, az irodalom maga is ékítmények, ékszerek ragyogását öltötte magára: bekövetkezett a polgári rokokó, amelyet most szeccszióknak neveztek.” (*Ferenczyjózsefi idők*. In *Halász Gábor Válogatott írásai*. Bp., 1977. 402.)

¹¹ Monográfusa, Kis Margit jegyezte fel a költőnő szóbeli közlése alapján, hogy bár anyai ágon a család református, a családi béke érdekében a leányokat is katolikusoknak keresztelték (*Czöbel Minka*. Bp., 1980. 83.)

¹² A naiv kongruenciának a magyar költészet világképében játszott szerepével kapcsolatban I. TAMÁS Attila, *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*. Bp., 1964. (If 46.)

azonban talán még e szenvelgett naivitásnál is nehezebben tudott szabadulni a népnemzeti szerephez, a mandátumos költő pózához kapcsolódó moralizmustól; a modernséghez vezető útján talán semmi nem akadályozta annyira, mint ez:

Barna legény hű kedvessel
Ha az ég megáldott,
Soh'se hagyd bús árvaságba
Hajlékony virágod.

Vagy ha sorsod útra késztet,
Hogy ha el kell menni,
El ne felejts a távolból
Híradással lenni.

(Késő öröm)

Fokozódó antikapitalizmusa folytán aztán – melyet marginalizálódása indukált – egyre gyakrabban hangzottak föl az erkölcsnemesítő szövegek; ilyenkor már nem is annyira Tompa verses intelmei, mint inkább Rudnyánszky kispolgári moralizmusa, „iránytalan irányköltészete”¹³ juthat eszünkbe: „Mint volt egykor a »nagyoké«, / most a népek mérge: / Kegyetlenség, érzékiség / rémes keveréke” (*A méregpohár*). Ám mindeme népnemzeti vonások ellenére nyilvánvaló, hogy Czóbel Minka kezdetől fogva új, a népnemzetivel ellentétes szemlélet keretei között mozog: népboldogító-patriarchális nosztalgiái ellenére nem a nemzet ideológiailag konstruált közössége nevében és érdekében lép fel, hanem a századvég elszigetelődő, magányát egyre inkább kozmikus adottságként átélő individuum nevében. Ezért szükségszerű, hogy a népnemzeti hagyomány még akkor is deformáltan jelenjék meg lírájában, amikor egy-egy vers, motívum látszólag harmonikusan kapcsolódik a konvenciókhoz: a népies nyelvhasználatban csak egy árnyalatnyival több a dekorativitás, mint azt a puritán népnemzetiektől megszoktuk, a balladás elbeszélő költeményekben alig mélyebb tónusú a romantikus színezet, mint a mintául vett Arany-versekben. Az azonban már szembevetendő, hogy a népnemzeti teleológia világképi alapjául szolgáló ideál-reál-problematika még nyomokban is alig tűnik elő nála, s hogy – az Arany-követők közül egyedülálló módon – fölfedezi *Az örök zsidót*, s (szinte plágiumszámba menő) parafrázist ír a versre. E költemény (*A sors; Nyírfák lombok*-kötet) egyúttal azt is jól példázza, milyen csekély elmozdulás elégséges ahhoz, hogy egy új irány első nyomai megjelenjenek. Nincs itt még szó Nirvánáról, buddhista kontemplációról, mégis, Arany nyugalomvágya ebben a transzkripcióban határozottan a Nemlét boldogsága után sóvárgó későbbi Czóbel Minka felé mutat: „Pihenni? nem, nem lehet” – indul a vers, majd így folytatódik:

A sors ragad, tovább, tovább
Megállás nincs – előre hát!
Előre hát a tengeren,
Melyen csak bánat s kín terem.

¹³ PALÁGYI Menyhért kifejezése, I. PONT [P. M.], *Rudnyánszky Gyula költeményeiről*. Koszoru, 1886. 12. 185.

Az élet kín és fájdalom,
Nincs más öröm, csak nyugalom,
Nyugalmas, csöndes, szép halál,
Még nem – előttem élet áll!

E nyelvileg még alig érzékelhető (s esztétikailag nem is mindig sikeres) deformáció már elég ahhoz, hogy a népnemzeti hangvételű versek közé zökkenőmentesen illeszkedhessenek mélyen átélta Vajda-reminiszcenciák. A Nirvána-sejtelem megjelenése révén kapcsolódhat egymáshoz *Az örök zsidó* és a vajdai filozofikus dal, mindeneke előtt a *Nádas tavon* hangulatvilága:

Milyen lesz majd elnyugodni?
Milyen lesz majd megpihenni?
Milyen lesz majd az a kétes
Bűvös-bájos titkos semmi?

Az a *semmi*, melynek fátyla
A *valót* csak eltakarja,
Melynek ölelésre készen
Mámorító hívó karja.
(Távol sugár)

Azok a versek aztán, amelyek a *Sírámok*, a *Kisértetek* s a szerelmi boldogságot „üdvezülés”-ként értelmező *Éjjelek* szerzőjét idézik, immár természetes megnyilvánulásai a századvégi individualizmusnak; ám egyúttal olyan élményi tartományról is tudósítanak, amelyre a későbbi Czóbel-líra alapján legfőljebb következtethetünk. Mert ha tudjuk is, hogy a költő „személyében a freudista iskola nem jogtalanul ismerné fel a szublimáció ritka tökéletes példáját”¹⁴ –, az elfojtott lelki tartalmakat lírikusunk a későbbiekben szigorú fegyelemmel kiiktatta költői témái közül. Márpedig pályájának további alakulását aligha értelmezhetnénk következetesen az ilyesfajta panaszok figyelembe vétele nélkül:

Künn zúg-búg a vihar – tovább nem állhatom –
Szívemet széttépi az örült fájdalom.
A boldogság után nyujtom ki kezemet.
Csak visszahanyatlok – nem lehet – nem lehet –
Nem lehet, és miért? Mi az oka ennek?
Mások üdvezülnek, mások égbe mennek,
Csak én, csak én legyek mindörökké fogva?
Csak körültem rakjon a fájdalom pokla
Égő, irtó tüzet?

(Vihar)

E korai szakaszban – ismét unikumként az egész életműben – a (vágyott) szerelem Komjáthy eksztatikus látomásait kelti életre:

¹⁴ PÓR Péter megállapítása, i. m. 1971. 109.

Jer hát! repüljünk a magasba
Villámos távol szép egen,
A föld, a por, a köd homálya
Lelkünknek úgyis idegen.

Jer, jer; repüljünk! s hogy ha szívünk
E tiszta lángba hamvad, ég, –
Behalni fénybe, tűzbe, lángba
Hát ennyi üdv még nem elég?

(Az én szerelmem)

Ebben a pillanatban Czóbel Minka közel jutott ahhoz (amit Komjáthy is megközelített s amit végül ő is elutasított), hogy az individuum kiteljesedését ennek *vitalisztikus expanziója* révén érje el.

A vitalizmus szemlélete felé vezetett azután a hit hagyományos formáinak elhalványulása is. Az *Ujabb költemények* *Sursum corda* című ciklusának egyik verse (*Keresem az Istent*) Arany *Honnan és hová?* című költeményének konszenzus-gondolatából indul ki („Különböző módon tisztelnék a népek”), ám aztán Petőfi panteizmusához (I. *Válasz kedvesem levelére*) próbál visszanyúlni („Kereslek, kereslek, természet ölében / Emberi elmében, emberek szívében / A nagy mindenség titokteljes fátylán / Érezlek keresztül – Te utánad vágyván”). Az Arany-féle konszenzuális megoldást a különböző mitológiai istenalakok szinkretisztikus összebékítésével próbálja megvalósítani: a *Sursum corda*-ciklus harmadik, záróverse (*Jó égiek*) Pán ártatlan természetiségének kultuszát, Jézus „égi szeretetét” és Buddha – nemlét fátylával mindent elborító – nyugalma kvietisztikus harmóniába olvasztja, ám nyilvánvaló, hogy a költő metafizikai nyugtalansága nem elégedhetett meg ezzel a közhelyes megoldással. Sokkal eredetibb elképzelést nyújt a bibliai és buddhista elemeket szervesen ötvöző *Eunoia* című vers (*Maya-kötet*) – még ha érezzük is *Az ember tragédiája* ihletését rajta; eszerint az Isten ős-egy álmát – ami nem más, mint a világ – az általa megálmodott egyes emberek álmai törték széjjel, s e „vad zavargás” csak akkor ér véget, ha Isten felébredt, vagyis a világ-álmom bevégeződik, az univerzum visszatér a Nirvánába. Ám a költő – ismét buddhista szemléleti mozzanatok érvényesítésével, a lélekvándorlás tana felé is kacsingatva – talál olyan entitást, amely az individuális „álmok” töredékhalmaza mögött biztosítja az egységet, s ez nem más, mint az élet. Szinte természetesen találhatjuk, hogy ez a fölismerés szimbolista lírai megoldást eredményez. A *Maya*-kötet ritmikus prózáját (*Hullámok*) egészében volna érdemes idézni:¹⁵ „Csodás vagy emberélet! Folyamhoz hasonló. / Mely víztömegjét magával ragadja / Milliárdnyi cseppben, / S itt-ott felszínre kerül / Örök törvényű véletlenségből / Egy egy megfénylő habja.” S itt a folyam sziporkázó – szinte Monet fázisfestményeihez hasonló – leírásai következnek: „Álltam folyamnál fehér holdvilágban”;„Álltam folyamnál napsugaras délben”;„És ismét álltam ezüstös folyamnál ... Illattól terhes esti lég alatt.” A szimbólum világképi vonat-

¹⁵ Már csak azért is, mert sem a *Századvégi költők* című antológia, sem a PÓR Péter válogatta *Boszorkánydalok* című kötet nem vette föl.

kozásai magából a képből adódnak: „E milliárdnyi cseppből egy se vész el, / Megy az örök tengerbe, – vissza jön majd / Felhők szárnyán, / Kődfátyol párján.”

Czóbel Minka költészetében a vitalizmusnak végül sem az egyéniséget kiteljesítő, sem az ezt feloldó s az ős-egységhez kapcsolódó változata, sem a kettő nietzschei módon való összekapcsolása nem válhatott meghatározóvá. Az előbbinek alighanem érzelmi élete kudarcai vetettek gátat – félénken kezdeményezett szerelmi kapcsolatai sikertelenségének hatására túlérzékeny személyisége bezárkózott a nagy élmény megélésének még csak a lehetősége előtt is – erős (érzékileg is aláfestett) élményvágyáról csak olykor-olykor számol be önvallomásszerű verseiben. Ilyen például az *Apáca* című vers, amely a természeti és a városi élet színes leírása után a következő reflexióba fut:

E tenger-élet érzem mind hiába!
Egy szó köt csak, de e szó égi frigy.
Szívemben a sok bennfűlt szeretet
Régen megmérgezte az életet. [...]
Beteg szívem vak szenvedéllyel vágyott
Egy istenibb, hőbb szeretet után
És mostan itt körülvesz – a magány.¹⁶

Az étellel mint univerzális értékdimenzióval való szembefordulásnak tehát a beteljesüléstől való megfosztottság volt az egyik oka; Czóbel Minka azonban nem vallotta meg e veszteséget, mint Vajda, aki ráadásul kozmikus méretűvé fokozta; hasonló folyamat játszódott le itt, mint a *Nirvánát*, a *Magányt* író Reviczky esetében, aki a csöndes rezignáció folytán próbált (végül is sikertelenül) eljutni a Czóbel Minka által „vágytalan boldogság”-nak nevezett állapotba.

A másik tényező, amely hasonló irányba mutatott, paradox módon a költőnő markáns individualizmusa volt, s ebben a vonatkozásban már csakugyan Komjáthy útjára lép; ő is megérzi, hogy az élet univerzalizálásának buddhista fogantatású ideája, vagy a nietzschei módon fölfogott dionüszoszi vitalitás kiemel az individualitásból, vagy keresztülgázol az egyénen. *Elváltozás* című verse mintha Vargha Gyula *Egy református lelkész temetése* című versének parafrázisa volna (a két költemény ráadásul ugyanabban az évben keletkezett); ha valamiben eltér ettől, éppen abban, hogy Czóbel Minka versében nagyobb hangsúly van az individualitás mulandóságán, fájdalmasabb a panasz: „A temetés hogy szép legyen, ez fődolog, / Ő elmúlt már, – de a világ tovább forog: / Bámul, zokog, majd nyugtot lel, zajong, feled, / S az élet árja összecsap a holt felett.” Szentimentális reminiscenciákkal, ám szinte kétségbeesett hangon szólaltatja meg e problémát az a verse, amelynek címéül három kérdőjelet írt:

¹⁶ Jellemző ennek az elhallgatásnak a tudatosságára, hogy az érzelmi élet „befagyasztására” már 1892-ben megszületik a költőnő – először s utoljára fölemlített – döntése: „Ha fáj az élet, fáj a szív, jó – tűrni kell – / Öröm- vagy búról arcomon nincs semmi jel. / Csendes, nyugodt lesz a folyam, ha befagyott – Magam vagyok! (*Magam vagyok, Újabb költemények*).

Madárdallal mért csal virágot
Föld felszínére kikelet,
Ha már ott leng enyészet hamva
A fakó bimbó felett?

Szívünket mért, oh mért ámítja
A hit, remény s a szerelem,
Ha múló minden érzeményünk,
Csak szenvedésünk végtelen?

Nyilvánvaló, hogy az élet itt mint egyetlen értékdimenzió áll a költő előtt, transzcendens, halál után elérhető értékeknek még csak a lehetősége sem jelenik meg – még a reinkarnáció módján sem. Az individualizmus azonban tragikussá teszi az élet megélését magát is, az egyénre leselkedő elmúlás tudása folytán. Nem mintha nem venne tudomást az élet folytonosságának monumentális tényéről, ám az élet ösfolyamába való visszahullás – amelyet oly lelkesen fogadott el a *Hullámok* írásakor – immár semmi kárpótlást nem nyújt: „Ha csak a 'faj' minden ezen a földtekén, / Mért él, miért szenved, mért létezik, 'egyén'?” (*Holló szárnyak*)

A vitalisztikus kiteljesedés árama három ágra bomlott szét e gátoltságok folytán. Az élet nyers valóságát borzongó kíváncsisággal firtató „negatív vitalizmus”-ra, a természeti létet drasztikumától megfosztó szenzuális-esztéta panteizmusra s a szublimáció által „vágytalanná” tett boldogság sóvárgására. Az előbbivel – ami pedig nyilvánvaló szecessziós törekvéseit beteljesíthette volna – csak nyomokban találkozunk nála, míg az utóbbi kettő, egymással szoros kapcsolatba kerülve, a költő felemás módon szecessziós világképének és poétikájának alapjává válik. A vágytalan boldogság („a jótékony vidámság közönye”, ahogy *A baklábú istenben* fogalmaz) passzív, kontemplatív állapot, amelyben az ember belefeledkezik az immár vitalisztikus vonásaitól megfosztott, most már valóban Mallarmé módján „üres idealitás”-ként elgondolt „Ős-egy” szemléletébe; az élet-dimenzió elutasítása szinte magától megoldja az individualizmus kínzó problémáját is – az egyén elmagányosodásának panaszos költészete így közelít majd a tárgyas lírához.

Az esztéta panteizmus e kontemplatív létállapot művészi megnyilvánulása. Czóbel Minka költészetfelfogása leginkább abban különbözik e téren Mallarmétól (erről később még lesz szó), hogy ő az „álmokat” – vagyis az „Ős-lényeg”-hez képest látszatnak minősülő valóságot (akár a külső, akár a lélek belső valósága legyen is) – nem kényszerből, hanem a szecesszió pompakedvelésének eufóriájával teszi meg kontemplációja szimbolista médiumaivá.

4. A „negatív vitalizmus”

A vitalisztikus dimenzió negatív beállítása többnyire a halál biológiai rátságának leírásában mutatkozik meg nála. E paradox jelenség egyrészt nyilván a frusztrált érzékiség megnyilvánulása, ám létrejöttében kimondottan esztétikai tényezők is szerepet játszhattak: a költő szecessziós dekorativizmust előnyben részesítő ízlése nem tudott ellenállni a borzongató látványok vonzásának. A nép-

¹⁷ Hugo FRIEDRICH kifejezése (*Die Struktur der modernen Lyrik*. Hamburg – München, 1967². 48.)

nemzeti puritanizmus tudvalevőleg kiaknázatlanul hagyta a rútság és a biologisztikum nyelvi kifejezőeszközeinek valóságfelidéző erejét; s ha a szecesszió egyik alapvető jellegzetességének tekintjük, hogy érzéki hatás elérésére törekszik,¹⁸ akkor ezúttal joggal tekinthetjük Czóbel Minkát a szecessziós poétika első tudatos alkalmazójának. E téren szemlátomást kapcsolatba kerül azokkal a lírikusokkal is, akik – bár távol kívánták tartani magukat bármiféle világképi állásfoglalástól – többnyire tudatos kimunkálói voltak e hatáskeltő nyelvi-poétikai mechanizmusoknak (Kiss József, Ignótus, Heltai Jenő, Erdős Renée stb.).

Van verse, amelyben megpróbálja a morbid iránti vonzalmát konvencionális moralizáló szimbolikával ellensúlyozni (*A kígyó*); a vers esztétikai megvalósulása szempontjából szerencsés módon – meglehetősen sikertelenül:

Vadrózsa nyíló bokra
Megölt kígyó rádobva.
Meginzó hosszú teste
Erőtlen, összeesve.

A szétzúzott fejen
Aludt vér nyúló szála
Lesiklik a virágra
Píroslón, fényesen.

Kígyó, pokolnak társa:
Halálthozó marásra,
Bűnéért fel nem oldták
Megölték, eltiporták

A gondos emberek.
Hüvelyé árnyékképpen
Illathullámu légben
Inogva tévelyeg.

Egy árny csuszott a fénybe
Halál lehelletére.
Aranyporos szemével
Nyugalmasan néz széjjel

Sok ártatlan virág.
Ki látna szörnyű dolgot?
Tovább forog a boldog
Élettelen világ!

¹⁸ L. DOLF STERNBERGER tanulmányát, *Sinnlichkeit um die Jahrhundertwende*. In *Jugendstil*. Hrsg. von JOST HERMAND. Darmstadt, 1971. Walter Lemming pedig a szecessziós irodalomnak e sajátosságát közvetlenül összefüggésbe hozza a költői nyelv kiüresedésének korabeli jelenségével – „Die Sprache der Dichtung war wieder fast so steril geworden wie einst im siebzehnten Jahrhundert, als sie noch in ihren Anfängen stak. Man musste also entweder mit dieser Sprache brechen, oder aber sie mit äußerster Genauigkeit auf versteckte und übersehene Reize hin untersuchen. Das eben taten die Meister des Jugendstils, und dadurch wurden sie die grossen Artisten, wohl mehr notgedrungen als willentlich. Ihr sogenannter Ästhetismus bestand nur in einer strengen Scheidung der verbrauchten von den noch unverbrauchten Wirkungen.” WALTER LEMMING, *Der literarische Jugendstil*, i. m. 375.

Kivételesen sikeres költői megoldást kínál a *Fehér lepkék* című költemény (szintén az *Ujabb költeményekben*); a fehér lepkék motívuma sokat előlegez a későbbi, jellegzetesen Czóbel Minka-i szecessziós szimbolizmusból – a fehérség az ártatlan-öntudatlan lét attribútuma, míg a szárnyak a repülés, az elevációra való képesség, illetve a lebegés tárgyias jelzése (amely a boszorkány-motívumban kap majd jelentős szerepet). A vers esztétikai színvonalát életképies, jelenetező technikája rontja le, bár a dekorativitás, a brutalitás iránti kíváncsiság s a hangtalan haláltusa paradox pátozsa így is jellemzik. „Főszereplője” egy orvos (ennek is megvan a maga jelentősége), kinek „Hamvas zöld palántjait belepte / Egy raj fehér átlátszó szárnyu lepke”. Az orvos összeszedi a lepkéket, de maga sem rest: „Hosszú, finom, szép ideges kezével / A pilléket egyenként nyomja széjjel. / Lecsípi körmével mindnek fejét, / Vonagló szárnyukat úgy szórja szét. / ... / Illathullám, gyönyör, napfény a légbe’. / S a nagyvilágba kísértetként szállnak / Halk röptű, tépett, fehér lepkeszárnyak.”

Hasonló ambivalencia lengi körül a szexualitás, a testileg (is) megnyilvánuló szerelem problematikáját. A *virradat dalai* című kötetben található *A szerelem evolúciója* című ciklus, amely szerint a nevezett „evolúció” a nemi ösztön brutális érvényesülésétől a „liliomlét” felé halad. A ciklusnyitó vers (*Királyi nász*) a maga természeti nyersségében mutatja be a szarvasbikák küzdelmét a nőstényért, s a győztes hím viselkedését. A költőnő e jelenettől is nehezen tud szabadulni, megérzi benne az élet titokzatos monumentalitását, mégis, hangja félreérthetetlenül elutasító:

Megfut az ellen, és a győztes végre
Ráveti szemét a félénk tehenre.
Közeleg hozzá, az húzódik tőle,
Fél, reszket, most már futna is előre.

Tudja, nincs menekülés, jön a végzet.
Már megfogta a rettentő igézet,
Most megremeg buta, rémülő kéjbe’
Alázatosan néz a hős szemébe.

Folyik köztük a néma harc tovább...
Igézőn süt a fényes holdvilág
Az ős szerelem rémes hullámára:
Erőszaknak kegyetlen nagy jogára.

E moralista beállítottság csak erősödik a Báthory Erzsébetet idéző háromrészes vers első darabjában („Földfeletti bűnös kéjre tanítja a sátán”), s csak a szublimáció fokozott érvényre jutásával (az apáca- illetve a liliom-inkarnációban) enyészik el. Igaz tehát Pór Péter megállapítása, hogy „A ciklus igazi ‘hőse’ ez a kozmikus lényeg, ‘az ős szerelem rémes hulláma’”, hogy „a szadista szerelem perverziójának bűnét és az apáca áhítatát ugyanaz a vágy ihlette”,¹⁹ e nagyfontosságú szimbolista tendencia azonban nem bontakozhat ki jelentőségének megfelelően, mert háttérbe szorítja az erkölcsnemesítő didaxis. E moralista színezetű szublimá-

¹⁹ I. m. 1971. 137.

lás már a teljes háritás formáját ölti a későbbi kötetekben; Donna Juanna bűnös anyja (aki láthatólag Báthory Erzsébet közeli rokona) úgy tartja halála közeledtén, hogy „A szerelem e föld legszörnyűbb átka, / A halálnak gonoszabbik testvére, / Az örületnek kezdete és vége, / Halállal még megküzdhet földi ember, / De soha a nagy rémes szerelemmel.” Hasonló kifakadásokat a legkülönbözőbb regiszterekben hallunk megszólalni – közös bennük csupán az elmaradhatatlan moralizmus (*Élvezet – Boldogság; A virradat dalai; Uj Magdolna*; uo. stb.). A halállal és a szexualitással kapcsolatos paradox érzésvilág eredményezi a *Donna Juanna* meghökkentő kezdőénekét (Johanna bűnös érzékisége egy utolsó ölelkezés idejére feléleszti a halott férjet – így fogan meg a mű főhősnője); a két téma, szétbonthatatlan összekapcsolódása révén, egy ízben valódi művészi kifejeződésre is lelt. A *Virrasztó* című versben (*Az erdő hangja*) a szexualitás alantassága kétszeres abszurd-morbid fokozás révén válik démonivá: a nemi vágy alanya egy majom (az érzékiség ősi szimbóluma a mitológiákban), tárgya egy halott apáca. A költőnő, úgy látszik, bízott abban, hogy verse önmagáért beszél, tartózkodott ezúttal minden morális kiegészítéstől. A jelenet naturális részletezése révén erőteljesen érvényesül a rútság szecessziós dekorativitásának esztétikai hatásmechanizmusa:

Most hajlik hozzá hosszú-hosszú csókra
 Átöleli nyakát,
 Csókolja lassan embermódra
 Kék ajakát.
 Csókolja hosszan, önfeledten,
 Mig mind besiklanak
 Halott leány kék ajkába
 A fehér fényű, hegyes élű
 Állatfogak.

Aligha lehet kétséges, hogy az a vitális fobia, amely Komjáthy lelkét is megérintette, végül teljesen elhatalmasodott Czóbel Minkán; a költőnő már a *Maya*-kötet írásakor Madách Luciferének nézőpontjához kerül közel, aki szerint a teremtés megrontotta a nemlét tökéletességét: „Nem lázadok fel a meglévő ellen, / Nem mondom: hogy az élet kín és átok: / Van, a mi van, mert hogy lehetne másképp? / Teremtél és – én Néked megbocsátok.” (*Istennel szemben*) Hogy e pesszimizmus a vitális fobia szülötte, azt már az említett Báthory Erzsébet-vers második inkarnációjának (*Az apáca*) egy helye világítja meg: „Bocsásd meg, oh Uram, / Bocsásd meg nekünk, / Hogy vétünk, szenvedünk, / Hogy testben élünk!” (Ennek variációját l. az *Ima* című versben.)

Az individuum vitalisztikus kiteljesedésének lehetőségét tehát a Komjáthyéhoz hasonló fobia zárta el; ám ha a titok-kereső, a szimbolizmus irányába mutató költői törekvés, amely mindkettőjükben megvolt, nem a vitalisztikus szemléletben találta megalapozását, Czóbel Minkánál nem is az Én belső szellemi tágassága felé vett irányt, mint a szenici költőtársnál, holott a költőnő mélyen átélt individualizmusa könnyen ezt eredményezhette volna. Ő azonban megtalálta az utat a démoni erőitől, dionüszoszi mélyrétegétől „megszabadított” természet kultusza felé. Szimbolista látásmódjának tehát szublimált esztétizmusa fogja nyújtani az érületi, szemléleti alapot.

Czóbel Minka tehát nem csupán pozitív entitásként nem tudta elfogadni a vitalitást; egyáltalán, megpróbálta elutasítani a létezés – általa egyébként érzékelt – ambivalenciáját. Érzékeny művészi ösztöne, „baudelaire-izmusa” ellenére sem tudott azonosulni a *Romlás virágai* dualizmusával, vagy a Baudelaire-éhez közel lévő nietzschei „kettőslátással”. Arra törekedett, hogy világképében a természet szűrten, válogatva, stilizálva jelenjen meg. Vajda János moralizmusát kiterjeszti mindenfajta érzékiség bírálataira, Pán-verseiben így jön létre az emberek romlott világával szembeállított ornamentális, steril természet képe. A *Városligetben* című Vajda-vers zárlatát idézi a *Délben* című Pán-zsoltár: „Sűrű erdő lett lakása”, „Csakhogy ember meg ne lássa”; mert Pán „Fél a durva emberektől, / Értelmetlen élvezettől ...” A költőnő mit sem tud a „baklábú isten” szerelmeiről, dévajságáról, teljesen kiiktatja azt a kapcsolatot, amely Pán és Dionüszosz, később meg Pán és Mefisztófelesz mítosza között jött létre: „Virágszívú szívű leányok / Ti még Pánt is láthatjátok / Hisz tiétek az országa: / Tiszta szívek boldogsága.” A *baklábú isten* című poémában pedig maga Pán mutatja be Buddhához szólva (!) átszellemített természetképének kvintesszenciáját: „Néked is csak e rángatózó béka: / A test számít, s a bánat hajléka, / Csapkodó bőr-egér: a képzelet, / De te sem érted még a szellemet / Mely egy fénysugár csak kék levegőbe, / Madárdalból, virágillatból szőve, / Mely szépség, jóság, melybe sosem szállhat / Se sötétség, se fájdalom, se bánat.” Czóbel Minka tehát saját „belső természetéből” indul ki, s addig nyesegeti a burjánzó „külső természet” ágait, indáit, amíg az ő idealizált természetének alakját nem ölti. Hasonló okból teremti meg tehát e mesterséges természetet, mint a *Jugend* művészei: fő indíték az esztétikumba való elzárkózás, a kivonulás – bár a *Jugend* mindenekelőtt a *köznapi*, Czóbel Minka az *alantas* ellen lázad. Költészete abban is a rafinált szecesszióhoz közelít, hogy az általa is tudottan irreális világot a kifinomult verbális ingerkeltés útján igyekszik valóságossá galvanizálni befogadója számára. Ám itt véget is ér a párhuzam: a szecessziós művészet ugyanis nemhogy nem korlátozza morális okokból a felcsigázható ingerek körét, kizárva mindazt, ami „alantas”, hanem – részben éppen baudelaire-i, nietzschei ihletésre („mesterséges paradicsomok”) – a művészet számára eddig valójában szunnyadó ingerszférákat teszi meg rafinált poétikája központi hatásövezetévé. Jellemző, hogy festészetben, költészetben – de még a varietében is – a nő, „das Weib” táncol élénk mint az irányzat fő figurája, a legigazibb szecessziós pillanatban Saloméként (Huysmans, Oscar Wilde, Max Klinger, Gustav Klimt stb.).²⁰ Czóbel Minkának, láttuk, alkati képessége volt e bizarr, erős ingerkeltő hatásokkal élő dekadens művészetre (l. az imént idézett *A kígyó*, *Fehér lepkék*, *Virrasztó* című verseket), s egyenesen árulkodó, hogy – igaz, csak az 1910-es évek elején – ő is megírja (remek) Salomé-versét („Sáfrán szín köntöst / Adtak reája, / Narancsszín virágot / Arany hajába. / ... / Arany topázok sugaras fénybe’ / Csilingeltek halkan / Pici fülebe. / Illattól fáradt / Szemei égnek ...”). Moralizmus, fokozódó lelki bezárkózása azonban még annyira sem engedte érvényesülni a vitalisztikus dimenziót, amennyi a verbális ingerkeltés következetes alkalmazásához elengedhetetlenül szükséges lett volna. A szecessziós nyelvi-poétikai szuggesztió köre így leszűkül, a vizuális-audiális

²⁰ A „Weib” új, szecessziós jelentését, Salomé dekadens erotikájú alakjának művészet- és irodalomtörténeti jelentőségét Dolf STERNBERGER írja le részletesen, idézett tanulmányában (103. és tovább).

ingerek – paradox módon – alig jutnak túl az impresszionizmus megszabta kereteken, a deszcendencia és az eleváció kompozíciós sémáit morális biztosítékok védik attól, hogy kiszámíthatatlan, démoni szférákba tévedjenek. A mitológiai figurák szócsövekké, vagy legalábbis a tiszta lelkeség és az emberi romlottság konfliktusának illusztrációivá egyszerűsödnek – a mitológiának a szimbolizmus számára kínált lehetőségeiről a költőnő alig vesz tudomást. (Hosszú ideig még kulcsfontosságú önszimbólumának, a boszorkánynak is ez a szerep jut; némelyik boszorkánydalát akár Tompa Mihály is írhatta volna – l. „Szelíd, jó volt szive, / Az arca ifjú, szép, / A bogárnak sem ártott, / S őt mégis, mégis folyton üldözik” – *A boszorkány; Újabb költemények*. Későbbről: *Éji ének; Fehér dalok*.)

Modernsége mégis ezekből az elfojtásra ítélt törekvésekből ered. Szinte a szemünk előtt játszódik le az a küzdelem, amely személyiségéből és környezetéből adódó ideológiai és ízléskonzervativizmusa, valamint (időnként ellenállhatatlanul feltörő) művészi tehetségének irányultsága között kibontakozott.

Láthatólag kísérletet tett arra, hogy a bizarr, meghökkentő iránti vonzalmát s e téren mutatkozó határozott kifejezőkészségét morálisan elfogadható körre korlátozva érvényre juttassa. Az *Újabb költeményekben* az ártatlan természet képeit csupán lágy álmatagsága színezi valamelyest dekadenssé:

Csodás-mesés hósín virágok
Hajlongó száron inganak.
Szép nyár! midőn bágyadt örömben
A reggel is már álmatag.

Ezer dal ébred, kél szivemben,
A nyár varázsa megkapott, –
Langy álmatag lég hordja széjjel
Az édes jázmin-illatot.

(*Fényes meleg*)

Olykor a természet „bűnbeesés előtti” állapotát használja fel arra, hogy a vad és szelíd erők harmóniába olvadjanak, s a természet maszkulin erői (legalább látszólag) mentesek maradjanak az érzékiségre utaló vonásoktól:

Mikor már ember közt
Nem volt maradása,
Rengeteg erdő lett
Boszorkány lakása.

Sokszor a leánynak
Fehér habos karja
Medve kócos nyakát
Ölve takarja.

(*A boszorkány és a medve, Maya-kötet*)

Olykor szentimentális hangulatba oldja a morbid ötletet, mint például a *Mozgó sírkövek* című versben (*A virradat dalai*); a tónak, úgymond,

Elsimúl ismét minden habja,
Halottját többé ki nem adja,
Nem látnak többé napvilágot
Alusszák lent az örök álmat.

Szülők sírjukhoz sohse mennek
Sírkő nem jelzi hol pihennek
Csak hosszú vizi rózsza szálak,
– Gyökerük tán szívékbe támad?

Ebben a közegben tudja megvalósítani azt a lebegést, azt az oszcillációt, amely a váratlanságukkal ható vizuális jelenetek ellenállhatatlan érzéki valóságosságára és a meseiség irrealitása között mutatkozik. Már-már kiszámítottnak látszik, hogy minél irreálisabb egy-egy vers szituációja, annál szuggesztívabbak képei, annál többet enged át a költőnek a morális szűron a bizarr képi ötletekből. Túlzás lenne azt állítani, hogy e verseiben azt találta meg a népköltészetből, amit a népiesség és a népnemzeti irány (Arany kései balladái leszámítva) elsikkasztott, tudniillik a csodaszerűt, a fantasztikusot, a morbidot; valószínűbb, hogy Czóbel Minka ilyenfajta próbálkozásai többet köszönhetnek a német romantikának, mint a magyar népköltészetnek. Mindenesetre jól érzékeli, hogy bizonyos nyelvi transzformációkkal, a dekorativitás, a meghökkentő kapcsolatok révén hogyan lehet e hagyományok alapján meggyőző hatást elérni. *Ünnepély* című verse halált, szépséget, bujaságot kapcsol össze, merész tér- és időjátékot alkalmaz:

Kitágul a szűk koporsó
Kristályból lesz minden lapja,
– Holdvilágos tündércsarnok –
Fényét önmagától kapja.

És lakója, most felébred
Szép lesz mint volt hajdan, régen,
Kéjes minden mozdulatja,
Ifju tűz sötét szemében.

Az éji mulatság végeztével:

Szűk lett újra a koporsó,
S keskeny, hosszú üregében
Néma csöndben, mozdulatlan
Egy csontváz pihen fehéren.

A mese-, a játékdimenzió inkább az intimitást célozza a *Trubadúrok*, *A lepkekirály*, a *Hókirályné palotája* című versekben (*Opálok*); ezek forrásvidéke a Mab-királyné motívumköre s a rokokó lehet.

E versek igazi líratörténeti jelentősége leginkább abban áll tehát, hogy Czóbel Minka költészetét a lírai szituáció elvalótlanításának, a versszerkezet által való szimbólumalkotásnak a pályájára állítják. Ahogy Vajda a pozitivizmus ellen lázadva kénytelen élményét elszigetelni az ezt létrehozó valóságos helyzettől, ahogy Komjáthy az egész külvilág ellen lázadva teremt absztrakt lírai szituáció-

kat, ahogy Reviczky a boldogtalanság hangulataira összpontosítva eloldja versorainak hangtestét ezek denotatív jelentésétől, úgy Czóbel Minka a mesei-játéki szituáció irrealitásában talál rá erre a lehetőségre. Az *Opálok* című kötet legjobb verseiben a felfokozott vizualitású látványi elemek a maguk esztétikai evidenciájával létmódjukat tekintve a teljes bizonytalanság titokzatos közegében lebegnek; ha szecessziós dekorativitásukkal távol vannak is az önfelszámolás mallarméi poétikájától,²¹ annyiban mindenképpen Mallarmé lírájához állnak közel, hogy a realitás törvényeitől eloldott, a nyelvi játék szabadsága révén létrehozott szuggesztív kompozíciók harmóniájával a befogadói közeg „rejtett idealitásának” előcsalogatását célozzák:

Három fehér hattyú
Egymás után halad,
Esti szürkületben,
Árnyékos sötétben
Sötét fenyük alatt.

Három sötét holló
Egymás után halad,
Reggeli napfényben
Harmatos fűvényben
Ezüst füzek alatt.

(*Három fehér hattyú...*)

(L. még a viszonylag korai *Grisaille*-t a *Fehér dalok*ból, az *Opálok*-kötetből pedig a *Királylányok holdvilágban...*, a *Madárrepte*, a *Fehér farkas* című verseket.)

Alighanem ez az a szépség, amelyet valóban a „vágytalan boldogság” teljesértékű esztétikai megvalósulásának tekinthetünk – amire a költő saját bevallása szerint is törekedett, ám mindeddig verseiben is inkább csak beszélni tudott róla, semmint poétikai úton megvalósítani. Jól követhető, ahogy a Pán-versek, a természetleírások előkészítik a mesei-játéki dimenzió szituációt felszámoló poétikáját. A *Fehér dalok*, *A virradat dalai* írása idején még szükségét érzi a költő, hogy a konkrét szituáció helyett legalább a lélekállapotot nevén nevezze. („Ömlik, terjed a széles nagy / Déli meleg, / Lassan hullnak a hamvas, lágy / Mák-levelek. / ... / A teljes boldog földi lét virágba van, / S a szív oly boldog, oly nyugodt, / Mert vágytalan.” – *Áltató*) Azonban ezek a konkrétumok is fokozatosan beleolvadnak a vers képanyagába („Szebb az alkony, – tisztább / Titokzatos fénye, / Kevesebb a vágya, / Forróbb a reménye” – *Este felé*).

Mindazoknak a vizuális hatástényezőknek, amelyeket Czóbel Minka a szecessziós dekorativizmusból a vágytalan boldogság esztétai kontemplációjába átmentett, a valóság buddhista felfogása ad határozottan szimbolista jelleget. Láttuk, a költő eleve nem vetette föl az illúzió és a valóság szembenállásának problematikáját abban a formában, ahogy a népies-nemzeti irány, vagy akár Reviczky Gyula (még ha egy viszonylag korai versében föl is emlegeti, hogy Maya fátylának csillogó látszatával szemben „Keresem a 'valót', a 'lényeket'” – *Credo*,

²¹ Igazából még ez sem idegen a költőnőtől; nem is annyira „fehér dalai”-val kerül közel a Mallarmé emlegette „fehér vers”-hez, mint inkább olyan hangulataival, amelyeket a *Hangtalan ének*ben idéz föl: „Kavicsból félek, kavics élétől, / Lelkem felébred, szívem megrémül / ... / Mi szép az ének, ha nincsen hangja...

Maya-kötet). A – más összefüggésben már idézett – *Eunoia* című vers tanúsága szerint Czóbel Minka teljesen új értelmet ad az „álom”, a „látszat” szónak elődeihez képest; a buddhizmus tanainak megfelelően minden tapasztalati létező látszat, álom csupán, az illúziók között legfőbb fokozati különbségek lehetnek, de nem objektívtásuk fokától függően, hanem annak megfelelően, mennyire kerülnek közel az „ős-egy”-hez. E – Schopenhauer illuminizmus-tanát is idéző – felfogás pedig legalább annyira kedvez a szubjektív látomásnak, mint az objektív látványnak, ha nem még jobban. Szinte természetesnek mondható, hogy ezek után a költőnő a „szimbolizmus”-ban „realizmust”, a „realizmus”-ban „szimbolizmus”-t keres (*A virradat dalai*), s verseiben „az érzékelhető realitás magajelentése szimbolikus.”²² Érthető így, miért válik a későbbi kötetben (*Az erdő hangja*) központi szimbólummá a *tükör*, amely ún. látszat és ún. valóság megannyi zavarba ejtő helycseréjének előidézője; nyilvánvaló, hogy e szemlélet szerint az az inkarnáció áll közelebb az „öslényeg”-hez, amelyben az entitások „sugárrá átlényegülten” jelennek meg. És így Czóbel Minka teremt egy szimbolikus univerzumot; ha Vajda látomásában a mindenség örökre megőrzi az élményben beteljesülő, megtestesülő érzelmi tartalmakat, Czóbel Minka az irreális, a sugár-inkarnációnak biztosít ilyen kitörölhetetlen létet a tükör titka által: „Fekete fátolyok hullottak / Tükör lapjára / Benn akadt a napfény, / Benne egyszer / Hét gyertya lángja. / Tükör mélyén a sugár szálak / Zizegtek, szálltak, / Mint pókhálóbba megfonódott / Bogár szárnyak. / De vissza többé nem verődött / Sugarak fénye / Sötétben omlott sűrű fátoly / Tükör elébe. // S benn tükör mélyén / Csöndesen ébredt / Világtól elzárt / Mély titokzatos / Hullámzó élet.” (*Emlékek*) E szimbolista univerzum létrehozásában nem nehéz természetesen fölismerni annak a tradíciónak a folytatódását sem, amelyet Arany János kezdeményezett a *Dante*-versben, itt a keresztény filozófia misztikumélménye révén jut a költő egy „nem ismert világnak” a közelébe. Telekes Béla próbálkozott aztán azzal, hogy a tökéletes művészi alkotások létéből a potencialitás létmódjában lebegő tökéletességek végtelen birodalmára következtessen (*Atlantis*).²³ Megállapítható, hogy Czóbel Minka szimbolizmusa e kontemplatív szemléleti alapokon nyugvó, részben a szecessziós dekorativizmushoz, részben a tárgyasító tendenciákhoz közelálló versekben nyújtotta a legjobb teljesítményt. (Jellemző, hogy a *Régi ház* című verse, amelyiket a kritikusok egybehangzóan az életmű csúcsára helyeznek, szintén ebbe a típusba tartozik.) Szimbolizmusának azonban van egy másik, a szubjektívtáshoz erőteljesebben kötődő változata is. E romantikus háttérű szimbólumok nem a verskompozícióhoz, a tárgyi világ spiritualizálásához kötődnek, nem is szecessziós dekoratívitásuk biztosít számukra szuggesztív erőt; inkább egy-egy metaforikus motívum nagyítódik fel, midőn szubjektív sejtelmekkel telik meg. E szimbólumok allegorikus-moralizáló háttére kezdetben még jól kitapítható (*Hit, remény, szeretet, Üres diók – A virradat dalai*), ám később, önállósulásuk után is alig tesznek hozzá ahhoz, amit Vajda János ért el Vörösmarty szimbolikus képeinek deformálásával:

²² PÓR Péter, i. m. 159.

²³ Czóbel Minka egy korábbi műve kifejezetten közel kerül a Telekeséhez – bizonyos konvencionális romantikus-szентimentális közhelyeket követve a titokdimenzió érzéki megjelenítésére tesz kísérletet *A képtár* című ritmikus prózájában. A műalkotás által inkarnált titkos létet (*Az ünnepély* című vershez hasonlóan) az éjszaka misztikuma eleveníti meg; midőn a kiállítóterembe „Fátolyosan fehéren beszűrődik / A hold világa”, „Sötét háttérből csendesen kiválnak / Sejtelmes, rémes alakok. / Ezek is élnék, / De hol? nem e földön, rejtelmes idegen világból / Hozta őket a művész haza járó szelleme...”

Nem lehet! nem lehet!
Sötét lett az éjjel. –
Hiába küzdöttem
Rémek seregével.
Jöttek szárcsalábon
Denevérek szárnyán,
Tomboló viharban,
Villámok sugárján.

Vad felhők vonulnak –
A csillagos égre,
Felzúdul a tenger
Titokzatos mélye.
Sivítő sirályok
Hasítják a léget
Szárnyukkal szelik a
Bibor sötétséget.

(Serenade)

Szenvelgett borzongásoktól sem mentes *A madár* című vers: „Nem látja senki, de hogy megérinti / Szárnya hegyével a fehér arát, / Megborzad a lány, s édes boldogságát / Az irtózat hulláma futja át.” A későbbiekben e mesterkélt vonások elmaradnak, a képi elemek sejtelmessége fokozódik, de összetettebb esztétikum létrehozására nem válnak alkalmasakká: „Emlékek, álmok, képzelet, / Jövőnek elmúlt árnya: – / Alkonyban, sötét víz felett / Száz denevérenek szárnya.” (*Denevérek; Az erdő hangja*) Ezen a téren leginkább oxymoronjai, szinesztéziás szókapcsolásai hoztak újat, ám a művészi eljárás mód bizonytalanságát jelzi, hogy megalkotásukkor a költőnő gyakran válik modorossá, túlhajtván a felfedezett lehetőséget:

Ömlik a holdvilág
Fehér sugára
Csöndes fehér kis ház
Meszelt falára.
Nagy fehér liliomok
Fehér napfényben
Fehér illat szállong
A nyári légben.

Lassan simulnak el
A fehér árnyak,
Az égben fent fehér,
Nagy angyalszárnyak.
A fehér lelkek mind
Hogy mennybe térnek
Az Isten nagy fehér
Szívéhez érnek.

(*Fehér symphonia*)

Hogy a szimbolizmusnak e változata felé mennyire kezdeti lépéseket tett csak, azt a *Granulatio* című ritmikus próza jelzi (*A virradat dalai*): a szöveg első fele, amely egy híd atomjainak láthatatlan, hosszú időn át tartó átrendeződését, majd a híd leszakadását leírja, hibátlan szimbolista alkotás; a párhuzamos történet azonban, amely a vonaton ülő ember öngyilkosságát magyarázza a lélek „atomjai”-nak hasonló átrendeződésével, visszamenőleg allegorikus illusztrációvá alacsonyítja az első részt. (Jellemző, hogy a *Századvégi költők* című antológia szerkesztője a szöveg második felét el is hagyja.²⁴) Czóbel Minka tehát ugyanúgy nem meri szimbolista üzenetét magyarázat nélkül útra bocsátani, mint a *Tüneményeket* író Vajda János; ezzel azonban megfosztja művét attól a lehetőségtől, hogy a befogadó lelkében rejlő tartalmakat szabadítsa fel.

6. Összegezés

Czóbel Minka nem kevésbé átmeneti életművet alkotott, mint költői kísérleteivel hozzá legközelebb álló kortársa, Komjáthy Jenő. A népnemzeti költészet hagyományától elszakadva ő is a szimbolizmus felé közeledett, ama szimbolizmus felé, amely az individuum feltáró mélységeinek próbál hangot adni. Ám ha a költőnő erős késztetést érzett is arra, hogy e mélységeket az élet titokzatos entitásával hozza összefüggésbe, a vitalizmus érvényesítése előtt ugyanúgy megtorpan, mint a szenici pályatárs. Költészete azonban innentől fogva nem a teljesen szellemivé szublimált személyiség absztrakt fogalmi világának szómágián alapuló, verbálszuggesztív, indulatilag motivált revelációja felé fordult; az ő lírájában (amely eleve sokkal áttételesebben támaszkodott csak filozófiai-vallási alapokra) a személyiség uralkodó – bár ugyancsak szublimált – tartalma lelki-érzületi jellegű maradt, s a „vágytalan boldogság” lélekállapotában nyilvánult meg. E kontemplatív lélekállapot nehezen lelhetett kifejezőmódra a költőnő eredeti hajlamaiból adódó, morbiditásra is hajló szecessziós dekorativizmusában; ahhoz, hogy az ellentmondás feloldódjék, a szecesszió élvezet, kihívó természetképét szűrni, korlátozni kellett. Ez a korlátozás csökkentette a Czóbel-líra esztétikai színvonalát, s a modernség vonatkozásában is visszavetette; nem érintette azonban a költői szó megváltozott ontológiai státusát, azt ugyanis, hogy immár nem állítja szembe a verset mint irrealitást a tapasztalati valósággal mint realitással; felfogása szerint a vers – lévén a szubjektumnak mint az „ős-egy” médiumának a megnyilatkozása – közelebb áll a realitáshoz, mint a tapasztalat. Minthogy azonban Czóbel Minka számára a tapasztalati valóság is a rejtett valóságról szóló „álom” (nem úgy, mint Komjáthy számára), verseiben többnyire megmarad a feszültség az egyre végérvényesebben fiktív lírai helyzet és a képi elem erős érzéki hatása között, s szabadabbá válik az út a kontemplatív lélekállapot belső viszonyait kifejező objektív lírai törekvések előtt, amelyek a legszerencsésebb alkalmakkor mesei vagy tájmotívumokból építkező szimbolista kompozíciót eredményeznek.

Nyilvánvaló, hogy ez a líratípus nem annyira Ady, mint inkább Babits, Kosztolányi színrelépését készíti elő; hogy ők maguk mennyire voltak tisztában e kapcsolattal, az hallgatásuk miatt immár rejtély marad.

²⁴ L. I. kötet 227–228.

DIE DICHTERIN DER SEHNSUCHTSLOSEN GLÜCKSELIGKEIT (Das poetische Weltbild der Dichterin Minka Czóbel)

Die langfristig in Vergessenheit geratene Dichterin, *Minka Czóbel* (1854–1943) gehört zu den wichtigsten Vorläufern des ungarischen Symbolismus. Ihr Werk trägt ebenso einen Übergangscharakter, wie der des bekannteren Lyrikers *Jenő Komjáthy*. Als sie sich von der Richtung der sog. Volkstümlichkeit entfernte, näherte sie sich – ähnlich wie *Komjáthy* – dem Symbolismus, der die Stimmen der Tiefe des menschlichen Individuums ertönen läßt. Obschon die Dichterin eine starke Neigung empfand, einen Zusammenhang zwischen dieser Tiefe und den rätselhaften, geheimnisvollen Entitäten des Lebens anzunehmen, hat sie – ebenso wie *Komjáthy* – die Konsequenzen des Vitalismus in ihrer Dichtkunst nicht durchgesetzt. Trotzdem führte ihr Weg nicht zu einer affektiven, suggestiven, durch Wortmagie geäußerten Revelation der Geisteswelt der völlig sublimierten Persönlichkeit. In ihrer Lyrik (die sich viel mittelbarer auf philosophisch-religiösen Gründe lehnte) blieb der Gehalt der Persönlichkeit – die ebenfalls, wie bei *Komjáthy*, sublimiert ist – sinnlich, seelisch; und dieser Gehalt offenbarte sich im Seelenzustand der „sehnsuchtslosen Glückseligkeit“. Dem Ausdruck dieser kontemplativer Seelenzustand diente kaum der zur Morbidität neigende sezessionistische Dekorativismus, der sich aus den Grundzügen der Persönlichkeit der Dichterin stammt. Um den Widerspruch zu lösen, brauchte sie das genußfreudige, anreizende Naturbild zu filtern, zu mildern. Diese Milderung übte aber eine ungünstige Wirkung auf das Niveau ihrer Dichtung aus, und behielt die Dichterin, andererseits, zurück in ihrer Ernährung zur Moderne. Trotz all dieser Hindernisse, konnte der neue ontologische Status des dichterischen Wortes zur Geltung kommen; die Dichterin stellt nämlich das Gedicht als Irrealität der empirischen Realität nicht gegenüber. Nach ihrer Auffassung liegt das Gedicht – das die Offenbarung des Subjekts, also des Mediums des „Ur-Eins“ ist – zur Realität näher, als die Wirklichkeit der Erfahrung. Weil ihrer Einsicht nach (in Gegensatz zu der von *Komjáthy*) die Erfahrungswirklichkeit dennoch ein „Traum“ über die geheimnisvollen Wirklichkeit ist, bewahren ihre Gedichte die Spannung zwischen der immer offensichtlicher fiktiven lyrischen Situation und der starken sinnlichen Wirkung des dichterischen Bildes. Dadurch erhebt sich eine Tendenz zur objektiven Lyrik, die die inneren Verhältnisse des kontemplativen Seelenzustandes ausdrückt. Die besten Ergebnisse dieser Tendenz sind symbolistische Kompositionen, die aus Märchen- oder Landschaftsmotive erbaut worden sind.

Diese Lyrik dient offensichtlich nicht zum Auftreten von *Endre Ady*, sondern dem von *Mihály Babits* und *Dezso Kosztolányi*; in welchem Maß dieser Zusammenhang den beiden bewußt war, wird wegen ihr Schweigen nie ans Licht gekommen.

Bethlen Gábor a korabeli angol nyomtatványokban és szépirodalomban

Az angol közvélemény figyelme, amit a tizenötéves háború alatt főleg a török-magyar hadműveletek kötöttek le, a XVII. század első évtizedében már a magyarországi politikai fejlemények felé fordul. Ezt jelzi az 1605-ben Londonban kiadott, franciából fordított röpirat, *A Declaration of the Lords and States of the Realm of Hungarie*,¹ ez a tájékoztató igényű beszámoló a Bocskay-felkelésről, amelyben a magyar nemesség politikai sérelmei és kívánságai mellett a protestánsok vallási sérelmei is megfelelő hangsúlyt nyernek. Ezt követi 1607-ben az ugyancsak franciából átültetett mű a bécsi béke feltételeiről, amit Nathaniel Butler ad ki, az *Articles of the peace agreed upon between the Archduke Matthias... and the deputies of the Lord Botskay*...² De Bocskai István túl rövid ideig él ahhoz, hogy alakja gyökeret verjen a külföld, különösen az olyan távoli külföld tudatában, mint az angol királyság, ahol I. Erzsébet hosszú országlása után a Stuart-ház kerül uralomra a trónra megválasztott I. Jakab személyében.

1613 fontos dátum a Stuart-kori angol külpolitika történetében. Ez év februárjában lép házasságra Elizabeth Stuart Frigyes pfalzi herceggel, a későbbi cseh királlyal. Ez a korabeli Európa képzetét felgyújtó és roppant ceremóniasorozattal ünnepelt esemény csak következményeiben bizonyul fontosnak: a cseh királyság körüli bonyodalmak belevonják Angliát az harmincéves háborúba és hosszú évtizedekre előre meghatározzák a kontinentális hatalmakkal szemben folytatott angol politika főirányát. De az már inkább véletlen, hogy az angol közvéleményt éppen 1614–15-ben informálja egy hosszabb értekezés a külföldi politikai eseményekről, méghozzá egy olyan jelentés, amelynek számos erdélyi és magyar vonatkozása van.

Bethlen Gábor neve az angol diplomáciai jelentésekben először Sir Thomas Glover levelében bukkan fel, aki 1608. augusztus 17-én írja Konstantinápolyból, hogy megérkezett a Portára az erdélyi fejedelem követe 140 főnyi kíséretével: „A neve Bethlen Gábor – egyike a fejedelem [ti. Báthori Gábor] fő tanácsadóinak – és már kezét is csókolt a Szultánnak”.³ Öt évvel később Stephen Lesieur jelenti I. Jakabnak Báthori Gábor halálát és Bethlen megválasztását az erdélyi fejedelmi trónra.⁴ Azt, hogy ez az esemény bizonyos súllyal bírt a korabeli európai politikában, több korabeli tudósítás bizonyítja. Ilyen volt a *Mercurius Gallo-Belgicus* című hírlap-évkönyv, amelyet akkor Gotthard Arthus⁵ szerkesztett a Majna melletti Frankfurtban, s amelynek latin szövege szolgált alapul a már korábban említett angol nyomtatványhoz, amely *A Relation of all Matters passed, especially in France and the Low-Countries... Together with such Occurrences of Note as have happened*

¹ Példánya Angliában egyedül az oxfordi Bodleian könyvtárban található.

² RMK, III. 1046. Példányai az oxfordi Bodleian könyvtárban és az oxfordi Queen's College-ben.

³ *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584–1602*. London, 1931. 253.

⁴ Public Record Office, State Papers Foreign Germany: Empire and Hungary, SP 80/3 f. 82.

⁵ A British Library nyomtatott katalógusa szerint azonos Gaspar Ensszel.

A
RELATION
OF ALL MATTERS
PASSED, ESPECIALLY IN
France and the Low-Countries, touching
the causes of the warre now in
Cleueland.

TOGETHER WITH SVCH
OCCVRRENCES OF NOTE AS HAVE
happened in Spaine, Italie, England, Germany,
Hungarie and Transyluania, since March last
to this present, 1614.

TRANSLATED ACCORDING TO THE
Originall of *Mercurius Gallo-Belgicus.*

LONDON,
Imprinted for *William Welby*, and are to be sold at his shop in
Pauls Church-yard, at the signe of the Swan. 1614.

in Spaine, Italie, England, Germany, Hungarie and Transylvania, since March last to this present, 1614" címen jelent meg Londonban, William Welby nyomdájában.⁶ A negyvenöt oldalas nyomtatvány kompilátora és fordítója Robert Boothe volt, aki előszavában elmondja, azért vállalkozott a fordításra, mert az eredeti szöveg latin stílusa olyan rossz volt, hogy azt alig lehetett érteni, s barátai biztatták, hogy vágjon neki a munkának. Boothe tanult ember volt, Cambridge-ben végzett és szerzett M. A. fokozatot 1610-ben, majd egyidejűleg az Emmanuel College szenior tagjaként (Fellow) működött, tehát tanított is Cambridge-ben. 1620-ban latin verseskötetet adott ki Londonban *Encomium Heroum* címen; ekkor már alighanem a fővárosban élt.

Az *A Relation of all Matters...* több ízben foglalkozik Bethlen Gáborral, sőt maga az 1614 márciusa óta eltelt események elbeszélése is az erdélyi változások leírásával indul. (Bár a kiadvány 1614-es évszámmal jelent meg, ez az angol kiadói gyakorlatban valószínűleg 1615 márciusát jelentette, a régi naptár alkalmazása miatt.) Elmondja Báthori Gábor halálának következményeit, s azt hogy Bethlent (Gabriel Bethline) a török nevezte ki Erdély fejedelmének; ezek szerint miután Medgyesen (Medisa) Báthori régi hívei közül többeket megölték,⁷ az ország többségében „Bethlennel tartott és alávetette magát uralmának”. Ezután a szöveg (1–3. lap) ismerteti a töröknek Erdély nemességéhez és tanácsához írt levelét, amely Bethlen Gábort úgy mutatja be, mint a béke helyreállítóját, aki Báthori Gábor „zsarnoksága” után most visszaadja az erdélyiek szabadságjogait, s biztosítja a török számára oly fontos tartomány nyugalmát. Szó esik Lippáról és Jenőről („Geneum”), valamint arról, hogy a császárhoz küldött török követ is olyan levelet vitt a szultántól, amely a béke fenntartását részben attól teszi függővé, elismeri-e az Bethlen Gábor fennhatóságát Erdélyben. Itt már úgy aposztrofálják Erdély új urát, mint „nagy bölcsességű és érdemű fejedelmet”,⁸ ami arra mutat, hogy Bethlen Gábornak fontos barátai és támogatói lehettek a Portán.

A Boothe-féle nyomtatvány egy későbbi részében foglalkozik a rendek birodalmi gyűlésével Linzben, ahol Bethlent a béke megszegésével és azzal vádolják, hogy Erdélyt be akarja olvasztani a Török Birodalomba.⁹ A kérdés úgy vetődik fel, mitévő legyen a Császár, amennyiben a török megtagadja a békeszerződés ratifikálását. De a szövegből látszik, hogy a háborúpártiak nincsenek többségben Linzben, s így a további konfliktus (Erdély, vagy bármilyen más kapcsán) elkerülhető.

A következő négy évből nem ismerünk angol nyomtatványokat, amelyek Bethlen Gáborral foglalkoznának. Ahogy viszont 1619 májusában a csehek megválasztják Frigyes pfalzi herceget királyuknak, és pár hónapra rá az erdélyi fejedelem „kiindul Fejérvárról Magyarország felé a cseheknek segítségekre”,¹⁰ a külföld, s így Anglia érdeklődése újra errefelé fordul. Már 1619 őszén ezt írja a jólétesült Dr. Walter Balcanqual Sir James Oxendennek: „A rendek Magyarországon [is] detronizálták királyukat és helyére az erdélyi fejedelmet választották meg, egy nagy derék [valiant] uralkodót, aki szövetségre lépett a Palotagróffal [ti. a pfalzi választóval] közös ellenségük, az osztrák ház ellen”.¹¹ 1620-ból pedig már

⁶ Példányai a British Library-ben és a Bodleian könyvtárban.

⁷ A medgyesi gyűlésen nem Báthori Gábor volt párthíveit ölték meg, hanem éppen Báthori meggyilkolásáért ölték meg Szilasi Jánost és társait, vö. *Bethlen Gábor krónikásai*, Bp., 1980. 137.

⁸ *A Relation of all Matters...* London, 1614. 4.

⁹ Uo. 34.

¹⁰ *Bethlen Gábor krónikásai*. 117.

¹¹ *Letters and Other Documents illustrating relations between England and Germany*. London, 1868. 44.

három angol nyelvű nyomtatványt ismerünk, amely Bethlen cseh szövetségével, illetve hadi sikereivel foglalkozik. Időrendben alighanem a Frigyes és Bethlen Gábor között 1620. január 15-én kötött egyezség szövege az első, amely angolul *Articles of the League, made betweene Fredericke, King of Bohemia and Gabriel, Prince of Hungaria and Transilvania...* címen jelent meg, a kiadás helyének feltüntetése nélkül. Bár a Régi Magyar Könyvtár legfrissebb kiegészítő füzet (szögletes zárójellel) Londont tartja kiadási helynek,¹² mégis valószínűbb, hogy ez a hatlapos kis nyomtatvány is ugyanabban a hollandiai Middleburgh-ben jelent meg Abraham Schilders nyomdájában, ahonnan egy másik, hasonló nyomtatvány, *The Late Good Successe and Victory... of the King of Bohemia's forces... Against the two great generals of the Emperour, Bucquoy and Dampiere* származik. Ez utóbbi, amely a protestáns szövetségesek kezdeti sikereiről számol be, ugyanis alcímében azt ígéri, hogy szövegéhez csatolja a már fent említett egyezség szövegét is, de ez az OSZK-ban őrzött kiadványból (Apponyi IV:2003) hiányzik. Ami *The Late Good Successe and Victory...* c. nyomtatványt illeti, abban csak egy helyen esik szó Bethlen Gáborról, aki Kassán huszonöt század hajdút ígért a cseh követnek a protestáns konföderáció megsegítésére. Mint tudjuk, a fehérhegyi csatában magyar csapatok is részt vettek, de nagyon hamar megfutottak, ami pedig Péchi Simon segédcapatát illeti, az késve érkezett a harc színhelyére.¹³

E két röpiraton kívül még egy harmadik nyomtatványt is ismerünk 1620-ból, jöllehet az valamikor az év őszén jelenhetett meg, mivel legkésőbbi hírének keltezése 1620. szeptember 15. Ez a korábbiaknál terjedelmesebb, *The Present State of Affairs betwixt the Emperour and the King of Bohemia and their confederates...* című kompiláció több levelet is tartalmaz: nevezetesen „Gabriell” 1620. augusztus 28-i keltezésű levelét Frigyes cseh királyhoz (angolul és latinul), tudósításokat Prágából és Bécsből, egy szöveget, amely a Habsburg-uralkodót próbálja jobb belátásra bírni a cseh rendekkel kapcsolatban, továbbá három levél szövegét, amit Jägersdorff hercege írt a cseh királyhoz, illetve a király tanácsosai írtak különböző személyekhez.¹⁴ Ezek közül Bethlen Gábor levelét kiadták ugyanabban az évben franciául, és minden bizonnyal németül is.¹⁵ Mint a másik két nyomtatványon, ezen sincs feltüntetve a kiadás helye, tehát az éppúgy lehet London, mint a már említett Middleburgh, vagy éppen Amsterdam, ahol 1621-ben már jól felszerelt angol nyomda működött.

Jelentek meg angol nyelvű nyomtatványok persze még másutt is külföldön, például Párizsban. Itt adták ki valamikor 1621-ben a *The Lamentable death of the Earle of Bucquoy, Generall of the Emperours Army* című hadijelentéssel egybekötött röpiratot, amely a korábban említettektől eltérően erőteljesen Habsburg-párti mű. Bár kedvezőtlen színben tünteti fel Bethlent, a francia születésű Bucquoy 1621 júliusában bekövetkezett halálával kapcsolatban (a tábornok Érsekújvárnál esett el), mégiscsak említést kell tennie annak katonai sikereiről.¹⁶ Ezt rengeteg újság, *corranto* vagy *newsletter* követi: egyedül 1620–21-ből harmincöt ilyen tart számon a *Short-Title Catalogue*, 1475–1640 második kiadása.¹⁷ A számozott tudósítás-

¹² Régi Magyar Könyvtár, III. 4. füzet. – Pótlások, kiegészítések, javítások. Bp., 1993. 7559.

¹³ Bethlen Gábor állama és kora. Bp., 1980. 171.

¹⁴ E mű OSZK jelzete: App.IV:2004.

¹⁵ Régi Magyar Könyvtár, III. 2. füzet. Pótlások, kiegészítések, javítások. Bp., 1991. 6110 alatt lásd a levél francia fordítását.

¹⁶ Egyetlen példánya a British Library-ben.

¹⁷ A Short-Title Catalogue of English Books... 2nd ed. Vol. 2. London, 1976. 178.

gyűjtemények közül a londoni *Our last Weekly newes* 1621 október 2/12-től jelenik meg és szinte minden egyes számában ír Bethlen Gáborról, egyhelyütt szinte rajongó hangon: az ótestamentumi Ahabhoz hasonlítja és „a protestáns vallás nagy reménységeként” emlegeti.¹⁸

A következő években napvilágot látó időszakos (számozatlan) nyomtatványok és tudósítás-gyűjtemények is sűrűn foglalkoznak Bethlen Gábor tetteivel, vagy terveivel. 1622 folyamán három ilyen jelent meg „Hága” kiadási hellyel, de feltehetőleg mindhárom Londonban, Edward Allde, Bernard Alsop és talán Adrian Clarke nyomdájában.¹⁹ Az első közülük, a *Newes from the Palatinate* (Pfalzi újságok) című 29 lapos leírás Mansfeld sikereiről csupán egyetlen bekezdést szentel Bethlen Gábornak (akit „Bethlehem”-nek ír), amelyben arról van szó, hogy mivel a Habsburg uralkodók kozák segédcsapatokat kapott Lengyelországból, Bethlen jogosnak érezte, hogy ő viszont török segítséget kérjen.²⁰ A következő hasonló jellegű kiadvány, a 17 lapos *More Newes from the Palatinate and More Comfort to every true Christian* cáfolja azokat a híreket, miszerint igazi béke jöhetne létre a császár és az erdélyi fejedelem között, minthogy ehhez egyrészt a török beleegyezése szükséges, s a török jelenleg neheztel a császárra, másrészt pedig a cseh király restitúciójának ügye még mindig megoldatlan.²¹ Végül az ugyancsak 1622-ben, méghozzá április 17-én kinyomtatott *Good newes for the King of Bohemia?* c. röpirat (28 lapos, félreszámozott utolsó lappal) ismét és nyomatékosan cáfolja a Bethlen és Ausztria közötti tartós béke lehetőségét, mivel úgymond: „Az erdélyi fejedelem a cseh királyt *komájának* hívja, mivel keresztvíz alá tartotta annak gyermekét²² és megígérte, hogy sohasem hagyja őt cserben, egészen addig, amíg így, vagy úgy újra hatalomra nem kerül; sőt, meg kell mondanom, hogy azért nem koronáztatta meg magát a magyar koronával, mert fogadalmat tett, hogy mindaddig nem lép trónra, amíg a spanyol helyőrség és a császári csapatok el nem takarodnak Győrből, Komáromból és más helyekről, sőt amíg magát Pozsonyt be nem veszi és meg nem tisztítja az ellenségtől”.²³ Ilyen ígéretek után érthető, hogy sokan csalódnak, amikor a fejedelem 1624 májusában végül mégiscsak megköti a békét a császárral.

Bethlen Gábor neve az angol olvasónak olyan jól csenghetett, hogy egyes nyomtatványok „szalagcímben” ugratták azt ki, hogy minél többen megvegyék az alkalmi kiadványt. Erre az enged következtetni, hogy a Londonban megjelent *A True Relation of such Battailes as Have Beene Fought of late betwixt Bethlem Gabor, and the Emperor*, vagyis „Azon csaták hű leírása, amelyeket nemrégiben vívott Bethlen Gábor a Császárral” és amely egy rejtélyes és már el is halálozott „Mr. Balam” leveleinek alapján készült, mindössze egyetlen mondatban foglalkozik azzal a hírrel, hogy Mansfeld grófnak jelentették, Bethlen nemrégiben megütközött a császári erőkkel és vagy 4000 embert vesztett.²⁴ Másszóval itt nem a címben ígért csatákról van beszámoló, csupán egyetlen állítólagos ütközetéről, ami azért nem történhetett 1622-ben (maga a nyomtatvány 1623 márciusában látott nap-

¹⁸ *Our last Weekly newes*. Nr. 7 (1621. november) 4. (Példány a British Library-ben).

¹⁹ Vö. *A Short-Title Catalogue...* 2nd ed., Vol. 3. London, 1991. 41. és Vol. 2., 179.

²⁰ *Newes from the Palatinate*. The Hage (sic!), 1622. 23.

²¹ *More Newes from the Palatinate*. (H. n., 1622.) 5–6.

²² *Good newes for the King of Bohemia?* (H. n., 1622.) 2.

²³ *Good newes...*, 2–3.

²⁴ *A True Relation of such Battailes...* (H. n. 1622.) OSZK jelzete Apponyi I:800; egyetlen angliai példánya a glasgow-i nyilvános könyvtárban.

világot), sem 1623 első felében, mert ekkor éppen fegyverszünet volt a hadviselő felek között.

Eddig főként a röpiratok és időszakos nyomtatványok tükrében vizsgáltuk az angliai Bethlen-recepciót. Ami a kor népszerű „világföldrajzait” illeti, amelyek történeti kompendiumként is szolgáltak, az oxfordi Peter Heylyn *Microkosmus*-ában (1621) a következő olvashatjuk: „[Bethlenben a magyarok] egy arra érdemes fejedelmet választottak, aki fenntartja a reformált vallást és bizonyára megvédi országát Ferdinánd császár támadásaitól...”²⁵ Heylyn kissé bizonytalan a fejedelem nevét illetően: „Bethlem Batour, Bagour vagy Gabour”-t ír, vagyis a Bethlent Báthorival kontaminálja, de művének következő, javított, 1625-ös kiadásában igyekszik ezt a hibát jóvátenni. Itt a „Magyarország” címszó alatt a többi közt ez áll: „[Mátyás] halála után a magyarok, akik belefáradtak a német uralomba, 1620-ban elfogadták Bethlem Gábort, Erdély vajdáját vagy fejedelmét uralkodójuknak vagy protektoruknak”,²⁶ míg a „Dácia” címszó alatt, néhány lappal később, a következő mondatot olvashatjuk: „Báthori (Batour) Gábor halála után, amelynek annyira örültek mind [Erdély] szomszédai, mind alattvalói, Ahmed szultán ezt az országot Bethlehem Gabour (!) kezébe adta, aki az osztrák uralkodóháznak nagy ellensége”.²⁷ A fejedelem életének végéig kellett azonban várni arra, hogy egy tárgyilagos, pontos és részletes beszámoló szülessen róla és országáról. Ez a Botero-féle világföldrajz hatodik, 1630-as kiadása, amelynek eredetijét (alighanem latinul) az Angliában tartózkodó Maksai Öse Péter írta, s abból fordíthatták angolra.

Ennek a Botero-féle világföldrajznak a címe: *Relations of the most famous kingdomes and Common-wealths...* és a 378–394. lapokon foglalkozik Magyarországgal (a korábbi kiadások szövegének alapján), de ehhez még hozzáteszi a „The State of Bethlen Gabor in Transilvania”, illetve a „The Estate of Gabriel Bethlen or Bethlen Gabor in Hungria... with a brief Relation or Chronicle of his Birth and Fortunes” című újabb fejezeteket (399–408. lap). Ezeknek magyar fordítását Gál István még a hetvenes évek közepén közzétette,²⁸ s ebből a két fejezetből látni, milyen érdeklődéssel fordultak a műveltebb angolok a császárvérő erdélyi fejedelem alakja felé, milyen figyelemmel kísérték belső reformjait csakúgy, mint hadjáratait. Ebből a szempontból Maksai Öse ideális szerző volt: írásában igyekszik megvilágítani Bethlen Gábor külpolitikájának hátterét, s egyszersmind visszautasítja a vele kapcsolatos ellenreformációs, illetve Habsburg-párti vádakat. Ami a szöveg keletkezésének időpontját illeti, az legkésőbb 1629 szeptember-októberére eshetett, hiszen Maksai Öse nemcsak hogy nem tud még a fejedelem novemberi haláláról, de úgymond „ezen a nyáron súlyos beteg volt, de híreket hallottunk biztonságos felépüléséről”.²⁹ Mire az angol Botero-világföldrajzának új kiadása eljutott az olvasóhoz, Bethlen Gábor már nem volt az élők sorában.

Egyébként a londoniak, ha akarták, már 1620–21 táján megvehették maguknak Bethlen Gábor arcképét. Az Apponyi-gyűjtemény metszetei között van egy (jelzete App.M 431) a fejedelemről, amelyet, aláírása szerint egy Compton

²⁵ Peter HEYLYN, *Microkosmos. A Treatise Historicall...* Oxford, 1621. 162.

²⁶ HEYLYN, *Mikrokosmos. A Little Description of the Great World*. Augmented and revised. Oxford, 1625. 361.

²⁷ Uo. 365.

²⁸ ItK 1976. 22. 223–237.

²⁹ *Relations of the most famous kingdomes...* London, 1630. 408.

Holland nevű kép- vagy könyvárusnál lehet kapni. Mármost ez a Compton Holland legjobb tudásunk szerint 1616 és 1622 között működött Londonban.³⁰ Valószínűnek tartom ugyanakkor, hogy a népszerű *corranto*-k és *newsbook*-ok egyike-másika híreihez nemcsak térképet, hanem néha arcképet is mellékel, s hogy ezek olvasója is hozzájuthatott így módon egy-egy alkalmi Bethlen-lovas-képhez vagy arcképhez.

Ami Bethlen Gábor szépirodalmi „ábrázolását” illeti, ilyenell korában még nem találkozunk: alakja nem fogja meg annyira az angol drámaírók képzeletét, mint egy-egy tragikus sorsú török szultán vagy más, kortárs hadvezér (például Wallenstein). Viszont a magyar szakirodalomban régóta ismert Ben Jonson sorokon kívül (amelyekre még visszatérünk), vannak más nyomai is Bethlen Gábor messzesugárzó hírének, például John Taylor műveiben. John Taylor (1580–1653), akit – mivel számos tengeri csatát verselt meg – a kortársak a „tengeri költő” (water poet) néven ismertek, sokfelé megfordult Európában, így 1620-ban Németországon keresztül elment Prágába is. Az ezt megörökítő hosszú verses útleírásban csak általánosságban van szó a magyarokról, éppen egy hírlap kapcsán: „There’s a late *Current* stuff’d with tales and newes / Of the Hungarians, Saracens and Jews”³¹ (Van egy friss újság is, tele történettel / Magyar-, szaracén-, és zsidó-hírekkel), viszont egy másik versében (*Taylor’s motto*) megírja, milyen témákkal *nem* akar foglalkozni versében:

The troubles now in France I touch not here
.....
Nor of the forces the Turke doth bring
Against the Poland Kingdome and their King,
Or Count Buckoy, or Beth’lem, Gabor, or
Of Spinola, or any Ambassador...³²

(A francia bajokról nem szólok itt...
.....
Sem a seregről, mit a török most indít
A lengyel királyság és királya ellen; nincs itt
Szó Bucquoy grófról, Bethlen Gáborról sem,
Nem törődöm Spinolával, s holmi Követtel...)

Ezek az utalások, úgy hiszem, 1620 nyarán íródhattak – a török ekkortájt indított nagy sereget Lengyelország ellen, amely szeptemberben Cecoránál legyőzte a lengyeleket. Ambrogio Spinola, a németalföldi spanyol csapatok parancsnoka 1620 augusztusában hatolt be seregével Pfalzba. A „holmi követ” minden bizonnyal utalás a londoni spanyol nagykövetre, Gondomar grófra, aki megpróbált házasságot létrehozni Károly angol trónörökös és a spanyol királylány (Infanta Maria Anna) között. Bethlen neve tehát, mint „híradat” került bele a fenti versbe, s érdekes módon illusztrálja, miért használt a legtöbb korabeli angol forrás „Bethlem” alakot: a bibliai Bethlehem szó analógiájára.

³⁰ *A Short-Title Catalogue...*, 2nd ed. Vol. 3. 84.

³¹ John TAYLOR, *Works*. London, 1630. 125.

³² Uo. 45.

Bethlen magyarországi hadjárataira még egy későbbi Taylor-versben is történik utalás. Ez egy 1631-es verszetet, címe *The Suddain Turne of ffortunes wheele* (A szerencse kerekének hirtelen fordulása), s benne a pápa, a császár és a spanyol király beszélgetnek a már tizenharmadik évében járó háborúról és az éppen aktuális hadihelyzetről. A költő a császár szájába adja a következő szavakat:

And by these Civill wars what is our gaine?
Our people more than millions have been slaine;
Dampeire [sic], Bucquoy, and many valiant men
Whose like wee have no hope to have agen³³

(S e polgárháborúkon van-e amit nyertünk?
Elesett benne számtalan emberünk,
Dampierre, Bucquoy és sok derék vitézünk,
Kikhez hasonlókhöz nincsen már reményünk)

Néhány évvel későbbi az a szöveg, amit Abraham Holland adott ki John Davies *A Scourge for Paper-persecutors* című satírájának folytatásaként. A Holland-féle vers címe ehhez kapcsolódik (*A Continued Inquisition against Paper-Persecutors*), s ennek egyik szakaszában a szerző a Londont akkortájt szinte ellepő hírlapokról beszél, amelyeket a Szent Pál székesegyházban tanyázó, kétes megbízhatóságú elemek írnak és szerkesztenek:

But to behold the wals
Butter'd with Weekely News compos'd in Pauls,
By some decayed Captaine, or those Rooks
Whose hungry braines compile prodigious Books,
Of Bethlem Gabor's preparations, and
How termes betwixt him and th'Emperor stand...³⁴

(De nézd a falakat
Összekenve friss hírekkel, miket a Pál alatt
Valamely züllött kapitány kohol, vagy kóklerek,
Kik mohó aggyal nagy könyvet szerkesztenek
Bethlen Gábor előkészületeiről, meg arról,
Milyen alapon békül ki a Császárral...)

Ez a célzás Bethlen „előkészületeiről” már emlékezetünkbe idézi Ben Jonson *The Staple of News* című, 1626 április 14/24-én regisztrált darabjának idevonatkozó szakaszát. Itt az egyik szereplő, akinek „beszélő” neve van (Lickfinger: Ujjnyalonc), újabb információt kér Bethlenről: „Még valamit Bethlen Gáborról / S máris megyek.” Mire Thomas Barber így válaszol:

³³ *Works of John Taylor the Water Poet not included in the folio volume*. 2nd collection. Pr. for the Spenser Society. London, 1873. 20.

³⁴ ABRAHAM HOLLAND, *A Continued Inquisition against Paper-Persecutors*. JOHN DAVIES, *A Scourge for Paper-Persecutors*. London, 1625. 7.

...We heare he has demis'd
 A Drumme, to fill all *Christendome* with the sound:
 But he cannot drawe his forces neere it,
 To march yet, for the violence of the noise.
 And therefore he is faine by a designe,
 To carry 'hem in the ayre, and at some distance,
 Till he be married, then they shall appeare
 Lick-finger: „Or never; well, God b'w'i'you...”³⁵

(...Azt halljuk, feltalált egy olyan
 Dobot, mely hangjával a keresztény glóbuszt betölti:
 De nem képes közel vinni hozzá seregét,
 És megindulni, mert ez a zaj oly erős.
 S ezért kénytelen valamely szerkezettel
 A levegőn át vitetni népét, s jó messzire,
 Míg meg nem nősül; akkor majd előjön”
 Ujjnyalonc: Vagy sohanapján; nos hát, ég veled...)

Mint látjuk, ez a szöveg elég ironikusan nyilatkozik a protestáns szövetségesnek Bethlenhez fűzött reményeiről, illetve a fejedelem „habozásáról”, hogy újra fölvegye a harcot a császári csapatokkal. Mint ismeretes, a fejedelem 1626. március másodikán tartotta esküvőjét Brandenburgi Katalinnal, s így Jonson már sejthette, hogy a házasság híre nem csak a gyakran valótlan híreket közlő hírlapok képzeletének szülötte, de még ezt is szkeptikusan kommentálja. Vagyis: ennek a Bethlennek nagyobb a füstje, mint a lángja.

Neve azonban még évtizedekkel később is felbukkan két angol színdarabban. Egy Mrs. Aphra Behn nevű írónő *The Dutch Lover* (A holland szerető) című darabjában az egyik szereplő hirtelen jön be a színre és azt mondja: „I was no more expected here than Bethlehem-Gabor” (Még kevésbé vártak itt mint B. G.-t).³⁶ Ez az utalás, úgy érzem, a Jonson-darab már idézett szakaszának utószengéje. Thomas Shadwellnek pedig *The Lancashire Witches* (A lancashire-i boszorkányok) c. darabjában, amit 1681-ben adtak elő Londonban, egy ír pap ki akarja az ördögöt űzni egy másik papból, és a következő latin ördögűző mondókát használja erre a célra: „Exorciso te Daemonem, fuge, fuge; Exorciso te per Melchisedek, per Bethlehem Gabor, per omne quod Exit in um, seu Graecum sive Latinum”.³⁷ Ebben a szövegben a fejedelem neve egy bigott katolikus szájából szinte istenkáromlásként hangzik, pontosabban az „ördögi” erők között van számon tartva. Ennél sokkal tárgyilagosabb és a maga módján figyelemreméltó John Evelyn listája, amit *Numismata* c. könyvében (1697) tesz közzé a fontosabb újkori történelmi személyiségekről. Ebben négy magyar neve szerepel: Hunyadi Jánosé, Rákóczi Györgyé, Zrínyi Péteré és – Bethlen Gáboré, akinek Evelyn a címét is megadja: „erdélyi fejedelem”.³⁸ S végül hadd idézzük még Paul Rycault véleményét. A volt szmirnai konzul a török birodalom legjobb ismerői közé tartozott,

³⁵ *The Works of Ben Jonson*. Vol. VI. Ed. C. H. HERFORD, Percy és Evelyn SIMPSON. Oxford, 1954. 337. Magyarul először FEST Sándor ismertette: EPhK 1913. 207–208.

³⁶ Vö. *The Complete Works of Thomas Shadwell*. Ed. Montague Summers. Vol. 4. London, 1927. 409.

³⁷ SHADWELL, i. m. 162.

³⁸ John EVELYN, *Numismata. A Discourse of Medals, Antient and Modern*. London, 1697. 269.

s így Angliában általában komolyan vették, amit írt. Idézzük *The History of the Turkish Empire from the year 1623 to the year 1677* vonatkozó bekezdését: „Bethlen Gábor halála váratlan volt; igen, váratlan, mert bár régóta kinozta a vízkór és az asztma, de lelkének nagysága és szellemének energiája hosszú időn át úrrá tudott lenni betegsége fölött, s így csak ritkán vagy sohasem mulasztotta el tanácsának üléseit és ügyei intézését – és egészen haláláig mind újabb terveket szőtt, s egyre azon töprengett, hogyan tarthatná meg és növelhetné tartományait. S valóban, Erdély kormányzása éppen egy ilyen energikus lelket követelt meg két olyan hatalmas uralkodó között, mint a császár meg a török szultán, szükség volt az ügyességre és a bátorságra, hogy valaki ennyire ellentétes érdek sziklái között hajózzon: néha arra volt szükség, hogy az egyikhez, máskor meg, hogy a másikhoz csatlakozzon.”³⁹

Gömöri György

³⁹ Sir Paul RYCAULT, *The History of the Turkish Empire from the year 1623 to the year 1677*. London, 1687. 13.

Bessenyei György múzsáját csak „A magyar irodalom története”-nek harmadik kötete hagyta homályban.¹ A mellőzés azért meglepő, mert történelmünk jeles művelője, Csóka Lajos az 1930-as években kötelelességének érezte, hogy közlégye azt a 35 – többnyire rövid – levelet, amelyeket a Kazinczy-kortól kezdve csak név szerint ismert báró Grass Frigyesné, Bessenyei pártfogója Kollár Ádámmal intézett.² Minden kutató szívét összeszorítja a kiadó közlése, hogy amit ma kezébe vehet, parányi töredék, mert Grassnének három koffert megtöltő irathagyatéka a kőszegi Chernel-ház pusztulásakor elégett, ahová úgy került, hogy Grassné leánya még Bessenyei bécsi tartózkodása alatt a dunántúli régi magyar család³ egyik tagjához ment feleségül. Bármennyire sajnáljuk a veszteséget, hiszen Bessenyeinek saját kezűleg írt levelei is lehetnek a megsemmisült hagyatékban, el kell ismernünk, a megmaradt háromtucatnyi levél elégnek bizonyult, hogy szakértő toll híven örökítse meg, mily szerepet játszott Grassné Bessenyei életében. Annak ellenére, hogy a tudós pannonhalmi professzor mellékesen botlott a Bessenyei-problémába, hiszen elsődleges célja Kollár Ádámmal a Ratio Educationis szerzőségét bizonyító érvek tárgyalása volt.

A gondos előadást, amelyben Csóka összefoglalta Bessenyeire vonatkozó kutatásainak eredményeit,⁴ valamennyi pontjában helyeselheti az olvasó, egyetlen kivétellel: Grassné életkorának megállapításában aligha fogja bárki is elfogadni a szerző véleményét, amelynek egyedüli támasza a múzsá vallomása, hogy ő Bessenyeit úgy szereti, mintha fia volna. Az olvasó megértően elfogadhatja, hogy Pannónia szent hegyéhez valóban ily magyarázat illik, magában azonban arra fog gondolni, hogy az anyakönyvi adatok a döntőek, majd utánaszámolva kész sajnálkozó együttérzéssel megállapítani, hogy ha valakinek mint ötödik és utolsó gyermeknek anyja 1721-ben hal meg, maga pedig 1757-ben köt házasságot, annak a lehető legkedvezőbb esetben 1772-ben ötvenegyedik évében kellett lennie.

A légiés anyja és gyermek komplexum helyett valójában a szerelem határozta meg Bessenyei és Grassné kapcsolatát. A fiatal özvegy, akinek házassága nála kétszer idősebb férjével aligha volt bensőséges, s akire két gyermekének nevelése hárult, úgy érezhette, hogy az igazi szerelem tüze lobban lángra szívében, amikor a daliás testőrt megismerte. Érzelmeinek annyira rabja lett, hogy nem tudta azokat eltitkolni. Boldogságot jelentett számára, ha beszélhet róluk, hangot adott nekik még hivatalos jellegű – Kollárhoz intézett – leveleiben is. Büszke volt a férfinak, s hogy az is maradjon, mindent megtett, hogy szerelmesének érényei tündököljenek. Az írónak született férjében nemcsak ápolta a hivatástudatot, hanem magasztaló dicséreteivel növelni is igyekezett. Mivel örült pártfogoltja sikerének, s nem félt örömeinek hangot adni, az író újabb és újabb erőfeszítésekre ösztönözte. Múzsája lett Bessenyeinek. Kapcsolatuk tehát közismert volt, tagadni nem lehet, utólag sem, nem is volna értelme ezt tenni. A környezet véleménye, a világ ítélete azonban szokás szerint nem volt egységes. Az irigység, amelynek sajnos

¹ *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk. PÁNDI Pál. Bp., 1965. (A magyar irodalom története III.) – A Bessenyeiről szóló részt SZAUDER József tollából l. 22–53.

² *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma, 1936. 297–320. (A Pannonhalmi Főiskola Könyvei. 5.)

³ L. erről NAGY Iván, *Magyarország családai címekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest, 1858. II. köt. 27.

⁴ *Bessenyei György és a bécsi udvar*. Pannonhalmi Szemle, XI. (1936.) 126–137.

Kazinczy adott hangot, a nőt erkölcsileg leértékelte. Ugyanakkor társadalmilag a valóságosnál magasabb polcra emelte.

Nem volt udvarhölgy,⁵ hanem udvari alkalmazott, komorna. Mária Teréziának azt a komornáját, akit a királynő a legközelebb engedett magához, Guttenberg Jozefának hívták. Végrendeletében is megemlékezett róla, s igen magas, évi 3000 forintos járadékot juttatott neki, azzal az indoklással, hogy kedvence, csak hogy szolgálatában maradhasson, elhárította férjhezmenetelének minden alkalmát.⁶

Grassnénak nem jutott hasonló kitüntető jutalom. Az udvari szolgálat alsóbb fokán állott. A gárdisták dialektusában ágyvető volt foglalkozásának neve. A gárdista Laczka János, Bessenyeinek nemcsak testőrtársa, hanem két esztendeig szobatársa jegyezte fel, hogy Bessenyei megismerkedett „egy bizonyos udvari asszonnyal, aki Báró Grace özvegye és Mária Terézia úgynevezett ágyvetője volt”.⁷

Grassné számára fiatalabb volta hátrányt jelentett Mária Terézia szemében, amint azonban tanultságát, ügyességét, veleszületett jószívűségét, megnyerő modorát megismerte, megbízhatóság tekintetében a főkomornával azonos színvonalon látta. A királyné számára legutóbbi tulajdonsága bizonyult a legfontosabbnak. Olyannyira, hogy viszonzásul ő meg bizalmával ajándékozta meg. Jellemzők erre szavai, amelyekkel kedvenc leányának, Mária Krisztinának aggályait eloszlatni igyekezett. Ne tartson attól, írta, hogy bizalmas közléseiről avatatlanok tudomást szerezhetnek, mivel leveleit maga, Guttenberg Jozefa vagy Grassné bontja fel.⁸ A királynő, ha szükségesnek találta, hogy ne a megszokott hivatalos úton, hanem közvetlenül ismerje meg egy-egy szakember véleményét, előszóban bízta meg az információ megszerzésével a közelében foglalatostkodó Grassnét. Ennek a közvetítése az érdekeltek körében, érthető, tekintélyt szerzett számára, ami csak növekedett, amikor a királynő megengedte, hogy ő pedig kérhesse, fogadja kihallgatáson ezt vagy azt a pártfogoltját.

A Csóka által közölt levelek bizonyossá teszik, hogy Bessenyei sorsát Grassné irányította, sikereit neki köszönhetette. Ugyanakkor odaadón elfogadta, hogy Bessenyei formálja őt, magatartását, s a magyarság megértő barátjává tegye. A kérdés, a belátás, hogy tanulni, önmagát képezni kell, Bessenyei öntudatra ébredésén múlt, hivatásérzésének már Grassné megismerése előtt szolgája lett. Ama meggyőződése is, hogy nemzetét pallérozni kell, benne kellett hogy felébredjen; az a következtetés azonban, hogy azért kell így cselekednie, mert nemzete méltó a gondolkodásra, már Grassné visszhangja lehetett.

Grassné nemcsak megtartotta magának Bessenyeit azután is, hogy búcsút mondott a testőrségnek, hanem még határozottabban tudtára adta a világnak: leendő férjének tekinti őt. A kortárs Laczka János híradása így szól erről: Grassné „Közel a gárdisták lakó palotájához a Józsefvárosban fogadott szállást, melynek ablakai a várig nyúló Glászira vagy sétáló pusztá helyre nyílván, a szemnek

⁵ Téves tehát Szauder megállapítása (i. m. 24.), aki információját BALLAGI Aladártól vette át. (Vö.: *A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére*. Pest, 1872. 90. és 108.) Ballagi viszont Kazinczyra hivatkozik: KAZINCZY Ferenc, *Báróczy Sándor élete*. In *Báróczy minden munkái*. Pest, 1813–1814. VIII. köt. 12.

⁶ ARNETH, Alfred V., *Maria Theresia's letzte Regierungszeit. 1763–1780. Vierter Band*. Wien, 1879. 735. (Geschichte Maria Theresia's. Zehnter Band)

⁷ L.: BALLAGI A., i. m. 431.

⁸ ARNETH, Alfred V., *Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde*. Wien, 1884. II. köt. 471. (1780. júl. 31.)

gyöngyörűséget, az okoskodó léleknek pedig munkát szolgáltatott. Külömb-külömb színű, elég gazdag készületű, térdig érő magyar ruhákat készítettett; magyar gazdasszonyt fogadott, de aki az ő házában sem nem lakott, sem nem főzött, hanem naponként a maga lakóhelyéből küldötte fel a Bessenyei négy-öt tál ételét.”⁹ A nő látogatók kitiltása azt jelenti, hogy Grassné vigyázott Bessenyei egészségére és megmentette Báróczy meg nyilván más testőrök sorsától, akik alchimista foglalatossággal takargatták, higanykúrával gyógyították a Bécsben szerzett súlyos betegségüket.

A múzsa szigorúan fogta tehát kedvencét. Viszonzatul azonban mindazt megadta neki, amit egy fiatalabb nőtől hiába remélt volna. Okos tanácsokat az udvari élethez, állandó biztatást hivatásává lett tevékenysége végzéséhez, munkáinak fenntartás nélküli, mondhatjuk: rajongó dicséretét, gazdag sikereket ígérő írói pályát. Megannyi vágyalom valóra válását, együttesen pedig egy szerelmes szív őszinte vallomását. Grassné erőssége érzelmeinek szilárdsága volt. Ez adott támaszt neki, hogy merje sorsát, megélhetését kockáztatni. Ha valami bizonyos lehet, az kétségtelen, hogy Mária Terézia tudott szerelméről, s mert még kétségtelenebb, hogy azt helytelenítette, tartani lehetett attól: egy rossz percében véget vet e kapcsolatnak. Könnyű elképzelni, mennyit kellett Grassnének fogadkozni. A nő a férfi áttérésével egyidejűleg bekövetkezőnek ígérhette saját családi viszonyainak rendbehozatalát is. Hogy mily gondosan mérte fel az akadályokat, mutatja Bessenyei áttérése a katolikus vallásra (1779. aug. 16.). 1780 áprilisában pedig, Mária Terézia jelenlétében, a bécsi bíboros érsek megbérmálta őt.

Amit eddig elmondottunk, azt a nyomtatásban megjelent irodalomból merítettük. Grassnétól azonban maradt kiadatlan levéltári anyag is. Nem a Chernel család hagyatékában található iratokra célzunk. Ezt, már ami maradt belőle, Pannonhalmán a monostor levéltára őrzi. Amiről a következőkben szólunk, az a Magyar Országos Levéltárba bekerült családi levéltárak egyikében, a Balassa családeban található, és az állag rendezésekor lett ismeretes.¹⁰

Az 1776–1781. évekből Grassnének 19, Balassa Ferenchez intézett levele maradt fenn. Egy kivételével valamennyi német nyelvű. Fonetikus németiséggel vannak írva, nem oly mértékben ugyan, mint Mária Terézia macskakaparáshoz hasonló fogalmazványai, de a helyesírás szabályait Grassné sem ismeri. Az írás kiírt, vonalvezetése lendületes, tanúsítja, hogy a szerző gondolatait folyamatosan szokta rögzíteni. Tanulságosan különbözik az egyetlen francia levél írása. Fogalmazása a nyelvtani szabályokat követi, ugyanakkor lassan, megfontoltan rótt. Látszik, hogy az író állandóan a pontosságra törekszik, a ragok és vonzatok hibátlanságát szeretné biztosítani.

A címzett, Balassa a pozsonyi helytartótanács tagja volt, egyszersmind különböző kormányzati megbízások munkára mindig vállalkozó teljesítője. II. József uralkodása második felében mint horvát bán közjogi méltóságot viselt. 1791-ben rendkívül népszerűtlen szerepre vállalkozott, amikor elfogadta II. Lipóttól az újonnan felállított ún. Illír Kancelláriának vezetését. Ettől a kormánytól az uralkodó az ország szerb lakosságának a nacionalista magyar rendiség ellensúlyá fejlesztését várta. Oly kétségtelen volt a magyar államérdek sérelme, hogy II. Lipót

⁹ BALLAGI A., i. m. 431–432.

¹⁰ KÁLLAY István, *A Balassa család levéltárának rendezése*. Levéltári Szemle, 1973. No. 3. 375–381.; Uő., *Balassa Ferenc iratai*. Levéltári Közlemények, 1974. 44–45. évf. 247–271. – Grassné leveleit a 15. sz., „Titkos kancellár” c. tételbe sorolták. 268.

halála után az új király, Ferenc és a nádor azonnal visszaállították az ország integritását. Balassáról, aki 1769-től a titkos tanácsosi címet viselte, ismeretes lehetett, hogy kész volt az udvar érdekeit szolgálni. Viszont ő meg szükségét érezhette, hogy tájékozódjék az udvari élet oly mozzanatai felől, amelyek ismerete segítheti pályája felemelkedésében.

Grassné levelei voltaképpen általános tájékoztatóul szolgáltak Balassának. Nem kétséges, hogy előzetes megegyezés alapján. Az időrend szerint legelső levélnek (1776. márc. 8.) értelme szerint kellett előzményének lennie, tartalmából azonban kétségtelen, hogy a megállapodást a felek nemrég kötötték.¹¹ Egy későbbi levélben Grassné Bessenyeit ajánlja Balassa figyelmébe. Nevet ugyan nem említ, de értelem szerint kétségtelen az azonosság. A kiragadott rész Grassné német stílusára is jellemző: „Überbringer dises blath Empfhele ich zu hohen gnaden. Er ist ein würdiges Subiect, ein gutter Christein vermügdtiger Mann, von der besten Contuüte, applicatiff, hat hier sich in allen alzeit wohl aufgeföhret, macht der Schönen Edlen lieben Nation Ehre, hat sich ville Mühe geben zu lehrnen, bitte Euer Exlt. ihme in allen wo es sein kann dero gnade angetheien zu lassen. Er batte mich auch inständig ihme an zu empfehlen.”¹² Grassné tehát nem állhatta meg, hogy ne próbálja Balassa figyelmét Bessenyeire irányítani. Oly frázisokkal, amelyekkel valamikor *Agis tragédiáját* ajánlgatta. Nyilván évekkel előbb megteszi ezt, ha már akkor számíthat Balassa segítségére.

Balassa számára a legfontosabb az lehetett, hogy Grassné időnként audienciát eszközöljön ki számára Mária Teréziánál. Ez máskor is úgy történhetett, mint 1776 áprilisában. E hó tizedikén Bécsbe érkezve megszállt a vámnál a Fehér Ökör fogadóban, s ezt tudatta Grassnéval, aki másnap értesítette levélkéjével, hogy a harmadik vagy az utána következő napon jelentkezzék a királynő előszobájában és a kamarással vagy az ott tartózkodó kamaraszolgával jelentesse be magát.¹³ Legközelebb Balassát audienciája idejéről a királynő szavait idézve értesítette Grassné: „Ja, morgen rede ich mit Ihm”.¹⁴ Viszonzásul Balassa ismételten borral, főleg pedig azzal kedveskedett Grassnének,¹⁵ hogy leányát állandó beszédtemájuknak hagyta meg. Valahonnan vidékről felhozni segítő kezek hozzájárulásával, tudomásul véve, hogy gondoskodását Grassné „väterliche Sorgé”-nak nevezi, mindaddig, amíg nem értesíti, hogy holnapután leánya házasságra lép Csernel-házai Csernel régi magyar nemessel, ami neki azért nagy öröm, mert veje katolikus lett, leányának férje pedig magyar ember lesz.¹⁶ Az értesítések állandó tárgya természetesen a királynő tartózkodási helye – csak Bécsről vagy Schönbrunnról lehet szó –, és az uralkodócsalád tagjainak, például II. Lipótnak az

¹¹ L. a 2952. sz. levelet.

¹² Wienn, den 22ten May [1] 776. (2951. sz. levél)

¹³ „Ich habe es Ihr Majest gemeldet, d[af] Sie hier sind, und gestern bey mir waren, höchstdies[el]bte sagt, HE: können, morgen um 9 uhr fruh zu ihr... kommen...” [Wien], den 11ten April [1] 776. (2947. sz. levél)

¹⁴ [Wien], den 25ten April [1] 776. (2950. sz. levél)

¹⁵ „Vegen des Wein sage gehorsambsten Dank es ist mir gebracht werden, ...” Wienn den 7ten Xbris [1] 779. (2959. sz. levél)

¹⁶ „...üermorgen als den 14ten dies, mit einen ungarischen Edel Mann velcher von alten Edtel Stand ist nähert sich Csernel von Csernelházá. ich kan gott niemahls genug danken vor alle mir ertheilte gnaden [...] und meine grösste Freude ist dabey, erstlich d[af] Er ist Catholisch werden, und zweyten d[af] meine dochter ein ungarn zum mann bekommt.” Schönbrunn 12ten May [1] 777. (2954. sz. levél)

udvarban megjelenése, beszámoló a királynő mindenkori egészségi állapotáról, például 1777. évi orbáncáról.¹⁷

1779 végén, 1780 elején jó félesztendőre Grassné oly szerepet játszott, amely a Bessenyei iránti érdeklődésére emlékeztet. Úgy érezte, hogy segítenie kell a dicső magyar nemzet egyik tagján. Egy Apponyi gróf¹⁸ jelentkezett nála, hogy kérje közbenjárását Balassánál, aki 1779-ben Fiumében, a következő évben pedig Károlyvárosban királyi biztos volt, s Apponyi az ő közbenjárásával szeretne volna elérni, hogy a fiumei kormányzó álláshoz juttassa.

Első ajánló levelében Grassné így fogta Apponyi pártját: „Be kell vallanom, nagyon sajnálom ezt a fiatal gavallért; annyira vágyódik szolgálatot teljesíteni, hogy egész melankolikus lett, amiért itt kell most tétlenül ülnie. Levelet kaptam – folytatja – a kormányzótól, amelyben azt írja, hogy most nagyon el van foglalva, de reméli, hogy meggyorsíthatja az ügymenetet. Hát ez bizony kívánatos is volna. A magam részéről azt szeretném, ha mindenki olyan gondosan intézné az ügyeket, mint Excellenciád, akkor bizonyára nem kerülne sor mulasztásra.”¹⁹

Egy hónap múlva felveszi az elejtett fonalat és miután a kormányzó személyén keresztül reflexiókat fűz a magas bürokrácia magatartásához, rátér a szegény, de jó Apponyi grófra, aki még mindig itt van. „Gavallér, milyen nehéz is lehet számára itt vesztegelni és semmit sem tennie. Legénycipőjéből már kinőtt, most 33 éves, férfi, aki rájött ifjúkori hibáira, amikor, mint mondják, az ember még soha sem lopott. Istenem fiatal emberek, különösen az érzékenyebb szellemek, hacsak átmenetileg is oly emberek közé kerülnek, die nicht gut condicisirt sind, hamar félre siklanak, de azután jó útra térnek, mint ez a gavallér is.”

Könný felismernünk, hogy a levélben említett 'guter Freund', „ein Mann von Rechtschaffenheit, der sehr belesen”, akit Grassné alkalmasnak tartott arra, hogy Apponyival megkedveltesse a komoly lélek, Bessenyei volt. Attól, hogy nevét nem említette meg, arra következtethetünk, hogy napirendre tért négy év előtti sikertelen próbálkozása felett és belenyugodott, hogy pártfogoltja irodalmi törekvéseinek felkarolása Balassától nem várható.

Bessenyei és Apponyi: ha Grassnénak sikerült összebarátkoztatni őket, volt alkalom alaposabban megismerniük egymást, mert a gróf csak 1780 májusában hagyta el Bécsset. Ekkor búcsúzott el Grassnétól, könnyekkel szemében, áldva Balassát, amiért kenyérhez juttatta őt.²⁰

A levelek közül az utolsó előtti Mária Terézia haláláról szól. Történeti dokumentumnak tarthatjuk.²¹ Meg kell jegyeznünk, hogy Grassné levele nem a szemtanú leírása. Ezt azonban nem is mondja. Igaz, nem állítja, hogy ott volt a halottas szobában, de a történetek részletezése oly aprólékos, hogy szemtanú megjegyzéseire is gondolhatna az olvasó. A levél egy magyar vonatkozású mondatáról azonban megállapíthatjuk, hogy az Grassné jóhiszemű túlzása, ti. a királynő halála előtt II. Józsefnek a jóindulatába ajánlotta a magyar népet. („Sie

¹⁷ L. uo., továbbá a 2955., 2956. és 2957. sz. leveleket.

¹⁸ Gróf Apponyi Antal Györgyről van szó (1751–1817) aki galíciai, majd fiumei kormányzékai tanácsos, Tolna megyei főispán volt.

¹⁹ L. a 2959. sz. levelet. (Wienn den 7ten Xris 1779.)

²⁰ Vö. a 2960. sz. levelet. (Wien, 19ten 1780.)

²¹ L. ezt KÁLLAY István *Ein Geheimbericht über den Tod Maria Theresias*. Mitteilungen den Österreichischen Staatsarchivs. 1981. 34. Jg. 342–344. – Az utolsó, Balassához intézett levél 1780. december 14-i keltezésű.

hat dem Keyser Maiyestet besonders das hungarische Volk anbefohlen“.)²² Nehéz elképzelni, miért hangzott volna el ez a kijelentés, de mert Grassné korábban is gyakran emlegette a magyar nemzet, a magyarok kiválóságát, azzal magyarázhatjuk ezen állítását, hogy vele Balassának kívánt kedveskedni.

Grassné tisztában volt azzal, hogy Mária Terézia halálával saját jövője is bizonytalanná vált. De e politikai változással Bessenyei lába alól is kicsúszott a talaj. II. József megvonta tőle a királynő által folyósított évjáradékot, az udvari könyvtár igazgatója, van Swieten, az illuminatus rend szellemi vezére pedig megakadályozta, hogy szolgálatban maradhasson. Mária Terézia komornái közül csak Guttenberg Jozefának biztosított magas járadékot, Grassnéról megfeledkezett, aki így arra kényszerült, hogy pártfogókat keressen. Remélte, hogy az udvari kancellár – Kállay szerint gróf Heinrich Auersperg – és Győry Ferenc, Bács-Bodrog megye főispánja, kamarai tanácsos segítenek majd neki,²³ Balassának pedig azonnal felajánlotta szolgálatait.²⁴ Levelében mindjárt közölte is vele, hogy Kautitz az államtanácsban köröztette II. Józsefnek hozzá intézett, baráti hangú kézjegyét. Ezt követően említést tesz egy udvarhölgy és Cordua táborszernagy haláláról, de nem tudta elnyomni félelmét, hogy Balassa gróf nem reflektál további információira. „Dörft ich es mohl wagen. Einer Excellenz öfters schreiben, einige neue Verönderung zu seiner Zeit überbriefen [!]? Nur eine Zeille, guädiger Herr, dass es nur erlaubt sege, kann mich in meiner Schweimuth trösten.“²⁵ Nincs semmi nyoma, hogy kérdésére valaha is igenlő választ, illetve megbízatást kapott volna. Mi érdemlegesről is tudott volna ő beszámolni II. József udvarában!

Mályusz Elemér

²² KÁLLAY, i. m. 343.

²³ „Seyne Excellenz der Graf Kanzler versicherte mich auch seiner Gnade, so wie der Hern Obergespan von Györy“. – KÁLLAY, i. m. 343.

²⁴ „Sie werden mein Vater, meine Stütze, und ich der ergebenste, der getreueste unter ihren Diener seyn.“ – KÁLLAY, i. m. uo.

²⁵ KÁLLAY, i. m. 344.

A Kölcsey kritikai kiadás előmunkálatai során mind több kutatói figyelem fordul a *Rebellis vers* címen 1919 óta ismert, datálatlan nyolc sor felé.¹ E vizsgálódások eredményeképpen a keltezés addigi bizonytalansága mellé most a szerzősége is társult: valóban Kölcsey verséről van-e szó?

Fried István e szakfolyóirat hasábjain nemcsak két újabb szövegváltozatot tett közzé, hanem imponáló filológiai apparátussal egyszersmind a költemény egész szellemi háttérét, a mögötte rejlő függetlenségi hagyomány eszméletörténeti vonatkozásait, sőt frazeológiáját is feltérképezte.² Tanulmánya Kölcsey szerzőségének kérdésében mindazonáltal kérdőjelekkel zárult: számosabb érvet talált ellene, mint mellette, de kézirat vagy a költő életéből való, közvetlenül a versre utaló dokumentum híján „marad a kétség, a filológus az ördög ügyvédjeként képviseli a kételkedés szellemét.”³

A közvetett adatok gyarapítását ezúttal a Kölcsey-életműből, jelesül az *Országgyűlési naplóból* folytatjuk.⁴ A frissiben Pozsonyba érkezett Szatmár vármegyei követ 1832. december 13-án a hazáért tett áldozatok ösztönzést adó példáit sorolta; „Hunyady”, valamint a hősi halált vállalt Szondi György neve után ez áll: „... e hazáért patakzott a Zrínyiek vére, e hazáért választott sok nemes önként számkivetést, szerelemből fosztván meg magát attól, a mihez élte minden boldogságát kötötte.”⁵ A naplóbejegyzés a vers 1–4. sorának kettős motívuma: „Zrínyi vére mosta Bécset, / S senki bosszút nem állt: / Rákóczi küzdött hazánkért, / S töröknél lelt halált.”⁶

A naplóbejegyzés példázatot hordozó történelmi személyiségei közül a „hálátlanságot és üldözést” szenvedett Hunyadiira tett célzás itt nem világos, hiszen a költő Kölcsey addig (az egyidős *Hymnusban* és *Vanitatum vanitasban*, ellenkező előjellel, 1823-ban) a családból csak Hunyadi Mátyás nevét írta le versben. A magyarázatot a *Napló* 1833. január 10-i bejegyzése adja meg, amikor a küzdésre nem vállalkozó osztályostársakról ezt írja: „Ezeknek ősei hagyják el a Giskra elleni csatában Hunyadyt, és Hunyady holtig nem csüggedett.”⁷ Hunyadi János sorsa – a nemzeti sorsszimbólumok között számontartott „Várna” említésével – már 1817-ben, a *Rákóczi hajh...* soraiban együtt szerepelt a kuruc bujdosókkal. Szondi György Kölcsey kedvelt példázata volt és maradt: *Drégel* (1825), *Zrínyi dala* (1830), *Szondi* (1830). A „Zrínyiek” nem csupán grammatikai többszám: a szigetvári

¹ FRIED István, *Filológiai megjegyzések néhány Kölcsey-műhöz*. In „A mag kikél”. Szerk. TAXNER-TÓTH Ernő. Bp. – Fehérgyarmat, 1990. (A továbbiakban: FRIED, 1990.) 68–69.; Uő., *Kölcsey Ferenc rebellis verse?* ItK 1993. 102–114 (A továbbiakban: FRIED, 1993.); TAXNER-TÓTH Ernő, *Kölcsey és a magyar világ*. Bp., 1992. 308.

² A módszert a Kölcsey-kutatás eddigelé a *Hymnusra* alkalmazta eredményesen: MÉSZÖLY Gedeon, *Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje*. Bp., 1939.; *A Hymnus költője. Tanulmányok Kölcseyről* c. kötetből pedig (Szerk. LUKÁCSY Sándor, Nyíregyháza, 1974.) SZÖRÉNYI László, *A Hymnus helye a magyar és a világirodalomban*, 11–14., CSORBA Sándor, *Megjegyzések a Hymnus történelmi képsorának értelmezéséhez*, 15–23., TAKÁCS Péter, *A Hymnus előzményei a magyar hazafias költészetben*, 24–29.

³ FRIED, 1993. 112.

⁴ Az első kiadást használtuk: *Kölcsey Ferencz Naplója 1832–1833*. Bp., [sic!] 1848. (A továbbiakban: *Napló*.)

⁵ *Napló*, 3.

⁶ Mivel a szövegváltozatoknak itt és most nincs jelentősége, a Vargha Gyula közölte szöveget idézzük: ItK 1919. 316.

⁷ *Napló*, 30.

hős visszatérő alakja mellett a vértanú Zrínyi Péteré is fölsejlett már a *Munkácsban* (1831), amikor „Zrínyi leánya”-nak várvédő harcát idézte föl, megteremtve a jövőbeli eszmekapcsolat bármikor fölvillantható lehetőségét egyszersmind Zrínyi Péter és unokája, II. Rákóczi Ferenc között is.⁸ Közös a *Napló* és a vers között a vérpatak-metaphora is: a „patakzott”, illetve a „mosta” ugyanezt a képet feltételezi. A kuruc bujdosók már 1817-ben, a *Rákóczi hajh...*-ban néven neveztettek, és ez a *Napló*ban újfent megtörténik, az említett, 1833. január 10-i bejegyzésben, a Hunyadi János-motívum mellett: „Ezeknek ősei hagyják el a szabadság harczán Rákóczyt, és Rákóczy hazáját áldva hunyt el idegenben.”⁹

A vitatott vers harmadik motívuma („Párizs ígért szabadságot, / Ti nem fogadtátok...”)¹⁰ a *Napló* 1833. március 15-i bejegyzésében bukkan föl, amikor Kölcsey néhány követársával a Duna túlszárnyán fekvő ligetet, Pozsony pihenőhelyét kereste fel: „... még egy sereg iskolás gyermek űzé játékait a hely körül, hol Dubraviczky [Simon, Pest vármegye alispánja és követe] a huszonnégy év előtt elhullott francia bajnokok sírhalmait mutogatá. Megvallom, e jelenés különös érzést támaszt keblemben. Nem a bajnokhalál, nem az idegen földben lelt sír, nem a honnmaradtak bánata tűnt előmbé. Napoleon és Europa; s benne és körülök annyi rendület, annyi törekedés, tett, remény, teljesedés és veszteség: ezek valának gondolataim. De e gondolatok közepében miért kellett a te képednek megjelenni, o Haza?”¹⁰ A bejegyzést egyébként Fried István is idézte, sőt megjegyezte: „S talán idekapcsolhatjuk a *Rebellis* verset is...”¹¹

A vers két befejező sora („Járom rátok, gyáva népek, / S maradéktól átok.”) nem szerepel a *Napló*ban. Az indulat ilyen prófétai mértéke nem a diétai követ, hanem a lírai költő privilégiuma, ahogyan a járom-átok szópár már szerepelt is együtt a *Vigasztalás* (1824) 5–7. sorában („S ha a szabadságot folyt vér / Átok leend, s a pályabér / Vagy járom vagy halál!”), illetve a *Szabadsághoz* írt órában (1825), a 9. és a 13., strófakezdő sorokban: „Járom a gyáván...!”, illetve „Átok a gyáván...!” (Ezért is keltezte korábban Fried István 1824–25-re a *Rebellis* verset, Taxner-Tóth Ernő pedig szintén „A Szabadsághoz (1825) közelében” helyezte el a nyolc sort.)¹²

A vitatott szerzőségű és keltezésű vers, valamint a *Napló* egybevetése számunkra azt bizonyítja, hogy a Kölcsey költészetében eladdig elszórta jelentkező hagyománymotívumok és szimbólumok 1832–33-ban, az országgyűlésen tapasztalt hatására mintegy összegeződtek.¹³ Ezért úgy véljük, hogy a *Zrínyi vére mosta Bécset...* kezdősorú vers – legyen a címe akár *Rebellis* vers, akár *Átok*¹⁴ – egyelőre, újabb filológiai bizonyítékok felbukkanásáig nem vehető ki Kölcsey művei közül, keletkezése pedig kérdőjelesen 1833-ra tehető.

Az eddigi közvetett adatok a vers utóéletéről nem cáfolják, sőt megengedik ezt a feltételezést. Fried István joggal tette föl a kérdést: „Egymástól függetlenül (?) miért tulajdonította Kölcseyének a verset Egressy, Fáy és Szontágh?”¹⁵ Ha az eddigi

⁸ Ennyiben pontosítanunk kell Fried Istvánt, aki szerint „Kölcsey viszont minden esetben Zrínyi Miklóst éneklie meg.” (Fried, 1993. 104.)

⁹ *Napló*, 30.

¹⁰ *Napló*, 90.

¹¹ Fried, 1990. 69.

¹² Fried, 1990. 68., Taxner-Tóth, i. m. 308.

¹³ Erre utalt már Csorba Sándor motívumtáblázata is: i. h. 20.

¹⁴ Ez utóbbi címváltozatról korábban írtunk: *Rebellis* vers vagy *Átok*? ItK 1982. 59–60.

¹⁵ Fried, 1993. 112.

ismert és publikált öt szövegváltozatot megvizsgáljuk, valóban a hármójuktól származók mutatják a kevesebb eltérést:¹⁶

Fáy Andrástól

Zrínyi vére mosta Bécset,
S senki bosszút nem állt:
Rákóczi küzdött hazánkért,
S töröknél lelt halált.
Párizs ígért szabadságot,
Ti nem fogadtátok,
Járom rátok, gyáva népek,
S maradéktól átok.

Egressy Gábortól

Zrínyi vére mosta Bécset,
Bosszút senki nem állt.
Rákóczi küzdött hazánkért,
S töröknél lelt halált.
Párizs kínált szabadságot,
Ti nem fogadtátok:
Járom nektek magyar fiak
S maradéktól átok!

Szontagh Páltól

Zrínyi vére mosta Bécset,
S bosszút senki nem állt;
Rákóczy küzdött hazáért,
S töröknél lelt halált. –
Páris nyujta szabadságot
El nem fogadtátok,
Járom reád gyáva nemzet,
S maradéktól átok.

Az 5. sor háromféle igehasználata és az Egressynél enyhített megszólítás ellenére az átokformában nyilvánvaló, hogy a három szöveg időben és forrásban igen közel áll egymáshoz, akár „kéziratban, vagy könyv nélkül tanulva” terjedt (Szontagh Pál szóhasználatát kölcsönözve). Ehhez képest az Osztrovszky József-féle szöveg, s főleg a Vitális-textus határozott szövegromlást mutat; az előbbiben a 8., az utóbbiban az 1–2. és a 4. sor már szinte értelmetlenné torzult.¹⁷

¹⁶ Az első közlés Fáy András szövege volt, VARGHA Gyulától: ItK 1919. 316. Idézte KERÉNYI: ItK 1982. 59. Osztrovszky József szövegváltozata KÁLDY Gyulánál, dallammal együtt: *Az 1821–1861 években keletkezett magyar történeti énekekről és indulókról*. Bp., 1895. 19. Újabbán közölte VITA Zsigmond, *Egy Kölcsey-vers útja és változatai*. ItK 1964. 195–198. Legújabbán idézte KERÉNYI: ItK 1982. 59. Az Egressy Gábor szavalókönyvében fennmaradt verzióra l. a 14. jegyzetet! Szontagh Pál szövegét kéziratból közölte FRIED, 1993. 103. A Vitális-családtól kapott szöveget PONGRÁCZ Lajos publikálta: *Hang a napoleoni időkbelől*. Hazánk, 1888. IX. 158. Idézi: FRIED, 1993. 110.

¹⁷ A szövegromlást a Vitális-változatban FRIED István sem zárta ki: 1993. 111.

Osztrovszky Józseftől

Zrínyi vére mosta Bécsset,
Bosszút senki se állt!
Rákóczi küzdött hazánkért,
Töröknél lelt halált.
Páris híva szabadságra,
Őt nem hallgattatok,
Járom rátok hú magyarok,
S maradéktok átok.

(+ a pecsovics-csúfoló kétsoros, későbbi refrén)

a Vitális-archívumból

Zrínyi vére mosta Bécsért
Bosszút nem álltok?
Rákóczy küzdött szabadságért
Töröknél lelt jármot!
Franciahon kínált szabadságot
El nem fogadtatok!
Járom néktek magyarok,
Maradéktul átok!

A vélhető lejegyzés időhatárait is figyelembe véve: Fáy András 1835 szeptemberében érkezett Pozsonyba, mint Pest vármegye második követe, Kölcseyvel tehát ott e minőségében már nem találkozott.¹⁸ Egressy 1838 és 1840 között rögzíthette a szöveget szavalókönyvében, az 1820-ban született Szontagh Pál (ekkorajt joghallgató Pesten) „ifjúkoromra” utalt – a két utóbbi tagja volt a pozsonyi országgyűlés Társalkodási Egylete szellemi jogutódjának, az Ifjú Magyarországnak. Osztrovszky József a következő országgyűlés idején, 1839–40-ben volt Pozsonyban jurátus. Noha e téren a mostani vizsgálódások nem hoztak felszínre új adatokat, az eddigiek is eléggé egyértelműen az 1830-as évtized második felére mutatnak: a vers ekkor kezdhette meg másolásos utóéletét. Akár a szövegváltozat, a Vitális-levéltár kérdése innen is leválasztható: Napóleon magyar nyelvű kiáltványának hátlapján volt szövege, ez 1809-re utal; a család az 1825-ös diéta paszkvillusai között tartotta nyilván. Az országgyűlési követek, jurátusok, vármegyei tisztségeket viselő nemesi családok archívumaiban gyakran halmozódott fel évtizedek nyomtatvány- és másolathagyatéka.¹⁹ Ezek datálása általában csak kontrollforrások segítségével lehetséges. A vitatott vers 1838 előtti, tehát Kölcsey életében való terjedésére továbbra sincs filológiai értelemben közvetlen adatunk.

Kételkedjünk tovább.

Kerényi Ferenc

¹⁸ A Fáy–Kölcsey kapcsolatról legutóbb: FRIED, 1993. 112–114.

¹⁹ Számos családi levéltár mellett az OSZK Kt. is őriz ilyet korszakunkból: Fol. Hung. 1034. Ebben a családtörténet számára fontos középkori oklevélmásolattól a Martinovics-perre vonatkozó anyagon és az 1831-es lengyel felkelés hazai iratlecsapódásain, az 1833-as megyei követválasztás kortesdálain át az 1850-es halálos ítéletek másolataiig gyűjtötte a dokumentumokat az ismeretlen nemesi familia több nemzedéke. A Madáchok könyvtárának 762. tételeként is: „Criminalis processus NÁDASDY, ZRINYI ET FRANGEPÁNI. Kézirat.” (Szűcsi József, *Madách Imre könyvtára*. MKSz 1915. 21.)

1848. szeptember 24-én Petőfi és Vasvári – más „emisszáriusok” társaságában – a nép felvilágosítására indult. Így tudjuk ezt egy korabeli német röplap alapján, mert más egyidejű érdemi tudósításunk nincsen. Míg Vasvári és társai a Dunán túlra mentek, Petőfi Erdélynek vette útját. Nem rendelkezünk egyértelmű magyarázattal arra, hogy a költő egyéni rokonszenv miatt (például a székelyek között toborzó Berzenczey Lászlóval való kapcsolata következtében) választotta-e ezt az utat, vagy abból a megfontolásból, hogy így felkeresheti Erdődöt és meglátogathatja hetedik hónapban lévő állapotos feleségét. Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy Petőfi útja összefügg az Egyenlőségi Társulat kezdeményezésével. Ő írta a Társulat „Magyarország lakosaihoz” című szeptember 20-án publikált, a horvát támadással szembeni ellenállásra buzdító felhívását. Nem egyéni kezdeményezés volt tehát az, hogy elhagyta a fővárost. Ezért joggal írhatta szeptember 30-án a szatmári alispánnak: a Székelyföldre indult, „némileg országos küldetésben”.

Ismeretes, hogy a költő Erdődről továbbindulva csak Nagybányáig, Kővár vidék székhelyéig jutott. Itt barátjától, Teleki Sándortól értesült arról, hogy a román népmozgalmak miatt útját nem folytathatja. De azt is meg kellett értenie, hogy az unió ellen bősztett, s most az újonczás miatt nyíltan ellenszegülő románság soraiban rohamosan terjed a kormány elleni lázadás. Ez pedig gyorsan elérheti a román népesség közé ékelte Erdődöt is, vagyis Júlia és szülei nincsenek biztonságban. Petőfi ezért szeptember 30-án azonnal visszafordult Erdődre, hogy családját tájékoztassa a veszélyről. Útközben találkozott Nagykároly városa nemzetőreivel, akik a fenyegetett Kővár vidéke védelmére indultak. Tőlük tudta meg Petőfi, hogy Szatmár megyében igen gyengén szervezett a nemzetőrség. Ezért írt még ezen az éjszakán a szatmári alispánnak és javasolta: a megyében szervezzen általános népfelkelést. Egyben kijelentette: mivel a Székelyföldre nem mehet, ott marad és velük fog harcolni. Júlia naplója alapján joggal feltételezhetjük, hogy Petőfi Erdődről valóban visszatért Nagybányára. Ezt az is valószínűsíti, hogy a Szatmár megyei nemzetőrséghez (vagy népfelkeléshez) való csatlakozási szándékát október 1-jén Erdődről a *Pesti Hirlap* számára megküldött tudósításában is kijelentette. Igaz, ennek a híradásnak elsődleges célja az volt, hogy az őt ért vádaskodások után tudassa: a hon védelmében ő is tetteleg részt vesz. Miért erősítette volna azonban meg a szatmári alispánnak tett ígéretét ország-világ előtt, ha a feleségével való találkozás után már ekkor Pestre készült volna?

Petőfi vélelmezett visszatérését Nagybányára – kétszeresen megerősített nyilatkozatán túl – Júlia naplója is igazolja. Eszerint férje október 2-án már nem volt Erdődön, s a fiatalasszony azon aggódott, hogy „minden pillanat halált hozhat” férjére. Ez az aggodalom Petőfi indulásának napján teljesen indokolatlan lett volna, ha Júlia férjét nem a felkelők ellen készülő nagybányai táborban, hanem a Nagykároly–Debrecen közötti postaúton tudja. Jogos azonban a kérdés, hogy ha a költő visszatért Nagybányára, miként került legkésőbb október 11–12-ére Pestre? Erre a választ Mihályi Gábornak, a térség kormánybiztosának október 4-én a belügyminisztériumhoz intézett jelentése adja meg. Eszerint a Nagybányán összevont sereggel nem indulnak meg a felkelő románok ellen, mert a szomszédos Belső-Szolnok megye főispánja szerint ennek súlyos következményei volnának a megye szétszórta élő magyarságára. Az expedíció elmaradása miatt Petőfi feltehetően még ezen a napon, de legkésőbb másnap visszatérhetett feleségéhez Erdődre.

A románok elleni akció tehát elmaradt, de Szatmár keleti és déli végeinek veszélyeztetettsége nem múlt el. Miért utazott akkor Petőfi sietve Pestre? A válasz feltehetően a Nagybányán szerzett információkban keresendő, miszerint a megye által kiállítandó újoncok a minisztérium engedelmével otthon maradnak szűkebb hazájuk védelmében. Ha Petőfi felesége közelében akar maradni, s egyben katonai szolgálatot vállalni, akkor a szatmári honvédekhez kell beosztatnia magát. Mivel a költő közel másfél évet szolgált a sorkatonaságnál, joggal számíthatott tiszti kinevezésre. Ez pedig az *Életképek* szerkesztésétől megválva jövedelmet is jelentett az állástalan Petőfi és családja számára.

Dienes András *Petőfi a szabadságharcban* című, 1958-ban megjelent munkájában Petőfi pesti útját csak a parndorfi táborban tett látogatás állomásának tekintette. Ugyanis a korabeli utazási adatok alapján lehetségesnek tartotta, hogy az adott időkeretek között Petőfi eljusson a Lajtaig és onnan október 18-ig vissza Erdődre. (Ezen a napon ugyanis a költő már Erdődről keltezte levelét Arany Jánoshoz.) A Petőfi kritikai kiadásnak a levelezést tartalmazó VII. kötet (1964) jegyzeteiben Kiss József ezt a látogatást – amelyet egy kései és kétes közlés alapján feltételeztek – kétségbe vonta. Jelen sorok írója *Petőfi Sándor honvéd százados* c. 1972-ben megjelent tanulmányában (Hadtörténelmi Közlemények, 1972/4.) lehetetlennek tartotta Petőfi említett leutazását a határon álló sereghez. Indokai között – a Nagybányára történt feltételezett visszatérés legalább négy napos idővesztésege mellett – egyrészt Erdőd fenyegetettsége, másrészt a Lajtánál tett rövid látogatás indokainak hiánya és költségeinek gondja kapott hangsúlyt. De azt is kifejtette, hogy miért ment volna Petőfi a határon álló sereghez, ha azonnal visszafordult, mert felesége közelében akart maradni. (L. ennek részletes kifejtését *Járt-e Petőfi a parndorfi táborban* címmel a Kritika 1972. 11. számában.)

Dienes András Petőfinek ezt az utazási teljesítményét feltételezve, azt valóban „rohanásnak” fogta fel, így a költő századosi kinevezését mintegy mellékterméknek tekintette. Nem vizsgálta érdemben, hogy igaz-e a századosi kinevezésről a Közlönyben megjelent állítás, miszerint a költő előző rangja nemzetőri százados volt. Ezt ő a kutatás korábbi állításai alapján elfogadta. (Az okmányok között viszont leköszölte annak az 1848-ban készült, lakhely szerinti összeírásnak fotómásolatát, amelyen Petőfi, a „koszoru költő” mint köznemzetőr szerepel.) Dienes véleményének lényege az volt, hogy az 1848 őszen kinevezett új honvédtisztek között nagyon kevés akadt, akinek „csak megközelítőleg is” lett volna annyi katonai képzettsége, mint Petőfinek. E sorok írója az említett, a Hadtörténelmi Közleményekben megjelent tanulmányában bizonyította, hogy – ellentétben Ferenczi Zoltánnak a múlt század vége óta elfogadott álláspontjával – Petőfit megállapíthatóan nem választották meg sem a márciusi napokban, sem később a hivatalosan megszervezett nemzetőrségnél századosnak. (A törvény értelmében a nemzetőrség századosig maga választotta tisztjeit.) Ezt követően arra mutatott rá, hogy a kinevezése ügyében Pestre sietett Petőfi Nyáry Pált, a Honvédelmi Bizottság tagját (alelnökét) kereste meg, akivel még május elején kapcsolatba került a néplap, a *Nép Barátja* kiadásának előkészítése során. Nyáry volt az ugyanis, aki október 12-én utasította a honvédtiszti kinevezések ügyében illetékes Nemzetőrségi Haditanácsot, hogy tegye meg az előterjesztést Petőfi századosi kinevezésére „a szatmári önkéntes honvédeknel”. Ebben az írásában azonban jelen sorok írója nem tudott választ adni arra, hogy ki vállalta a felelősséget azért, hogy Petőfi honvédszázadosi kinevezését korábbi nemzetőri rangjára vezették vissza.

Az elmúlt két évtized tapasztalatai, de mindenekelőtt az 1848. októberi honvédtiszti kinevezések és előléptetések egyes eseteinek megismerése után e sorok írója arra a megállapításra jutott, hogy Petőfi századosi kinevezése nem minősült különleges elbírásnak. Így kapott rangja és beosztása valójában része volt egy azokban a napokban kibontakozó, az ország háborúba sodródásából és a tisztihányból fakadó gyakorlatnak.

Köztudott, hogy az 1848 májusától beállott honvéd önkéntesek soraiból a katonai tapasztalatokkal egyébként nem rendelkező értelmiségieket – az altisztek hiánya miatt – felhasználták a kiképzésben. A honvédség szervezését saját hatáskörében tartó Batthyány Lajos miniszterelnök május 29-én úgy intézkedett, hogy a pesti honvédekhez beállott tanult önkénteseket a seregredekből átjelentkezett (vagy nyugdíjból visszatért) tisztek délutánonként egy-egy órát oktassák, hogy azok másnap „oktatókul fellépve” ismereteiket továbbadják a legénységnek. Ezekből az értelmiségi fiatalokból rövidesen tiszteletbeli, majd valóságos őrmesterek lettek. Szeptemberben pedig közülük kerültek ki az őszi újoncozás emberanyagából szervezett honvéd zászlóaljok új alhadnagyai és hadnagyai.

Ez a folyamat azonban több hónapos szolgálatot feltételezett, s az új tiszteket a honvédség zászlóaljaiból emelte ki. Kérdés azonban, hogy ettől eltérő gyakorlattal találkozunk-e? Vagyis azzal, hogy akár korábbi tiszti rang, akár a honvédségnél szerzett altiszti fokozat nélkül sor kerülhetett-e 1848 őszén honvédtiszti kinevezésre? Megállapíthatjuk, hogy amíg Batthyány Lajos volt a miniszterelnök, korábbi tiszti rang nélküliek előléptetését csak a honvéd zászlóaljaknál kinevelt tisztjelöltek esetében tartotta lehetségesnek. Így a Kossuth által szervezett Hunyadi-csapat parancsnoka, Szalay László (aki úgy tudjuk, hogy a napóleoni háborúk idején katonáskodott), támogatójának minden sürgetése ellenére sem kapta meg az ezredesi vagy az alezredesi rangot. De nem kapta meg igényelt ezredesi kinevezését Perczel Mór sem, akit pedig Batthyány állított szeptember közepén a Zrínyi szabads csapat élére. Batthyány írásban Perczelt mint képviselőt és csapatparancsnokot szólította meg, jelezvén ezzel, hogy katonai rendfokozatával nem kíván foglalkozni. Emögött azonban nem feltétlenül személyhez kötött fenntartást kell keresnünk, hanem inkább két okra is visszavezethető következetességet. Az egyik az, hogy mint a honvédség szervezéséért felelős, a legmagasabb rang, amit addig Batthyány a nádorhoz felterjesztett, az őrnagyság volt. (A nemzetőrségnél kineveztek egy alezredest is.) A másik ok pedig azzal függhetett össze, hogy 1848 őszéig a miniszterelnök nem járult hozzá szabads csapatok szervezéséhez. Így feltehetően mind neki, mind tanácsadóinak gondja volt az, hogy ezen alakulatok tisztjei miként viszonyuljanak a seregredei és honvédtisztekhez. (Az említettek ugyanis elvben egyenlőek voltak.)

Más kérdés, hogy Perczel Mór nemcsak használta az ezredesi rangot, de azt Móga tábornok is elfogadta, mint az a Pákozd körüli és azt követő rendelkezéseiből kitűnik. Perczel ezredesi rangjáról azonban a Honvédelmi Bizottmány csak október 6-án, tehát még az ozorai siker előtt döntött. Erről azonban nem jelent meg kinevezési tudósítás a Közlönyben sem ekkor, sem a következőkben. De ezen a napon szólították őt a Bizottmánytól kelt hivatalos levélben először ezredesnek. Az országgyűlés előtt Perczel ezredesi rangjának következetes emlegetésére csak október 8-án került sor, amikor a képviselőház elnöke beszámolt az ozorai fegyverletételről. Egyben azonnal hozzátette, hogy az előző napon – még a győzelem hírének vétele előtt – Görgey addigi honvéd őrnagyot is ezredessé léptették elő.

Ez azonban kivételes eset, amikor a politikai vezetés fontosnak tartott személyek megnyugtatót és egymás közötti torzsalkodását is rendezni kívánta. Amellett Perczel ekkor már katonai szolgálatot teljesített, mégpedig vezető beosztásban. Tudunk azonban olyan esetről, amely precedens jellegű lehetett, és megkönnyítette Petőfi tiszti kinevezését. Ez Görgey István – Artur öccsének – esete. Az ifjabb Görgey ügyvédi gyakorlatot folytatott Pesten, s 1848. augusztus elején a Földváry Lajos nemzetőri őrnagy által szervezett, ideiglenes szolgálatot vállalt önkéntesekkel az óbecsei táborba távozott. Görgey Artur a szolnoki kerületi nemzetőri tábor parancsnokául történt augusztus 27-i kinevezése másnapján már maga mellé kérte öccsét segédtisztnak. István így alig három hetes tábori szolgálat után megkapta a bátyja által beígért nemzetőri hadnagyi rangot. Majd 1848. október 9-én Mészáros Lázár aláírta Görgey István *nemzetőr* hadnagynak *honvéd* főhadnaggyá történt előléptetését. Mivel Görgey Artur okmányyszerű ezredesi kinevezése is október 9-i dátummal történt, a két Görgey előléptetéséről a Közlöny október 12-iki száma egyszerre adott hírt.

Ezek voltak tehát azok az említésre méltó kinevezési és előléptetési esetek, amelyek kétségtelenül megkönnyítették, hogy Petőfi kérelme minden nehézség nélkül teljesíthető legyen. A költő egyébként ha Nagybányáról másodszor visszatérve azonnal el is indult, nem érkezhett meg hamarabb Pestre, mint október 8-a. Lehetséges azonban, hogy csak másnap, vagy éppen október 10-én érte el a fővárost, amikor a *Pesti Hírlap* közölte október 1-jén Erdődről küldött tudósítását. (Azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy időben megérkezvén és a lapnál érdeklődve a szerkesztőhöz intézett levele felől, ezzel érte el, hogy az 10-én megjelenjen.) Bármiként is történt, Nyáryval feltehetően 11-én, de méginkább 12-én találkozott. Ekkor kelt ugyanis előbbinek már említett utasítása a Nemzetőrségi Haditanácshoz, hogy terjessze fel Petőfi századosi kinevezését. Nyárynak, közvetlenül ismerve a Perczel ezredesi kinevezése körüli fejleményeket, vagy látva Görgey István gyors előmenetelét, nem lehettek kétségei, hogy utasításában nincs semmi rendkívüli. Azzal is tisztában volt, hogy Petőfi kinevezését közzé kell mihamarabb tenni a sajtóban, hiszen a költő számára a nyilvánosság becsületének helyreállítását szolgálja az őt ért támadás után. Arra azonban nem tudunk válaszolni, hogy vajon maga Nyáry volt-e az, aki a kinevezési formula ismeretében eleve sugalmazta – mert az utasításban erről nem esik szó –, hogy Petőfi előző rangjaként a *nemzetőri* századosi rangot jelöljék meg. Az is lehet, hogy a korábbi rang megjelölése miatt a Haditanács kereste meg Nyáryt. Mindenesetre nélküle (vagy a Honvédelmi Bizottmány valamely tagja nélkül) ezt a közlést a Haditanács nem vállalta volna. Ismerve Nyáry hajlamát az iróniára, elképzelhető, hogy így foglalt állást: ha Perczel, akit az 1848. szeptember 8–9-én szervezett – de Kossuth nyomására megszüntetett – Egyenlőségi Ezred parancsnokának választottak, ezredes lehetett, akkor Petőfi is – akit a hat százados egyikének választottak – megkaphatja a századosi rangot. Ebben az esetben a hivatkozási alap – a választás eredményeként elnyert századosi cím – még igaz is. Nem valószínű az sem, hogy a honvédtiszti kinevezések formális aláírását ekkor ellátó Mészáros Lázár kifogást emelt volna a megoldás ellen, hiszen a kinevezések a Honvédelmi Bizottmány kezdeményezésére születtek, s ő mint a király által kinevezett és még hivatalban lévő miniszter – a nádor távollétében – valójában csak az ellenjegyző szerepét látta el. (Más kérdés, hogy talán ez az eset is hozzájárult, hogy a hadügyminiszter október 17-én – nem utoljára ezekben a hetekben – beadta lemondását.)

Nyáry október 12-én kelt utasítása sürgős jelzéssel még aznap a Haditanács elé került. A döntés 14-én született meg, talán az említett, tisztázásra váró kérdés miatt. Azt, hogy 14-én döntöttek, a délutáni lapként megjelenő *Marczius Tizenötödike* aznapi száma bizonyítja. Ennek címloldalán a hírcsokorban jelent meg a tudósítás, hogy Petőfit „honvéd kapitánynak” nevezték ki. A kinevező okirat azonban 15-i dátummal kelt, így jelent meg 16-án a *Közlönyben*. Az eredményt türelmetlenül váró Petőfi október 15-én (ami egyébként vasárnap volt) kapta kézhez kinevezését, és azonnal visszaindult Erdődre. Csak így történhetett, hogy október 18-án már Erdődön volt. Innen és ekkor számolt be Arany Jánosnak pesti útjáról, s arról, hogy katona lett. A debreceni remélt találkozásra utalva, rangját tréfásan tudatta barátjával: „Várni foglak en pleine parade kapitányi ujdonatuj diszruhában.” A tréfás hangvétel mögött – ami nem ritka a Petőfi–Arany levélváltásban – érződik, hogy a költő meg van elégedve rangjával, helyzetével, a reá váró feladattal.

*

Az elmondottak célja nem az, hogy megmagyarázza: miként intézte el a befolyásos Nyáry Pál Petőfi századosi kinevezését. Csak arra kívánt rámutatni, hogy a horvát támadás után – és a komoly fenyegetést jelentő nemzetiségi mozgalmak közepette – megszűnt a korábbi merev mérlegelés, és a Honvédelmi Bizottmány igyekezett mindenkinek, aki erre jelentkezett méltó helyet biztosítani az önvédelmi harcban. Az adott helyzetben Petőfi tiszti rangja – talán előzetes katonai tapasztalatai nélkül is – magától értetődő volt, s nem ismerünk érdemi tiltakozást kinevezése miatt. Az elmondottak azt kívánták érzékeltetni, hogy Petőfi századosi rangja nem a „koszorús költőnek” járó különleges eljárás eredménye, hanem része volt egy kialakuló gyakorlatnak. Más kérdés, hogy az önérzetes költő nyilván sem Kossuthhoz, sem Mészároshoz nem fordult volna kérésével. (Augusztusban újságcikkekben és leveleiben keményen elmarasztalta a Batthyány-kormány minden tagját.) Így Nyáryhoz fűződő jó kapcsolata tette lehetővé, hogy megkeresse őt, a Honvédelmi Bizottmány második emberét, kinevezési kérelmével. Nyáry érdeme, hogy Petőfi bizalmát megőrizte, és segítette a költőt önérzetének és jóhírének gyors helyreállításában.

Urbán Aladár

DEBRECZENI ATTILA

KÍSÉRLET EGY CSOKONAI-SZÖVEG GENETIKUS KIADÁSÁRA

A Csokonai kritikai kiadás *Levelezés*-kötetének sajtó alá rendezése során az egyik Csokonai-levél sok fejtörést okozott: a variánsok egybevetésében alkalmazható hagyományos textológiai megoldások sorra önisméltésekhez, illetve áttekinthetetlen (és ezáltal holt) adattömeghez vezettek. Így fordultam aztán a genetikus (vagy szinoptikus) feldolgozás egyébként kézenfekvő lehetőségéhez, amely a szöveg egészen új megközelítésére adott módot. Mint köztudomású, a kritikai kiadások hagyományos elvi módszerével szemben, amely egy tiszta és végleges főszövegben, valamint az ennek alárendelt változatokban szemléli a művet, a genetikus kritika (*critique génétique*) a variánsok egyenrangúságát vallja, azt, hogy a mű változataiban és változásaiban létezik. Az ezen az elven alapuló kiadás lényegében „az apparátus olyan formája, amelyet szöveggént lehet olvasni és használni” (Hans Walter Gabler), vagyis „az olvasónak »mintegy filmvászon« kell látnia maga előtt leperegni a megírás folyamatát”.¹ Az egyik nehézséget a genetikus kritikában azonban éppen ez, a mű formálódásnak folyamatára fényt vető, a szöveggént olvasható apparátusnak a technikai létrehozása jelenti. Hiszen ha ez nem *olvasható*, vagyis ha a textológiai jelrendszer bonyolultsága miatt áthathatatatlanná válik, akkor a módszer előnyei és elvi lehetőségei is semmivé válnak, s az eredmény éppen olyan holt anyag, mint amihez esetleg a hagyományos eljárás során jutunk. Az említett Csokonai-levéiben rejlő eredendő lehetőség a genetikus feldolgozásra ezért vált különösen izgalmassá és vonzóvá: egy kísérlet lehetőségét is magában rejtette arra nézve, hogy milyen gyakorlati megoldások alkalmazhatók a leghatékosabban és milyen hozzádélka van egy ilyen kiadásnak. (Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy genetikus feldolgozás nem lehet főszöveg egy hagyományos kritikai kiadásban.)

Talán meglepő, hogy éppen egy levél látszik különösen alkalmasnak a próbára. Az Orczy-Koháry-levél néven ismeretes 1797. november 8-i programírás azonban nem egyszerű (magán)levél, hanem jellegzetesen irodalmi alkotás: „Ajánló Levél és Elő-beszéd”, amely elsősorban a közhöz szól.² A levél három kéziratban maradt ránk:

Orczy Lászlóhoz, Komárom, 1797. november 8., a MTA Könyvtárának Kézirat-tára, K 668 43a–50b;

Koháry Ferenchez, Komárom, 1797. november 8., a MTA Könyvtárának Kézirat-tára, K 668 33a–41b;

Széchenyi Ferenchez, Komárom, 1802. január 9., OSZK, Oct. Hung. 151. 2–9.

¹ Idézi DÁVIDHÁZI Péter, illetve Claudine GOTHOT-MERSCH. Helikon, 1989. 336. és 392.

² Vö. SZAJBÉLY Mihály, *Előszó és ajánlás, Regény és közönsége a 18. század második felében*. It 1985. 543–564.

A címzett mindhárom esetben különböző, de a szöveg nagyrészt megegyezik, így e kéziratoskat lényegében egy mű három variánsának tekinthetjük. Figyelembe kell azonban vennünk egy további változatot, egy negyediket is: az Orczyhoz szóló levélen utólagos javítások találhatók, amelyek a Széchényi Ferenchez szóló levél fogalmazványaként értelmezhetők, mert amikor Csokonai legutoljára, 1802-ben foglalkozott a szöveggel, az Orczyhoz szóló kéziratot használta piszkozatként. Az eredeti levelek mindenképpen tisztázatnak tekintendők, mindössze néhány tollhiba található bennük. Ezekhez készült fogalmazványról, vagy további tisztázati példányokról nincs tudomásunk.

A négy szövegváltozat közül elsőként az Orczy-levél keletkezett. Az Orczy- és a Koháry-levél ugyan egyaránt az 1797. november 8-i dátumot viseli, de több tényező is azt bizonyítja, hogy az Orczynak címzett levelet írta Csokonai először, s aztán arról másolta le a másikat még ugyanazon a napon. Leginkább egy másolási hiba vall erről: Csokonai a Kohárynak írott változatban egy helyütt elfelejtette átírni a nevet, így e kéziratban is „a’ haza-szerette ORCZY Nevet” olvashatjuk a KOHÁRY helyett. A harmadik és a negyedik változat is az Orczy-levélből alakult tovább: mint említettük, ezt a kéziratot javította át a költő 1802-ben, mikor a Széchényinek szánt levelet fogalmazta, s majd mikor ezt a javított szöveget letisztázta, még további módosításokat is végrehajtott rajta. Az első két levelet nem küldte el. Az Orczynak szánt esetében ez egészen nyilvánvaló: ha elküldi, nem használhatta volna fel később annak kéziratát. A Kohárynak szánt levél mellett fennmaradt a megcímzett boríték is, s ez mindenképpen komoly szándékról vall. A kézirat utolsó lapján azonban a költő néhány soros fogalmazványa, egy főrangú hölgyhöz (Széchényi Ferencnéhez?) szóló levél kezdete olvasható, ami megintcsak nemigen kerülhetett volna oda, ha elküldi a levelet. (A másolási hiba felfedezése elegendő indok lehetett, hogy ezt a kéziratot ne küldje el.) A Széchényi Ferencnek 1802-ben letisztázott változat azonban bizonyosan eljutott a címzetthez, hiszen fennmaradt Széchényi erre írott válasza.

Szövegközlésünkben a három kéziratot (a valójában négy variánst) egyenértékűnek tekintjük, s egyetlen folyamatos szövegbe foglaljuk. Ahol a kéziratosk eltérnek egymástól, a változatokat [] zárójelek között, rövidítéssel és tipográfiai elkülönítéssel adjuk meg. A következő jelöléseket alkalmaztuk:

Orczy-levél: *O: normál szedés

Koháry-levél: *K: *kurzív* szedés

az Orczy-levélen végrehajtott javítások: *O_{jav.}: *félkövér-kurzív* szedés

Széchényi-levél: *Sz: *félkövér* szedés

Ahol két változat egybeesett, ott mindkét rövidítést megadtuk (pl. *O&K:), a szedésben pedig a sorrendileg előbbi változat szedésmódjához igazodtunk (példánkban a normál szedéshez). Az egyes változatokhoz tartozó szövegkritikai megjegyzéseket lábjegyzetbe tettük, követve ott is a fenti jelölési rendszert. Továbbá: a kéziratban áthúzott részeket csúcsos zárójelben, a ligatúrák rövidítések feloldását szögletes zárójelben adtuk meg, az *olvhtl.* és a *jav.* jelentése „olvashatatlan”, illetve „javítva”.

Csokonai levele Orczy Lászlónak, Koháry Ferencnek és Széchényi Ferencnek
Komárom, 1797. november 8. és 1802. január 9.

[*O: FŐ MÉLTÓSÁGÚ
 ORTZI L. BÁRÓ
 ORCZY LÁSZLÓ ÚR'
 Ő EXCELLENTIÁJÁNAK,
 Ő CS. és AP. KIRÁLYI FELSÉGE'
 ACT. INT. STATUS' TANÁTSOSÁNAK.
 T. N. ABAÚJ VÁRMEGYE FŐ-ISPÁNYÁNAK.
 MAGYAR AL-KINTSTARTÓNAK
 A' FELS. HELYTARTÓ TANÁTS'
 TANÁTSOSÁNAK
 's a' t. 's a' t.

HAZÁNK' FŐ ÉS HÍV OSZLOPÁNAK,
 A' MŰZSÁK' PÁRTFOGÓJÁNAK,
 énnékem is e' két névért
 bizodalmom szerint
 KEGYELMES PÁTRÓNUSOM'
 'S FAUTOROMNAK

Ő EXCELLENTIÁJÁNAK,
 alázatos főhajtással
 's kéztsókolással
 nyújtott

AJÁNLO LEVÉL és ELŐ-BESZÉD.

Komárom. 8 Nov.
 1797.

*K: NAGY MÉLTÓSÁGÚ
 KOHÁRI GRÓF
 KOHÁRY FERENTZ ÚR'
 Ő EXCELLENTIÁJÁNAK,
 Ő CS. és AP. KIRÁLYI FELSÉGE'
 'S A' FELS. HELYTARTÓ TANÁTS'
 TANÁTSOSÁNAK,
 CSÁBRÁG', SZITNYA' és MURÁNY'
 ORÖKÖS³ URÁNAK,
 T. N. HONT VÁRMEGYE ÖRÖKÖS, és
 FŐ-ISPÁNYÁNAK,
 's a' t. 's a' t.
 HAZÁNK' HÍV MÉLTÓSÁGÁNAK,
 'S A' MŰZSÁK' BARÁTJÁNAK:
 énnékem is e' két névért,
 bizodalmom szerint,
 KEGYES PÁRTFOGÓ-URAMNAK,
 Ő EXCELLENTIÁJÁNAK,

³ K: Tollhiba, helyesen: ÖRÖKÖS.

alázatos főhajtással
's kéztsokolással
nyújtott
AJÁNLO-LEVÉL és ELŐ-BESZÉD.
Komárom. 8 Nov.
1797.

*Sz: NAGY-MÉLTÓSÁGÚ
Sárvári Felső-Vidéki GRÓF
SZÉCSÉNYI FERENCZ
ÚRNAK

N. Magyarország: Királyi Komornyíkj:
A' Nápolyi Királyi Szent Ja-
nuárius' Vitézi Rendjének
Nagy: Keresztes Lovagjának,
Ts: K: Valóságos Belső Státus'
Tanátossának, T. N. Somogy
Vármegye' Fő-Ispányjának,
és a' Fels: Septemvirális
Fő Törvényszék' Tábla-
Bírájának 's a' t.

Hazánk'
és a' Magyar Tudományok'
Pártfogójának,
az Én
POLLIÓMNAK;
Ő
EXCELLENTIÁJÁNAK
tartozott főhajtással
nyújtott
AJÁNlás, és ELŐBESZÉD.]

[*O: FŐ MÉLTÓSÁGÚ BÁRÓ ÚR,
*K: NAGY MÉLTÓSÁGÚ GRÓF,
*O_{jav.}: FŐ MÉLTÓSÁGÚ GRÓF,
*Sz: FŐ MÉLTÓSÁGÚ GRÓF,]
Kegyelmes Uram!

Talám ha az [*O: EXCELLENTIÁD' méltó Érdemeinek *K: EXCELLENTIÁD'
méltó érdemeinek⁴ *Sz: Excellentiád' fényes Érdemeinek'] emlegetése [*O: helyett
*K&Sz: helyett,] a' Hazának panaszin kezdem alázatos Levelemet, botsánatot
fogok nyerni azon halhatatlan Érdemektől, a' mellyek nyilvánban vagynak egész
Nemzetünk előtt, [*O&K: mint sem *Sz: mintsem] azok ujjal-mutogatást kíván-
nának, 's nagyobbak is, [*O&K: mint sem *Sz: hogyan] az én gyarló [*O&K:
tollam *Sz: Tollam] eléggé [*O&K: tudná *Sz: bírná] azokat magasztalni. Minden
méltóságos [*O&K: virtusoknak *Sz: Virtusoknak] bésummálására elég a' [*O:

⁴ K: érdemei<d>nek.

Nagyságos Orczy *K: Nagyságos K O H Á R Y *O_{jav.}: Nagyságos Szétsényi *Sz: Nagy SZÉTSÉNYI] Név: én tehát egész Hazánkkal együtt fejet hajtok [*O: annak: és – elhallgatok. *K: annak, – és el hallgatok. *Sz: annak, és – elhallgatok.]

De nem lehet meg nem szólalnom, valahányszor kedves Hazámnak 's hazai [*O: Múzáinknak *K: Múzsájinknak *Sz: Múzsáinknak] szomorú sorsát meggondolom: kiáltanom kell mind annyiszor, és kesergenem, mert annak bajai nem olly [*O&Sz: nyilvánvalók, *K: nyilvánvalók,] mint az [*O: EXCELLENTIÁD' Erdemei, *K: EXCELLENTIÁD' érdemei, *Sz: Excellentiád' Erdemei,] nem is olly buzgó indulattal [*O&K: imádják az ő Nevét *Sz: temjénezik Őt] mindenek, mint a' Nagyságos [*O: ORCZY Nevet. *K: K O H Á R Y Nevet. *O_{jav.}: Szétsényi Nevet. *Sz: SZÉTSÉNYI Nevet. – –]

[*O&K: Volt az a' boldog ideje már *O_{jav.}: Volt már az az áldott ideje *Sz: Volt már az az ideje] a' Magyar [*O: Literatúrának,⁵ *K&Sz: Literatúrának,] a' melly boldogabb⁶ időkre is nyújtott reménységet, 's el is hitettük vala már magunkkal, hogy a' több pallérozott Nemzeteknél mulató [*O: Tudományok valahára bennünket is Európának ezen Napkeleti részén *K: Tudományok, valahára bennünket is, Európának ezen Napkeleti részén, *Sz: Tudományok valahára bennünket is, Európának ezen napkeleti részén,] felfedeznek. De álom volt minden mi képzelődésünk, 's annál hamarabb [*O: el tűnt, *K&Sz: eltűnt,] minél edesebben merültünk abba belé. [*O&K: Vissza buktunk az Éjtszakába! *Sz: Visszabuktunk az éjtszakába!]

Amaz ellenkező [*O&K: Fátum, melly *O_{jav.}: Fátum, (egyébnek nevezni nem tudom) melly *Sz: Fátum (egyébnek nevezni nem tudom) melly] [*O: a' Caspium' utolsó partjaitól mindég nyomba kísérté *K: a' Caspium' utolsó partjaitól mindég nyomba kísérté *O_{jav.}&Sz: a' Káspium' végső partjaitól fogva mindenütt sarkalta] Magyar Népünket, még máig sem [*O&K: szűnt *Sz: szűnt] meg annak [*O&Sz: fogyatéka *K: fogyatékja] ellen tusakodni. – Minden [*O: Nemzeti Characterünk, *K: nemzeti Characterünk, *Sz: nemzeti Karakterünk,] 's mind az, a' mi a' Magyar [*O&K: teszi, *O_{jav.}&Sz: teszi,] enyésző félben vagyon, és maga után húzza hanyatló Nemzetünket. [*O&K: Alig *Sz: – Alig] menekedett ki gyámoltalan szegény Nyelvünk a' szomszéd Német [*O&K: Nyelvnek *Sz: nyelvnek] igája alól; azonnal amaz ellenkező [*O&Sz: Fátum felhozta *K: Fátum, fel hozta] a' Deák nyelvnek Skeletonját Olaszországi sírjának fenekéről, 's [*O&K: kiragadván *Sz: kirántzígálván] bennünket [*O&K: édes-anyánknak *Sz: Édesanyánknak] kebeléből, e' [*O&K: holt *Sz: holt] idegennek porrá váló lábait kezdte vélünk tsókoltatni. 'S mi mindég olly [*O&K: boldogtalan⁸ ízlésűek *O_{jav.}: boldogtalan ízlésűek is *Sz: boldogtalanok] vagyunk, hogy mindenben, még a' Nyelvben is, jobban kedveljük az itthoninál a' [*O: külföldieket; *K&Sz: külföldieket;] holott [*O&K: édes *Sz: Édes] Hazánk minden adományival bővölködik a' [*O&K: Természetnek, *Sz: természetnek,] 's nyelvünkkel együtt [*O&K: minden jobb terem nálunk, *Sz: minden terem nálunk ollyan,] mint akárhol. [*O: Tsak szorgalom hijával vagyunk! *K: Tsak a' szorgalom' hijával vagyunk!]

*O_{jav.}&Sz: Tsak szorgalom hijával vagyunk!]

⁵ O: Liter<atur>áturának.

⁶ Sz: boldogabb Az ld olvhtl. betűkből jav.

⁷ O_{jav.}: egyéb<k> nevezni n [=egyébnek nevezni nem]

⁸ O: boldogtalan<ok>

[*O: Ímé a' mit elkezdünk is, *K: *Ímé a' mit el kezdünk is*, *Sz: *Ímé, a' mit elkezdünk is*,] azt is félbe hagytuk. Ismét abba a' pontjába [*O&K: *tértünk* *Sz: *léptünk*] keskeny Kerekünknek, a' melyben [*O: *ezelőtt tizenöt* *K: *ez előtt tizenöt* *O_{jav.}&Sz: *ezelőtt húsz*] esztendővel [*O&K: *forgottunk*. *Sz: *forogtunk*.] Más [*O&Sz: *Nemzetek* *K: *nemzetek*] pedig a' tökéletességnek felső pontja felé azolta is Óriási lépésekkel [*O&K: *sijetnek*, *Székulumok* *Sz: *sietnek*, *Seculumok*] maradnak el közöttök és közöttünk, úgyhogy nem soká még csak nógató [*O: *kijáltásaik* *K&Sz: *kiáltásaik*] sem [*O&Sz: *hallanak* *K: *juthatnak*] le hozzánk; 's mi [*O&K: *még is rák-lábakon* *Sz: *mégis ráklábakon*] is alig [*O&K: *ballagtsálunk?* – – *Theátrumunk* *O_{jav.}: *ballagtsálunk*. – –

Theátrumunk *Sz: *ballagtsálunk!* – –

Teátrumunk még az ő [*O: *bölsőjében* *K&Sz: *bölsőjében*] eltemettetett, és saját hazájában idegen kezek fogták bé szemeit: [*O&Sz: – a' *K: a'] Németség pedig nem csak otthonn tudják hasznát venni ezeknek, hanem még közinkbe is felesen telepítik le, hogy holmi [*O&K: *jött-mentnek* *Sz: *jött mentnek*] magyar kenyeret adjunk. – [*O: *Typográphiáink* *K&Sz: *Typographiáink*] [*O&Sz: *vagy* *K: *is vagy*] hevernek, vagy holmi trivialis⁹ könyvekkel tartják fenn lételeket. – Az [*O&K: *olvasás* *Nemzetünkben* *Sz: *Olvasás nemzetünkben*] újra hűlni kezd; az új könyvek¹⁰ száma is minden esztendőben kevesebbedik; oda amaz elvenség, [*O&K: a' melly csak 1790 táján is *O_{jav.}: *a' melly csak a' múlt Század végén is* *Sz: *melly csak a' múlt Század' végén is*] úgy lelkesített bennünket; [*O: *eltűnt*, *elrepült*, *K: *el tűnt*, *el repült*, *Sz: *eltűnt*, *elrepült*,] 's egész Nemzetünk haldokló [*O&K: *Zsibbadásba vesztegel*. – – – *Isten!* *O_{jav.}: *Zsibbadásban vesztegel*. – – –

Isten! *Sz: *Zsibbadásban vesztegel*. – –

Istenünk! ha a' te végezésed [*O&K: *szerint* *Sz: *szerint*] minden [*O&K: *Magyar-világnak* illy múltlag-valónak *Sz: *Magyar-Világnak* illy múltlagvalónak] kell lenni: ne hozd fel azt többé mi reánk, mert csak lelkeinket keserítéd véle!!

KEGYELMES URAM! Én¹⁰ tartok [*O&K: *tőle*, *Sz: *tőle*] – ám a' Magyarok' Istene ne hagyja el árva Nemzetünket, 's ültesse a' szelek' hátára rémítő [*O: *jövendölésemet*, *K: *jövendölésemet*, *Sz: *jövendölésemet*] – de én tartok tőle, [*O: *hogy ha ügyefogyott Nyelvünket*, *K: *hogy, ha ügyefogyott Nyelvünket* *Sz: *hogy ha ügyefogyott nyelvünket*] (melly Ásiából [*O: *kibújdosván*, *K: *ki bujdosván*, *Sz: *kibújdosván*,] Atya, Anya, vér és rokonság nélkül, és mintegy Melchisédeknek rendi szerént lakik itten [*O&K: *Európába* *O_{jav.}: *Európában* *Sz: *Europában*]) ennyire [*O&K: *vesztibe* *O_{jav.}&Sz: *vesztiben*] hagyjuk; nem vetek néki száz esztendőt, hogy ennek a' sokféle [*O&K: *Nemzetnek* *Sz: *nemzetnek*] [*O&K: *Zavarékjában* *Sz: *Zavarékjában*¹¹] [*O&K: *ollyan* *Sz: *ollyatén*] sorsra fog jutni, mint [*O: *ez előtt* *K&Sz: *ezelőtt*] nem sokkal [*O&K: a' Kúnoknak ősi Nyelvek; és Gyöngyösi Istvánunkról is *O_{jav.}: *a' Burkusok' ősi Nyelvek; és Tsáktornyai Hérosunkról 's Bárdusunkról is*, – *ki ne tisztelné Zrinyit? ki ne tisztelné az Ádriai Tenger Sirénáját?* – *Sz: *a' Burkusok' ősi Nyelvek; és Tsáktornyai Hérónkról 's Bárdusunkról is*, – *ki ne tisztelné Zrinyit? ki ne tisztelné az Ádriai Tenger' Sirénáját?* –] úgy fog a' jövő Világ emlékezni, mint mi ma a' [*O: *győzedelmes Celták' Ossziánjáról*. – – *Az Isten mentsen meg!* *K: *győzedelmes Celtáknak Ossziánjáról*. – – *Az Isten mentsen meg!* *O_{jav.}: *győzedelmes Celták' Ossziánjáról*. – –

⁹ Sz: *trivialis* E szónál aláhúzás nyomai látszanak elmosódottan.

¹⁰ Sz: *Én Az É é-ből jav.*

¹¹ Sz: *Tollhiba, helyesen: Zavarékjában.*

Az Isten mentsen meg! *Sz: győződelmes Celták' Ossziánjáról. – –

Az Isten mentsen meg!

Meg is ment, tudom; ha mi magunk felütjük hosszas álmunkból fejünket, észre vesszük, melyly utól vagyunk a' [*O&K: boldog *O_{jav}: *Nemes* *Sz: *nemes*] tzéltől, 's utánnok iramodunk a' Nyúgoti Nemzeteknek.¹² [*O: Kezünkbe *K&O_{jav}&Sz: *Kezünkben*] van minden jó eszköz, tsak éljünk [*O: véle: – *K: *véle*: *Sz: *vélek*:] Nyelvünk nem enged más [*O: nemzetekének, *K&Sz: *Nemzetekének*,] tsak meg ne vessük ötet: [*O&K: hazánkba *O_{jav}&Sz: *hazánkban*] már nem pusztít semmi ellenség, vége ennek a' régi [*O&Sz: kifogásnak. – *K: *Kifogásnak*.] Él még [*O: EXCELLENTIÁD; 's van még egynéhány, EXCELLENTIÁDON kívül, *K: *EXCELLENTIÁD*; 's van egynéhány még EXCELLENTIÁDON kívül, *O_{jav}: *EXCELLENTIÁD*; 's van még Egynéhány, EXCELLENTIÁDON kívül, *Sz: *Excellentiád*; 's van még Excellentiádon kívül Egynéhány,] a' kit hasonló Magyar [*O&K: szív *O_{jav}&Sz: *tűz*] lelkesít; vagynak [*O: Tudós hazafiak *K: *tudós Hazafiak* *Sz: *tudós hazafiak*] közöttünk, kiknek tsak egy nosza kell: [*O: 's mégis kétségbe esnénk? Igaz, *K: 's még is kétségbe esnénk? – Igaz, *O_{jav}: 's mégis kétségbe esnénk?

Igaz, *Sz: 's mégis kétségbe essünk?

Igaz,] hogy [*O&Sz: a' Nemreménylés kipattantja azt a' szikrát gyakorta, *K: a' *Nemreménylés gyakran kipattantja azt a' szikrát*,] melytől a' [*O&K: Hérósi *Sz: *hérósi*] lelkek [*O&K: fellobbannak. *Sz: *fellobbannak*:] A' nagylelkű Magyar [*O&K: Nemzet *Sz: *nemzet*] is mindég akkor adott bizonytságot bajnoki Nagyvolta felől, mikor lehetetlenséget kellett tenni lehetővé. Tusakodjunk mi is egy erővel a' [*O&Sz: reánk tódúlt *K: *ránk tódúlt*] akadályok ellen; 's nemesebb lesz a' [*O: Pálma-koszorú, ha fáradságban *K: *pálmakoszorú, ha fáradságban* *Sz: *Pálma koszorú, ha fáradságba*] került, pompásabban fog az lebegni az izzadó [*O&K: homlokok felett. *Sz: *homlokokon*.]

Még¹³ [*O: mostanság Literatúránknak *K: *mostanság, Literatúránknak* *Sz: *mostanság Literatúránknak*] ezen tsetsemő állapotjában, úgy kell bánni gyengélkedő Nemzetünkkel (értem a' számosabb és [*O: egügyűebb¹⁴ *K&Sz: *együgyűebb*] részét) mint az apró [*O&Sz: gyermekekkel. *K: *Gyermekekkel*.] Édes beszéd, ketsegtető nyájasság, [*O&Sz: dallás, *K: *danlás*,] báb, és tűzkoros tsemege légyen mind az, a' mivel ötet az oskolai letzkékhez édesgessük. Nyavalyáját sem tudja még [*O&K: jó formán *Sz: *jóformán*] érezni; tehát a' mely [*O: orvosságot véle bévetetni *K: *Orvosságot véle bé vetetni* *Sz: *orvosságot véle bévetni*¹⁵] akarunk, meg kell annak üvege' szélét mézelnünk, [*O: mazsolákba *K&O_{jav}&Sz: *malozsákba*] kell rejtenünk a' gyógyító pilulákat. Külömben félő, hogy tsömör jön rá, 's oda lesz minden jó reménység [*O: végképen. Poézison *K: *végképen*. – Poézison *O_{jav}: *végképen*.]

Poézison *Sz: *végképpen*. – Poézison] és szép Tudományokon kell kezdenünk a' munkát, ha valaha örömet akarjuk látni. [*O: Egy¹⁶ hadra-termett Nemzetnek erköltseit is addig meg nem szelídíthetjük, míg gusztusát meg nem kezdjük édesíteni. Úgy bántak *K: *Egy hadra termett Nemzetnek erköltseit is*¹⁷ addig meg nem

¹² O: Nemzetekk [=Nemzeteknek]

¹³ Sz: A bekezdés előtt – téves sorkezdés nyomaként – halvány M áll.

¹⁴ O: Tollhiba, helyesen: egügyűebb.

¹⁵ Sz: Tollhiba, helyesen: *bévetetni*.

¹⁶ O: Egy [=Eggy]

¹⁷ K: se-ből jav.; az előző szó tárgyragja utólagos betoldás.

szelídíthetjük, míg Gusztusát meg nem kezdjük édesíteni. Úgy bántak *O_{jav.}: *Addig Egyg*¹⁸ hadra-termett Nemzetnek erköltseit sem szelídíthetjük meg,¹⁹ míg gusztusát meg nem kezdjük édesíteni. Úgy tettek *Sz: *Addig egy hadra-termett nemzetnek erköltseit sem szelídíthetjük meg, míg gusztusát meg nem kezdjük finomítani. Úgy tettek*] azzal minden más [*O&Sz: nemzetek, *K: *Nemzetek*,] melyek a' felségesebb [*O&K: Tudományokig felhatottanak. *Sz: *tudományokig felhatoltanak*.]

És ha valamelly érdemet adhat a' Régiség, a' minthogy ad is, és ha szép a' [*O: nemzetség' Tábláját *K: *Nemzetség tábláját* *Sz: *nemzetség' tábláját*] számos [*O&Sz: *Ösökről* *K: *Ösöktől*,] és egész [*O: századokon *K: *Századokon keresztül* *Sz: *Századokon*] levezetni, a' mit talám senki²⁰ sem [*O: tagad; - *K&Sz: *tagad*:] reménylen, nem fogok tenéked, oh jöltevő Poézis semmi bosszút is tenni, ha a' te mennyei eredeteket a' [*O&K: *Nemzetek* *Sz: *nemzetek*] származása előtt való időkre [*O&Sz: *felvivén*, *K: *fel vivén*,] tégedet az [*O: emberiséggel, *K: *emberiséggel* *Sz: *emberi nemzettel*] 's a' [*O: *fijatal* *K&Sz: *fiatal*] világnak első mozdulási-val [*O&Sz: *egyidejűnek* *K: *egy idejűnek*] állítalak. Mert tsak a' mennyire [*O&K: *fel mehet* *Sz: *felmehet*] az én gyarló emlékezetem a' régi dolgoknak [*O&Sz: *lajistromában*; *K: *lajistromába*;] már a' Veres [*O&K: *Tengernek* *Sz: *tengernek*] partjain hallom a' te szavadat a' Mózes szájából, a' mely magasztalja a' [*O&Sz: *Halhatatlant*. *K: *halhatatlant*.] Még azután sokára élt Homérus, a' kit a' te Atyádnak neveznek. Minden [*O&K: *Tudományokat*, *Sz: *tudományokat*,] vagy [*O&Sz: *megelőztél*, *K: *meg előztél*,] vagy te adtál elsőben is az [*O&K: *embereknek* *Sz: *emberek*] tudtára; te emelted fel nagyobb [*O&K: *böltességre* a' *Nemzetek*' elméjét *Sz: *böltességre a' nemzetek*' elméjét,] mind e' mái napiglan e' [*O&Sz: *világon*. *K: *Világon*. -] Hol volt még akkor [*O: *Thales*, *K&Sz: *Tháles*,] Plátó vagy [*O: *Aristoteles*, *K: *Arisztóteles*, *Sz: *Arisztoteles*,] midőn te [*O: *Orpheussal* a' *köveket* *K: *Orpheussal a' Köveket* *Sz: *Orfeussal a' köveket*] énekeltetted, a' [*O&Sz: *Halhatatlanokat* *K: *halhatatlanokat*] ditsóítottetted, és a' vad Ráztokat városi [*O: *társaságra szoktattad*, Strímon' *K: *társaságra és szelídebb erköltökre szoktattad*, Strímon' *Sz: *társaságra szoktattad*,²¹ Strímon'] és Hebrus' partjain? A győzödelmes Róma előbb²² hallgatta a' te szódat az Ennius' rekedező kürtjén, mint a' Cicero' mély okoskodását. Előbb esmérte a' tsinos Olaszország a' [*O: *Petrárcha* *K: *Petrarcha* *Sz: *Petrárka*] Lauráját, mint [*O: *Galilei* *K&Sz: *Galiléi*] által a' [*O&K: *Szaturnus* *O_{jav.}&Sz: *Jupiter*] apró holdjait. [*O&K: *Chaulieunak*²³ tsak az Unokáji esmérhették *Sz: *Choliaunak tsak az unokáji olvashatták*] Montesquieut: és Chaucer már porrá lett, mikor Newtonnal²⁴ kevélykedni kezdett a' mély Anglia. A' darabos Opitz készítette el a' Német [*O&K: *Nemzetet* *Sz: *nemzetet*] arra, hogy egy [*O: *Század után közöttök* a' *K: *század után közöttök a'* *Sz: *Század után a'*] titkos Kant németül írhasson. - Valóban nálunk is több Magyart szoktatott az olvasásra Gyöngyösinek a' Murányi Vénusa, mint az [*O: *Apáczai* *K&Sz: *Apáztai*] Csere János' minden Encyclopaediája.

¹⁸ O_{jav.}: *Egy* [=Egyg]. Az E a betoldás után is javítatlan maradt.

¹⁹ O_{jav.}: *g* [=meg] <addig>

²⁰ O: *senki*<nek>

²¹ Sz: *Tollhiba*, helyesen: *szoktattad*.

²² O: *Róma* <előbb> előbb

²³ O: *Chaulieunak* A „nak” „nek”-ből jav.

²⁴ O: *Newtonnal* Az „N” „Ny”-ből jav.

[*O&K: Talám *Sz: **Talám,**] ha [*O: Nemzetünknek *K&Sz: *nemzetünknek*] a' [*O&K: Tudományokhoz *Sz: **tudományokhoz**] való nagyobb szeretetét meg-
 érem, 's ha vélem együtt a' hazai Literatura is annyira megemberesedik, hogy a'
 valódiabb elmélkedésekhez is szer lehessen: [*O: philosophiai, vagy más Tudo-
 mányokból készült *K: *philosophiai, vagy más Tudományból készült* *O_{jav.}: **Tudo-
 mányokból készült** *Sz: **tudományokból készültt**] írásommal is szolgálhatok a'
 köz haszonra. [*O: De most olly fiatal lévén még, mint maga a' magyar ízlés, *K:
De most olly fiatal lévén még, mint maga a' magyar ízlés, *O_{jav.}: **De most állapotomhoz**
 's **hazám'** **állapotjához képest,** *Sz: **De most állapotomhoz, 's hazám'** **állapotjá-
 hoz képest,**] tsak gyenge [*O&Sz: poétai képzelődésekkel 's játzsásokkal kedves-
 kedem *K: *Poétai játzsásokkal kedveskedém*] a' Közönségnek. Bátor bizodalommal
 tészem fel azt is a' Hazafiúság' szent [*O&K: oltárára; *O_{jav.&Sz:} **oltárára:**] mert
 tudom, hogy jobb valamit, mint semmit [*O&K: sem. Tudom *O_{jav.}: **sem; Tudom**
 *Sz: **sem; tudom**] azt, hogy egy kis [*O: Kertetskéből *K&Sz: *kertetskéből*] a' tavasz'
 [*O&Sz: elején *K: *elejénn*] szedett apró [*O&K: Zsenge, *Sz: **zsenge**] [*O: szint olly
 *K&Sz: *szint' olly*] [*O: kedves *K: *kedves* *Sz: **betses**] a' Halhatatlanok' [*O&K:
 Templomában, *Sz: **templomában,**] mint a' gazdag majorból ajánlott [*O: Hec-
 atombe. – Én *K: *Hecatombe. Én* *Sz: **Hecatombe.**

Én] is tehát ilyen [*O&Sz: megnyúgovással *K: *megnyúgovással*] adom Nemes
 Hazámnak az én [*O&K: Poétai *Sz: **poétai**] Munkámat: és hogy [*O&K: az *Sz:
Az] nagyobb kedvességet nyerjen, homlokára függesztem fel a' haza-szerette
 [*O&K: O R C Z Y *O_{jav.}: *Széchényi* *Sz: **SZÉTSÉNYI**] [*O&K: Nevet.

Engedje meg *O_{jav.&Sz:} **Nevet. Engedje meg**] [*O&K: EXCELLENTIÁD *Sz:
Excellentiád] nékem, ezt a' nagy [*O: Szerentsét; *K&Sz: *Szerentsét,*] 's méltóztassa
 Nagyságos Nevével az én [*O&Sz: Múzsámat *K: *Munkámat*] a' halhatatlanságra
 elbéllyegezni. – [*O&K:²⁵ Egyszersmind pedig alázatosan könyörgök EXCELLEN-
 TIÁD előtt, {méltóztasson *méltóztasson,*²⁶} hathatós Pártfogása által lételet adni az
 én Múzsámnak, hogy az már tovább a' homályba ne űljön: mert minthogy a'
 Törvény' és Nyelvek' tanulására {nyoltz *nyöltz*} esztendőök alatt majd minden
 költségemből kifogytam, 's most is pedig az Insurrectio miatt magam pénzén kell
 hevernem, kéntelen vagyok addig, míg fáradságimnak nyugtató pontjára eljuthat-
 tok, a' Kegyelem' a'jtaján {zörgetni. *bézörgetni.*}

Azt a' Munkát fogom világra bocsátani, a' melyet EXCELLENTIÁD parantsol-
 ni méltóztatik, és annyi árkust, a' mennyire kegyelmes Rendelése kötelezni fog.
 EXCELLENTIÁD hatalmas engemet a' {Hélikonra felvezetni, 's Nemzetem'
 Nézőpiatzára kitenni, *Héliconra 's Nemzetem' Nézőpiatzára kitenni,*} mert Hazánk'
 Tsillagi között első {nagysággal ragyog; *Nagysággal ragyog;*} kegyelmes is ezt²⁷
 megtselkedni, mert a' Múzsák előtt kedves és tisztelt Név a' Nagyságod' {Neve.
 Ha ezt ki adhatom, háláadó főhajtással fogok reménykedni EXCELLENTIÁDnak,
 hogy tsekély tehetségemmel parantsolni méltóztasson valamit, a' mely által azon
 summát méltóképen²⁸ leszolgálhassam. Minden *Neve. Minden*} erőmmel annak
 végbevitelére fogok munkálkodni, hogy EXCELLENTIÁDAT a' meglegedésig

²⁵ Mivel Csokonai a Széchényi-levélhez teljesen új befejezést írt, így az Orczy- és a Koháry-levelet egy fő változatnak tekintjük, s a közöttük lévő csekély eltérést { } zárójelek között tüntetjük fel, itt, a főváltozaton belül.

²⁶ K: *méltóztasson, <méltóztas>*

²⁷ O: ezt Az „e” olvhtl. betűből jav.

²⁸ O: méltóképen A „k” „z”-ből jav.

tegyem a' felől bizonyossá, hogy a' kit egyszer [Kegyelme alá *Kegyelmé- alá*²⁹]
venni méltóztatott, az nem háládatlan, sőt inkább

EXCELLENTIÁDNAK

és a' Magyar Hazának

egyenes szívű kész szolgálja
Csokonay Vitéz Mihály.

*Sz: Annyival nagyobb pedig ebbéli bizodalمام, hogy Excellentiádnak a' Magyar tudományok eránt való Kegyes Pártfogását közelebből esmérni szerentsém van: de a' melyet itt előhírdetnem megtilt az Excellentiád Nemes Szemérmetessége, melly tselekedni örömeztőbb akar, mint láttatni. Szóllyanak én helyettem sok hazabéli Könyvek, mellyek homlokokon az Excellentiád' nagy Nevét viselni szerentsések; feleljenek azok a' Tudósok, kik az Excellentiád' nyájas leereszkedéséből életet és újabb kedvet szívtanak: sőt kiáltsanak magok a' néma rejtekek, tanú nélkül való Helyek,³⁰ az Útak, Muzéumok, levél-borítékok; 's az egész Haza hanggá fog válni, egy közönséges Echo fogja a' SZÉTSÉNYI Nevet Pannon' Szent Hegyére felemelni.

Ezek között nem utolsó szerentsém van nékem is háládatosan emlékezni arról, midőn az 1796-diki Diétakor, a' Magyar Múzsának kiadásával Hazám' Kikötőhelyében hajótörést szenvedtem, és tsak Excellentiád méltóztatott a' habok közül való kivergődésemre 16 Aranyat resolválni: de a' melly megbetsúlhetetlen Grátziával, újabb fergeteg' felzúdúlta miatt, mégis tsakugyan³¹ nem élhettem. – Ez az, a' mire a' Haza' Templomának Örömnapiján, az Excellentiádhoz való Énekemben, ezen szókkal tzeloztam volt:

Imé e' bölts Grófnak érdemei nagyok:
Somogynak hálával talpig adós vagyok.
Amaz már régólta pártfogásába vett;
Emez vélem sok jót, sok szívességet tett. etc.

Imé mostan is, 9 esztendőknék elforgásáig tartott reményim, biztatásim, és fáradságim után, valahára végtére is Excellentiád méltóztatik engemet a' Heli-konra felvezetni, 's első Zsengéimet nemzetem' nézőpiattzán a' Múzsák' oltára-ra felhelyeztetni: melly különös³² grátziáért meg nem szűnöm lenni

EXCELLENTIÁDNAK

RKomárom. 9: Jan.

1802.

holtig lekötelezett híve
Csokonai Vitéz Mihály.
mk.]

²⁹ K: Tollhiba, helyesen: *Kegyelme alá*

³⁰ Sz: *Helyek* A H h-ből jav.

³¹ Sz: *tsakugyan* Az u olvhtl. betűből jav.

³² Sz: *különös* A k n-ből jav.

[*K: *À Son Excellence
Monseigneur le COMTE de KOHÁRY,
Seigneur de Csábrág, Szitnya, Murány,
Conseiller d'Etat, et de Conseil Lieutenant,
etc. etc. avec tout hommage.
Bude.*^{33]}

A variánsok részletes feldolgozásának igénye nélkül pusztán csak néhány markánsan előtűnő jellegzetességre szeretném felhívni a figyelmet. A szövegváltozatok jelentős része – leszámítva a nevek és rangok, megszólítások természetzerű átirását – írástechnikai és helyesírási jellegű. A kis, illetve a nagy kezdőbetűk használatában a Széchényi-levél jelentős elmozdulást mutat a kisbetűs írásmód felé. Ugyanígy megfigyelhető, hogy az igeikötők egybeírása csak a végső változatra jellemző igazán. Általában is egyszerűsödnek a nyelvi formák, elmaradnak a kettőzött hangzók a ragok végén (pl. bann), csökken a kötőjeles és a régies alakok száma. Szintén gyakran fordul elő stilisztikai javítás, leggyakrabban szócsere, de nem kevésszer szórendi változtatás útján. Ezek többnyire szerencsés kézzel végrehajtott javítások, a szöveg előnyére válnak. Leginkább azonban a levél azon két helye keltheti fel érdeklődésünket, ahol a variánsok egészen eltérő jelentésűek, jelezve így azt a nagy átalakulást, ami Csokonai gondolatvilágában végbement 1797 és 1802, a szöveg formálódásának két csomópontja között. Az egyik a mértékadónak tekintett irodalmi mintákban, a költő hagyományszemléletében bekövetkezett változásra vezethető vissza. Mikor azt a fenyegető lehetőséget vetíti elő, hogy nyelvünk is elpusztulhat, s a jövődő kor úgy emlékszik majd vissza a régi magyar írókra, mint ők a korban Ossziánra, akkor eltérő példát említ a nagy írókra: korábban Gyöngyösit, később Zrínyit. Az irodalmi hagyományszemléletnek a korban bekövetkező változása, amely Gyöngyösi helyére Zrínyit helyezte, Csokonai gondolatvilágában is lezajlott, s ez nyilván nem független a nemzeti poézis, a nemzeti hagyomány felé való tájékozódásától. A másik jelentős értelmi különbséget mutató variáns ott található, mikor a költő nemzete szemére veti, hogy a külföldit jobban kedveli még a nyelvben is a hazainál, holott – mint írja – „[*O&K: minden jobb terem nálunk, *Sz: minden terem nálunk olyan,] mint akárhol”. A csekély változtatás jelentős értelmi módosulást eredményezett, amely arról vall, hogy bár Csokonait 1797 körül megérintette a nemzettudat fejlődésének egy lehetséges (és sajnos valóssá is vált) alternatívája, mely az öntudatra ébredést más nemzetek lekicsinylésével köti egybe, 1802 körülre már túllépett ezen. Az intolerancia, a nemzeteszmé kizáró értelmezése a költő számára nem volt több futó kísértésnél. E néhány megállapítás csak példa gyanánt szolgál, miként a dolgozat egésze is, amely az elméleti ismeretekben való elmélyülés mellé egy szövegkiadási kísérlet gyakorlati problémáit kínálja megfontolásra.

³³ K: Boríték és címzés csak a Koháry-levéllel maradt fenn.

LÁZS SÁNDOR

ISMERETLEN GYÜLEKEZETI ÉNEKEK ÉS VERSEK A XVII–XVIII. SZÁZAD FORDULÓJÁRÓL

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár egyik nyolcadrét alakú kéziratában néhány, eddig ismeretlen, a XVII–XVIII. század fordulójáról származó egyházi ének, vers található.

Az Mss. IV.2. jelzetű könyvecske erősen megrongálódott barna bőrkötésben 163 számozott levelet őriz. A latin–magyar gyűjtemény nem árulja el összeállítójának nevét, ám annál beszédesebben tanúskodik annak érdeklődéséről, műveltségéről.

A kézirat keletkezési helyére és idejére nézve több adatunk van. A 85. R levélen a következők állnak: „Albae, 1709. 26. Augusti”, a 104. rectón pedig „1707. 24. octobris Cibinii”. A datálások 1704. május 24-ével kezdődnek az 58. R levélen és 1713. június 18-ával zárulnak a 106. versön, jóllehet a kompilátor feljegyzéseit továbbra is folytatja. Egy másik kéz – netán a későbbi possessor – is be-bejegyeztet a kéziratba Nemesbikk községben az 1729. esztendőben. Feljegyzései főként történelmi jellegűek s jeles mondások, citátumok. A könyvecske útjáról ezután semmit sem tudunk; ma már talán az sem kideríthető, mikor és hogyan került a könyvtár kéziratárába.

Problémát okozhat két helynév azonosítása. Gondolhatunk Székesfehérvárra és a Veszprém megyei Nemesbükre. Az utóbbit a többször kitett határozott „Nemes Bikk” alak zárja ki: a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Nemesbikkrről van szó. Az Alba városnév pedig a Cinibiumban (Nagyszebenben) keltezett dátum mellett Gyulafehérvárra mutat. Az erdélyi eredeztetés mellett szólnak a fejedelemség főembereiről írott versek, amelyek a kézirat 70. V. levelétől a 74. V-ig terjednek. Elsőként Bocskai István latin epitáfiuma áll, majd ezt követi – mint Stoll Béla szíves közléséből megtudtam – Rozsnyai Dávidnak (1642–1718), a *Horologium Turcicum* szerző-fordítójának Katalin fejedelemasszonyról, I. és II. Rákóczi Györgyről, Báthori Zsigmond vajdáról, Bocskai Istvánról, Báthori, valamint Bethlen Gáborról írott magyar nyelvű versei. A felsorolt versek közül az elsőhöz és az utolsóhoz egykorú kéz megjegyzést is fűz: „Bethlen Gábor felesége”, illetőleg: „Ennek 2dik felesége volt Catharina”. Rozsnyainak a könyvecskébe másolt versei igen kevés variánst tartalmaznak, ezek egyike sem lényegét érintő; a kézirat a legtöbb helyen inkább romlott szöveget ad, mintsem jobbat.¹

Egy, a 79. versön lévő megjegyzés is Erdélyhez, szorosabban II. Rákóczi Ferenc köréhez kapcsolódik: „Multa qui callet, mala multa condit, Pauca qui curat, bona multa perdit, Scire quid cantum est, nisi grandis ignis et levis aura. Clar. Dominus Steph. Kis Komaromi quonda Professor Albensis canebat.” A szóban forgó Kiss Komáromi István a marosvásárhelyi kollégium tanára volt, életrajzát Koncz József

¹ Rozsnyai Dávid (névváltozat: Rosnyai) versei kiadva: MIKÓ Imre, *Erdélyi történelmi adatok*. II. Kolozsvár, 1856.

közli.² Kiss Komáromi István neve az abrudbányai Hubai János-kódexben is felbukkan.³ Egy prózai ima után ez áll: „Hubai János b. e. most Istenben nyugvo jo atya helyett való atya írásit látván, maga néhai elmékedéseit is azokhoz írta Posteritassa előtt való emlékezetre K Komaromi István kedvéért.”⁴

Két másik megjegyzés is Gyulafehérvárhoz – a kört még szűkebbre vonva – a Sárospatakról idemenekült főiskolához köti kéziratunkat. A 146. versón a Genesis két verséhez fűzött latin és magyar értelmezések „Kaposi S T D” egyik művének alapján készültek. Az idézett professzor nem más, mint Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713).⁵ A főként csillagászati tárgyú kézirat munkáin⁶ kívül több műve nyomtatásban is ránk maradt.⁷ A *Memoriale Hebraicum* környezetére is ösztönzőleg hatott; a könyvecsében kabalisztikus feljegyzések mellett egy számjegyekből összeállított verset is találunk, amely felett a megjegyzés Kaposi Sámuelre vonatkozik.⁸ Kaposi teológiai munkája (verses etikája) a marosvásárhelyi *Dezső Mihály memorialéjában* is megvan,⁹ egy másik kézirat könyvben pedig a bábolnai templomban található epitáfiuma olvasható.¹⁰

Egyébiránt igen érdekes körülmény, hogy a Főszékesegyházi Könyvtárból már korábban is került elő Rozsnyai-vers. 1793-ban (Németújvári) Batthányi József (1727–1799) primás könyvtárában Sinai Miklós másolta le őket ezen cím alatt: „Rozsnyai Dávidnak Erdély országának némely fejedelmertendő kézirattal, abból is kitűnik, hogy ő a következőket is feljegyzi: „Extractus ex protocollo originali, sub Principe Transsylvaniae Sigismundo Bathori de Somlyó confecto et in usus publicos adomato, sub cancellariis diversis”, majd később: „Ex volumine manuscripto documentorum ad res Hungariae tum civiles tum ecclesiasticas pertinentium, quod in bibliotheca Eminentissimi Primatis-Cardinalis, Comitis Josephi a Battyán subtitulo: Articuli Hungarorum in Carponensi etc continetur, documenta sequentia ad diem 18. Febr. A 1798. Pestini constitutus extraho. Nicolaus Sinai professor m. p.”¹¹

Az utóbb elmondottak és idézettek tükrében nem lehetetlen, hogy a könyvecske a Batthányi-gyűjtemény egy darabjaként került a kéziratárba, s a méltán nagy hírnévnek örvendő, mindmáig kellően fel nem dolgozott hagyatékból kiszakadt. A kézirat azonosítására a *Catalogus Logico Alphabeticus Bibliothecae Hungaricae Josephi a Batthyáni* segítségével lehetne kísérletet tenni.¹²

² KONCZ József, *A marosvásárhelyi evangélikus református kollégium története*. Marosvásárhely, 1896. 131–134.

³ Hubai János-kódex. MTA Könyvtára. RUI 8r. STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekkönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp., 1963. 173. (A továbbiakban STOLL.)

⁴ Idézi STOLL, 173: 125 a–b.

⁵ Kaposi (Juhász) Sámuel református teológiai doktor, csillagász, a gyulafehérvári főiskola tanára. Kaposi Sámuelről: TermTudKözl 1938.; többször említi JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976.

⁶ *Epitome astronomie, Calendariographie, Tractatus mathematicus*. Vö.: TermTudKözl 1938.

⁷ *Memoriale Hebraicum*. Claudiopoli, 1698. RMK, II. 1921. *Breviarium Biblicum*. Claudiopoli, 1699. RMK, II. 1953. *Disputatio practicarum de desertione spirituali*. Utrecht, 1683. RMK, III. 3259. *Disputatio philosophica continens determinationes ontologicas*. Utrecht, 1684. RMK, III. 3315.

⁸ 151. R

⁹ STOLL, 192: 47–50. „Ama nagyhirű boldog emlékeztű Kaposi Sámuel uram Ethicája következik. Istent féld, ne beszéld másnak titkodat...”

¹⁰ STOLL, 472. Kiadva: ItK 1930. 361.

¹¹ Száz 1872. 197–198.

¹² Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár: Mss I. 10.

A kézirat tartalmát az alábbiakban közlöm; mindenekelőtt az irodalom- és eszmetörténeti érdekű szakaszokat ismertetem részletesebben, a nem elhanyagolható teológiai fejtegetéseket, feljegyzéseket csupán futólag érintem; feldolgozásuk a korszak egyházi szakirodalmában jártas egyháztörténészre vár. Hogy a helytel takarékoskodjam, nem soroltam fel az összes idézett szerzőt, itt is csak a jelesebbeket említem meg. Az egykorú protestáns teológusok, Johann Heinrich Heidegger (1633–1693), Johann Gerhard, Arnold Geulincx mellett egyházatyák és a reformáció előtti teológiai szerzők neve is felbukkan, így Szent Ágostoné (354–430), Petrus Lombardusé (+1160), Hugo de Sancto Victore-é (1096–1141) és Nicolaus de Lyráé (1270–1349). A tételes felsorolás végén adom közre az említett népekeket és verseket – ezek eddigi ismeretlen és kiadatlan voltában Stoll Béla is megnyugtató. A versek keletkezése valamivel korábbra, az 1600-as évek utolsó évtizedeire tehető.

Előzék: Ráragasztották a borítékra; a papír különben annyira elszíneződött a penészfoltoktól, hogy ma már csupán kisebb töredékei betűzhetők ki.

1. R *Epitaphium Georgii B* (A név többi része leszakadt.)

Ne fuge sta Basta, sta ne fuge Sebené Bastá
Sed fugis et vastam, tua copia sternitur hastam.
Copia non casta, miserorum sanguine pasca.
Te pariter Basta perdat male vasta Catasta.

Michaelis Vajvoda

Hic jacet ille ferus, latro merus, et Nero verus,
Catus atrog Dacus scelerum lacus ille vatachius
Hic qui transibis bis rex quem ca cabis et ibis.

Brixiae in palatio haec inscriptio... legitur

Hic locus odit, amat, punit, conservat, honorat
Nequitiam, pacem, crimina, jura, probos.

Laurentio Vallae tale obtigit Romae in ade D. Johannis Epitaphium

Tandem Valla jacet solitus qui parcere nulli
Si quaeris quid agat? nunc quoquem mordet hum...
(olvashatatlan)

1. V *Latin feljegyzések Hadrianus és Titus császárról*

2. R *Elegans Epigramma in jactabundos nobiles Inc: Sis licet ingenuis...*

2. V *Latin közmondások*

3. R *Teológiai jegyzetek latinul és magyarul*

Inc: Caput I. De Theologia

8. R *Diarium quotidianum cujus proprium secundum primam literam A itam sonat*

12. R *Közben más kéz: Civitas Rimaszombat facta est sub Alberto Rege Anno 1438.*

554. V *Exercitus Xerxis*

Persarum regis, quem contra Grecos eduxit 5, 283220 capita. ÷ Hung.

Öt ezerszer való ezer

Két száz nyolcvan három ezer

Két száz húsz Fegyveres Ember

Xerxes Táborában hever.

55. R *Teológiai jegyzetek különböző szerzőktől latinul*
 58. R Közben dátum: Rapta quaedam ex Meditationibus Johannis Gerhardi 1704. 24. Maji *De sui Abnegatione*¹³
 70. V *Epitaphium magni Herois Domini Stephani Bocskai*
 Inc: Ille ego magnus Heros virtutibus...
 Megjegyzés az eredeti kéztől: NB! Haec carmina erant inscripta parieti templi Cibiniensis, ac deleta ex mandato M Teleki.
 71. R *Rozsnyai Dávid versei*
 75. R *Igen Szép ditsiret a' C. Jésus nevéül*¹⁴
 77. V Ugyan azon *Jesus nevéül*¹⁵
 79. V Vegyes latin nyelvű feljegyzések
 Ludovicus Vives de Nugatoria Philosophia..., majd a már idézett megjegyzés Kis Komáromi Istvánról, végül: Lypsius: „Amicissima semper studijs solitudo, et Quies.”
 80. R *Responsiones ad questiones quasdam curiosas*
 83. R *Discursus de faeminis maritorium orbatis*
 84. R *Virtutes viduabus necessariae*
 84. V *Bibliai versek fordítása* (Rom 6. 23; Psal 133. 2)
 85. R *Teológiai jegyzetek latinul*, dátum: Albae I.N.D. 1709 26 Augustj
 104. R Dátum: Nota haec sequentia 1707. 24. octobris Cibinii ex Ethica Arnoldi Geulines.¹⁶ *Teológiai jegyzetek latinul és magyarul*. Közben dátumok:
 109. R és
 106. R Nemes Bikk 1. Feb. 1729.
 106. V 18 Junii A. 1713.
 107. V *Szent Ágoston idézetek* (De Civitate Dei lib XV., Confessiones Lib XII.), *teológiai jegyzetek latinul*
 115. R *B. Iacoponi Rhythmus de Mundi vanitate*
 Inc: Cur mundus militat...
 115. V *Iuramentum Pythagorae*
 Inc: Deus est plenissima Entitas...
 116. R *Ádám esetivel jaj mire jutottunk...*¹⁷
 116. V *Teológiai jegyzetek magyarul*
 117. R *Cantus Ecclesiae Dei lugubris*
 Inc: Árván maratt Magyar Sion Leánya...¹⁸
 118. V *Cantus Ioh. Hussi in medio pyrae suaviter decantatus*
 Inc: Ave vivens hostia...
 119. R *Iubilus Divi Bernardi*
 Inc: Iesu dulcis memoria
 121. V *Egregium de Martyrio dictum*

¹³ Johann Gerhard (1582–1637) luteránus teológus. Aszketikai művei erősen függenek katolikus forrásaitól.

¹⁴ STOLL nem ismeri.

¹⁵ STOLL nem ismeri.

¹⁶ Arnold Geulincx (1625?–1669) leideni kálvinista professzor. *Ethica*-ja Leidenben 1666-ban jelent meg, több kiadást is megélt. A kézirat jegyzetei is e műből származnak.

¹⁷ STOLL nem ismeri.

¹⁸ STOLL, 155:21; 168:127b; 187:9a; 296:206; 620:103a.

122. R *Vegyes feljegyzések latinul és magyarul*
 126. R *Latin szólások, közmondások fordítása*¹⁹
 137. V *Vegyes feljegyzések latinul és magyarul: antik és patrisztikus citátumok*
 143. V *Regula vitae ex Martino Luthero*
 144. R *Magyar versek*
Inc: Fazekat kongásáru, madarat szólásáru...²⁰
 144. V *Vegyes feljegyzések latinul, részben magyarul*
 151. R *Közben: Ex Numeris 1.2.3.4.5.6.7.8.9. varia quomodo sunt scribenda carmina* (A megjegyzés – Ex Clarissimo Domino Sam: Kap: – a már fentebb említett Kaposi Sámuelre vonatkozik.)
 162. R *Encyclopaedia Septem Artium Kabbalae adeptae*

Az alábbiakban betűhíven következnek az eddig kiadatlan énekek, versek.

(75. R)

IGEN SZÉP DITSIRET A' C. IÉSZUS NEVÉRÜL

Notája: Menybűl jövők most hozzátok.

Vel: Örvendezzen már e' világ²¹

Edes vigasságom Christus.
 Adgyad kegyelmedet Iésus
 Hogy ditsirhessem nevedet
 Készítsd el tisztán szívetem.

Te vagy Tsillag az Jákobbűl
 Ditsireted sohűl nem műl.
 Sionnak áldott Királlya
 Örűlhet ki neved hallya.

Te vagy amaz fényes hajnal
 Kit Ádám motskolt homállyal
 Minden hiveknek öröme
 Választottidnak reménye.

Azért halgasd meg kérésem
 Nemes király én szükségem
 Te gazdag vagy földön mennyen
 Tisztellyen hát téged minden.

¹⁹ A könyv legérdekesebb része; feldolgozását KULCSÁR Margit megkezdte, de a munka bevégezésében korai halála megakadályozta.

²⁰ STOLL nem ismeri.

²¹ A nótajelzések közül STOLL csak a másodikat ismeri, 41:85.

(75. V)

Segilly meg Uram hogy szivem
Te mátkád légyen szerelmem.
Jésus örökké való jó
Benned mindenem villogó.
Deritsd fel rajtam kegyelmed
Hogy énekellyem jó kedved
Gyakorta szomorú vagyok
Azért illy sokszor panaszklok.
Midőn éltemet ajánlom
Fogaddel úzd el homályom
Oh Ur Isten én teremtőm
Háborúimban Segítőm.
Tsak egyedül te vagy enyim
Örvendeztesd meg verseim
Szivem félelmed fenyittse
Ő paraditsom gyűmöltse.
Eva fiai kiáltunk
Mert a' bűntől nyomattatunk
Ditsirünk edgyszersmind méltán
Egből mert te jöttél nyilván.

(76. R)

Tsak téged hívunk Iesusnak
Világ igaz váltságának
Te vagy a' legszebb vőlegény
Tisztább mint a' tiszta napfény.
Tested Istenség fényével
Ékes, és tellyességével
Senki ki nem gondolhattya
Hogy származnál régtől fogva.
Szült az Atya tanácsában
Hogy segíts meg nyavalyámban
Világra Szűz által jöttél.
Bűn nélkül emberré lettél.
Mások felett ditsirésed
Legyen, mert tellyes kegyelmed
Te vagy Moses Tshipke bokra
Kit a' tűz meg nem hervaszta.
Éleszs minket aszszú fákat
Tűzed ne emészsze jónkat
Aron virágzó veszszeje
Virágod lelkünk szentellye.

(76. V)

Benned vetem reménségem
Oh Christe én idvességem
Királyi szék menyben te vagy
Mellynek forrása meg nem fagy.
Salamon is téged ismért
Emleget bõltességedért
David is rólad énekel
Psalmusokban Izraëllel.
Te vagy bõltesség forrása
Az Istenségnek világa
Rólad az irás sokat szõll
Hogy napod soha nem oszol.
Atyádnak vagy jó tettzése
Mert kedved van az Emberben
En pedig nyavalyás vagyok
Kegyelemért hozzád futok.
Jó cselekedett s buzgóság
Nincs bennem csak panasz, s roszság
Ez idõben rút nyavalyás
Vagyok, hol az vigasztalás?

(77. R)

Jõj el kegyelemmel tellyes
Forrás ne légyek mételyes
Szivem örömében nyugszik
Midõn benned buzgólkodik.
Légyek én szerelmes Fiad
Vigasztalást lellyek nálad
En szivem magadat néki
Ajánlyad kész légy engedni.
Ekkeppen jól lészen dolgom
Mert C'xtus velem jár jól tudom
Immár lészen botsánatom
Bűneimtúl el bútzúzom.
Mert mind szivem mind életem
Serető Cxtüsé kedvem
Iesus Cxtüsnek hivatol
Ollyan mint te nints más sohol
Sziveket szerető végy fel
Engem hozzád kisirtes-fel
Segilly vigan énekellyek
Néked, s örömet szemléllyek.

(77. V)

Es ditsekedgyem nevedben
Ki vagy a' magas menyégben
Uralkodol itt ez földön
Most és mind örökké Amen.

Ugyan azon. *Iesus nevértül*
Nótája: Hadgyátok el hú etc²²

Oh Ur Isten melly sok keserűség
Ez időben talált nagy inség
A keskeny út van jajjal teli
A mellyen kell a' menyben menni.
Melly nehéz terh a' testnek s vérnek
Engedni az örök életnek
Azért hová mennyek innen tsak
Hozzád Cxtūs, téged óhajtlak.
Nálad van szivem, segítségem
Nem tsalt meg ebben reménségem
Soha senki el nem hagyatott
Ki a' Jesus Cxtūsban bizott.

(78. R)

Iésus örömem tisztességem
Gazdagság szivemben, s mindenem
Egyedül te benned örvendek
Ezüst arany kintset meg vetek.
A menyiszer téged gondollak
Erzékenységim meg vidúlnak
Midőn én te benned reménlek
Vigasztalást, s örömet lelek.
Ha éneklek nagy szükségemben
Meghalgattatom kérésemben
A te lelked bizonyság bennem
Hogy örök élet izit érzem
Tsudállatos vagy te a' mellyet
Megmutat tiszted és személlyed
Ki hallott vagy látott illy tsudát
Hogy In magalázta magát.
Hogy viszz minket halálod által
Magadhoz nem láthattyuk által
Jésus én Istenem és uram
Edes vagy azt jól érzem magam.

²² STOLL, 7:9a.

(78. V)

Nem lehet olly nagy szomorúság
Melynél nem vagy nagyobb boldogság.
Semmi inség nints olly keserű
Melynél édesb nem vólna te-s-hű.
Ha el fogy mind lelkem s mind testem
Tudom kinél marad életem
Nem kell nékem te náladnál több
Vigasztaló, sem hivebb sem főbb.
Mind lelkem s mind testem tiéd hát
Nem birja az halál hatalmát
Ez világon jobb barát nintsén
Annál, ki néked szolgál hiven.
El nem hadsz azt bizonnyal tudom
Igaz mondásod erős tornyom
Te vagy az igaz jó hű pásztor
Tőled el nem ragad semmi or.
Segilly meg hogy dolgomhoz fogjak,
Ugy hogy hasznos pályát futhassak
Adgyad hogy testemet lelkemet
Büntül őrizzem életemet.

(79. R)

Azért mig élek keresztedet
Viselem, követem életedet
En Istenem készits el arra
A' vég nélkül való fő jóra.
Szivem tartsd meg az erős hitben
Ugy élek s halok meg nevedben
Iesus én örömem, kérésem
Halgasd meg, vedd hozzád én lelkem.

(116. R)

Ádám esetivel jaj mire jutottunk
Engedetlenséggel magunkra mit hoztunk
Mindennémű jóktól imé meg-fosztattunk
Elménknek vaksága uralkodik rajtunk.
Fáradtsággal búval eszszük kenyerünket,
Veritékkel vérrel iszszuk vizeinket,
Sok szenyvedésekkel kis böltsességünket
Keressük s folytattyuk tsekély elméinket.
Mindazáltal Isten irgalmasságából
Nem-hagya bennünket járni tudatlanúl
De mesterségeket rendelt orvasságúl,
Kik által rendelnénk dolgunk tanúságból.

Másként emberségre nem-mehetünk tisztre,
Könyvek olvasásból léphetünk ezekre,
Examenek által kiket osztán végre,
Meg-próbálnunk s vonnunk jó próbakövekre.
Melyre a' jó Isten segítsen bennünket,
Mint Tanító Mester igazgasson minket,
Oktassa s tisztítsa homályos elménket,
Nyelvünket folytassa adgyon böltsességét.

(144. R)

MAGYAR VERSEK

Fazekat kongásrúl, madarat szállásrúl
Bort ismérsz színérül, ízérül, s-szagárül
Emberről nem szemérül hanem a' szavárül
És bizonyosabban az ő munkájárül.

Nem hajthatsz abrótsot tölgyfa gerendábúl
Poroszkát sem tsinálisz benna ag lovadbúl
Mint Mihok nem tanúlt ne várd azt Miháljtúl
Míg gyermeked kitsiny addig tégy jót abbúl.

Menyiszer szép Aszszony magát a' tűkörben
Nézi, ha annyiszor Isten törvényében
Magunkat meg néznök nem esnének sok bűnben
De jaj ki ki vendég maga kebelében.

Jót és rosszszat tanúlt szajkó Gazdájátúl
Ha gonoszt nem látna iffiú vén latortúl
Gyermek szüléitül, kösség az Uraktúl
Ment volna a' Világ büntül s-nyavalyátúl.

ISMERETLEN WESSELÉNYI-LEVELEK VÖRÖSMARTYHOZ

A Vörösmarty-levelezés a kor többi íróinak munkásságához viszonyítva meglepően csekély. Nemcsak azért, mert a költő nem volt szorgalmas levélíró (számos levele, mellőzve a műfaji formaságokat, a legszükségesebb közlendőkre szorítkozik, de például a Wesselényihez írt leveleinek jelentős része is változatos mentegőzéseket s a késedelmes válasz miatti bocsánatkéréseket tartalmaz), hanem mert az általa és hozzá írt levelek nagyobb része feltehetően elkallódott vagy lappang.¹ Ezért is figyelemreméltó, ha egy-egy eddig ismeretlen darabja előkerül. Ilyen az a két levél is, melyeket Wesselényi Miklós írt a költőnek, s melyek az Országos Levéltár mikrofilmtárában találhatók.² A Vörösmarty–Wesselényi kapcsolatról a költő levelezésének kritikai kiadása tájékoztat,³ mely minden lényeges, fellelhető adatot tartalmaz. Szeretnénk ezt kiegészíteni a Wesselényi-napló és -levelezés néhány tudomásunk szerint publikálatlan adatával.

A harmincas évek második felében a költő és a politikus többször találkozott. 1836. szept. 1-jén a Pesten időző Wesselényi a következőket jegyzi fel naplójában:⁴ „d.u. Bajza, Vörösmarty, Szeder, Bánffy Miklós, Pali, Ráday et cet. voltak nállam.” Ez a találkozás és társaság fontos volt számára, hiszen, mint a kritikai kiadás is megjegyzi, ez a Széchenyitől való eltávolodás idejére esik, s erről a megelőző napi (tehát 1836. aug. 31-én kelt) feljegyzésében a következőket írja: „A Tud. Társ. Gyűlési holnap kezdődnek, én az elnöki meghívó levelen kívül semmi meghívást még nem kapék, s tudakozásim mellett sem tudhattam meg, hogy holnap miféle gyűlés leend. Szech: is ma olyan formán kérdezte hogy fogok-e az ülésekbe menni, mint ahogy a Szász szokott kinnlani.” Ősszel, a nevezetes fóti szüreten ismét sor kerülhetett a viszontlátásra, legalábbis a napló tanúsága szerint; 1836. szept. 28-i bejegyzés: „d.u. Bártfayval s Kossuthal [!] Foltra [!] mentünk Fayt, Vörösmartyt meglepni szüretjükön. Bajzáat, Schedelt, Ferenczyt s Bugatot tanáltuk ott. Gyönyörű nyári idő volt, s igen szép holdvilágon jöttünk haza.” (Esemény volt ez a pesti irodalmi életben, s nem volt szükség külön említeni, hogy Vörösmarty ott tartózkodott.)

A következők évben többször is találkoztak, így az 1837. nov. 11-i bejegyzés szerint: „Szech. is vala kétszer, meg Bela S. Orczy Agoston is. Klauzallal Vörösmarty.”⁵ Ezt egy fontosabb eseményt megörökítő feljegyzés követi (1837. dec. 7.): „Eltelék tegnap nevem napja. S betegem töltém. Csak négy helyről kaptam köszöntő billettet s más nem jelent meg nállam mint Fáy, Szemere, Bajza, Vörösmarty, Taschner [!], (betegségem óta leg előbb) Györffy feleségestől, Kossuthné lányával, Dubraviczky, Sztrokay, s Csáky Károly. Ebéden Bajzáék voltak.” 1838-ban nemcsak az augusztusi balatonfüredi ellenzéki összejövetelen találkoztak, hanem korábban is, március 11-én, vasárnap, melyről a naplóban a következőket olvashatjuk: „M. Színházban Vörösmartynak beszéltem a Schodelleli esetet, ő is

¹ Ennek okairól, körülményeiről I. BRISITS Frigyes fejtegetéseit a kritikai kiadás jegyzeteinek bevezetőjében (VÖM 17. köt. Bp., 1965. 294–296.)

² A levélmásolatokat tartalmazó mikrofilmtekercs száma: 10120.

³ VÖM 18. *Vörösmarty Mihály levelezése* II. Bp., 1965. Akad. K., 306.

⁴ OL Mikrofilmtár 5495–5496. sz.

⁵ Az 1837–1838. naplójegyzetek az MTAK Kézirattárban. MS 677/1.

nagyon hibáztatta azon neveltelenségét, miszerint egy jó ösmerősömet előttem sértett, s intésemre is sérteni meg nem szűnt; ennek helytelenségét átlátta, s még is néhány perc mulva ő Schodelné ellen kelt ki, s azt mondta, hogy »azért, mivel régi címét« tartja meg s itt csak vendég név alatt akar lenni, meg kellene »vesszőzni s ki kellene korbácsolni«. Kikorbácsolni egy művésznőt! s ezt egy Költő szájából! Méltó haragom megint lobbot vetett, s Mihály gazdát rútul megszidtam. Haragom méltó volt, a tárgyat véve fel, mert oly igazságtalanság s betyár durvaság, kivált oly embertől szörnyű bosszantó, de haragom hozzám nem volt méltó, mert harag volt, harag pedig – igazán felvéve – gyengeség.”

A negyvenes évek első felében ha személyesen nem is, de barátaik levelei által tájékozódtak egymásról. Bártfay írta Wesselényinek 1843. máj. 12-én: „Vörösmarty Mihál barátunk, mult kedden, máj. 9-én nőt vett, Csajághy Lórit, Bajzáné fiatalabb nővérét. Az esketés egész csendben mene végbe; én s tölem senki nem valánk jelen, – nem is vala tudtunkra adva. Isten áldja és boldogítsa őket!”⁶ 1845. ápr. 21-én Bajza a készülő látogatásról tudósít: „Deák Ferenc pár napig köztünk mulat, azután hozzád fordul Zsibóra, s talán vele megyen Vörösmarty is. Én is óhajtanék látogatásodra menni, ha foglalatosságaim szabadulást engednének!”⁷ Majd következett az emlékeztetés látogatás 1845. máj. 8. és 15. között. Ott volt Kemény Zsigmond és Beöthy Ödön is.⁸ Ezt a látogatást Garay János ódával köszöntötte.⁹

1845-től már gyakoribb köztük a levélváltás, de baráti levelek is tájékoztatnak. E levelek sorába illeszkedik két újabb is. Mindkettő Wesselényi levélmásolati könyvében található.¹⁰ Az első feltehetően Zsibón kelt, 1847. okt. 27-én abból az alkalomból, hogy fia Wersényi István és Molnár András, Wesselényi titoknok a Gräfenbergbe utaztak. (V. Priessnitz hidegvíz-kúrájától várták az ifjú Wersényi „nervosus főfájásának” gyógyítását.)

A levél szövege a következő:

Édes jó Komám!

Kik elevelet [!] neked meg viszik Molnárt s a fíjamat Pistit esmered vagy láttad itten. Ők mennek grefenbergbe locsolodni. Küldöm őket hozzád, hogy mondják meg mi derék gyerek keresztfíjad hogy kis batya [!] mar kurucos fíju. Továbbá, hogy jelencsek nöm részéről leg szivesebb üdvözlét [!] neked és nődnek, kit én is szívesen tisztelek.

Az erdélyi or[szá]g gyűlés e napokban <hunyang> el fog hunyni. Csakhogy lelke valahogy a magyar honéba ne költöznék.

Kérlek édes Miskám irj mentől elébb, ha bár egy pár szot [!] is. Ohajtva vár s örömmel fogad tölled minden sort barátod.¹¹

⁶ OL Mikrofilmtár 8367. sz.

⁷ KARDOS Samu, *Wesselényi Miklós élete* II. Bp., 1905. 458.

⁸ LUKÁCSY – BALASSA, 378–379.

⁹ Életképek, 1845. 24. sz. jún. 14. 753–756.; mely vers csonkítva jelent meg 1854-ben az összes költeményei kötetében, a „zsarnok requiemjét” emlegető utolsó versszak elmaradt (110. h.)

¹⁰ OL Mikrofilmtár 10120. sz.

¹¹ A kézirat helyesírása (s a másik levél kézírata is) természetesen a levelezőkönyvét követi; tudjuk, ekkor már Wesselényi teljesen megvakult, tehát az írás a titkár vagy más személy tollából való, meglehetősen sietős, de gyakorlatlan írás, nem tudhatjuk, hogy mennyire pontosan egyezik ez az elküldött levél szövegével, az mindenesetre feltehető, hogy az elküldött levél gondosabb írású.

(A szöveg mellé, a bal lapszélre írva: Molnár úr vitte el)

Magyarázatok:

keresztfijad: valószínűleg íráshiba, helyett: keresztfiam (l. erről VÖM, 18. köt. Bp., 1965. az 1846. febr. 2-án és az 1847. máj. 13-án kelt Wesselényi-leveleket és jegyzeteit, továbbá a 323. sz. lev. jegyz. 404.)

erdélyi országgyűlés: l. erről VÖM, 18. köt. 337. sz. lev. jegyz.: a megjelenés rovatban az úrbér és az örökváltság erdélyi nehézségei.

Vörösmarty 1848. jan. 21-én írt levelet Wesselényinek, melyhez mellékelte a *Jóslat* c. versét (a kéziraton Békehangok címmel).¹² Wesselényi eddig publikálatlan válasza feltehetően Zsibón kelt, 1848. febr. 29-én. A szöveg szintén Wesselényi levélmásolati könyvéből való.¹³

Wörösmarty [!] Mihálynak áldást W.

Ha bár remélt hosszú levél helyett csak rövidet kaptam is, örömet okozott, mert Tőled jött, mert a Te egészséged s a tiédé felől jó hirt hozott, és mert igen becses ajándékot adott t.i. saját kezeddél írt gyönyörű verseidet.

Az or[szá]g gyűlés folyamata tudom öröme s bosszúságra ád neked is váltva okot, de hála az Istennek és a jó embereknek, hogy leg alább még edig [!] – több ok van öröme. Ha az örök váltság s közteherviselés tárgya jól megyen át: énekeld meg az örök igazság ezen – habár még nem teljes, de szép – diadalát.

Nöm szívesen köszönt [!] Téged, s köszönti velem együtt tisztelt Nödet, s csókolja gyermekeidet. Szegény nőm mult ősz óta sokat betegeskedik. A közelgető tavasztól reményilem teljes helre állását. Képzelheted ennél fogva, hogy soha is tavaszt a közelebbinél inkább nem vártam. Epedve várttát [!] e tavasznak az is teszi, hogy májusban szándékozunk pestre s onnan ha isten s Te és körülményeid úgy akarják veled együtt Bezeredyhez s Deákhoz, ki majd velünk jövend vissza pestre, s onnan ide.

Köszöncsd kérlek nevemben s Nöm neveben [!] Bártfayékat s Bajzáékat, kis kereszt fiad s kis Bátyja derék gyerekek.

Élj boldogúl!

A levélelőzmények ismeretében e levél külön magyarázatot nem igényel. E két szövegközlés talán arra is ráirányíthatja a figyelmet, hogy a Wesselényi-naplók és levelezés közreadása még mindig irodalom- és történettudományunk komoly adóssága.

¹² KÖM, 18. köt. Bp., 1965. 351. sz. lev. 205. l. jegyz. 421–422.

¹³ OL Mikrofilmtár 10120. sz.

HORVÁTH JÁNOS „ÉRDEMLEGES JELENTÉSE” GYÖRGY LAJOS MUNKÁSSÁGÁRÓL

Horváth János „Érdemleges jelentésének” kézirata György Lajos hagyatékából került birtokomba, aki feleségemnek testvérbátyja volt. A jelentés mintha eleve György Lajos rehabilitálásának ügyében készült volna. Eddig csupán kikapott részleteit idéztették, amelyek az elvi „másféleség” következményeként kicsinylésnek foghatók fel, ha az eredeti szöveg összefüggéséből kiszakítjuk; ilyen főként, hogy „észre sem vett, kicsinyelt műveket, írókat” tanulmányozott, afféle „mikro-filológus a javából” vagy jobb esetben „komparatista”. A jelentés szerint viszont György Lajos munkássága világirodalmi távlatokat tár fel, „korszerű áramlatok egész rendszerére világít rá”, és pedig mind határozottabb „szellemtörténeti érdeklődéssel”. Egyik fő eredményeként említi, hogy „rendet teremtett” regényirodalmunk „gyermekkorának” útvesztőiben, míg erről készült összefoglalását az elkötelezett író merő bibliográfiának minősíti. De teljesítményként veszi számba magukat a György alkotta bibliográfiákat is, főként *Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1919–1924* című munkát, amelyről az utóbbi években szokássá vált az otromba ötletecskét elsűtni: „mint bolhát – esténként bizonyára örökké számolja az erdélyi könyveket.” Tamási Áron, aki 1950 táján keresett föl, *Hazai tiűkör* c. készülő munkájához kutatván forrásokat, ekkor már tisztelettel emlékezett György Lajosra, akinek a kolozsvári Mariánumban szervezett Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola közgazdasági tagozatán az 1921–23. tanévekben hallgatója volt. Horváth János elismerő értékelése egyébként György Lajost mindvégig elkíséri, használja, idézi eredményeit, s a betegségével küzdő György Lajos 1947. január 27-én drámai hangvételű „főljegyzési naptárában” még főljegyzi: „Horváth János megküldte két könyvét és a bibliográfiát.”

Dr. Horváth János ny. r. tanár érdemleges jelentése Dr. György Lajos magántanári képesítése tárgyában

Tekintetes Kar!

György Lajos nevével 1911 óta találkozunk szakfolyóiratokban, s számos önállóan megjelent tanulmány címlapján. Két évtizedes tudományos munkássága alapján elsősorban az összehasonlító tárgytörténet kiváló specialistáját láthatjuk benne. Tanulmányai főképp a magyar irodalomnak 16–17. századbeli, de még nagyobb arányokban 18–19. századhatári históriás, regényes és anekdotikus műfaj-anyagát világítják meg nemzetközi kapcsolatai, eredete, vándorlása s hazai további sorsa szempontjából, különös szerencsével ragadva ki, s többnyire először méltányolva illő módon eladdig lappangó, észre sem vett, kicsinyelt műveket, írókat. Egyik főérdeme, hogy regényirodalmunk gyermekkorának, az 1772-vel kezdődő hat évtized regénytermésének útvesztőiben rendet teremtett számunkra, kinyomozva akkori selejtes, de ízléstörténetileg számottevő regény-magyarításaink forrásait. Egész összehasonlító munkásságát szigorú módszeresség, józan kritika, rendkívül tág körű olvasottság jellemzi, s hajlam és képesség arra, hogy jelentéktelennek tetsző, elszigetelt tényeket világirodalmi perspektívába állítson. Rendszerint nem is éri be egy-egy tárgy, motívum összehasonlító adatainak –

magában is nagy munkát és sok ismeretet igénylő – száraz összeállításával, hanem adat-láncolatai mögött rávilágít korszerű áramlatok egész folyás-rendszerére. Ily synthetikus és értelmező látásra való hajlandósága időjárástával egyre erősödött s tanulmányai rendjén mind határozottabban feltűnnek szellemtörténeti érdeklődése jelei. Filológiai iskolázottsága s valóságérzéke biztosíték arra nézve, hogy a magasabb feladatkörben is megbízható szakember marad. Gondos stílusát sem hagyhatom említetlen; e tekintetben is a magyar filológiai iskola kivételesebb, szebb hagyományaival fog kezett.

Tudós pályája főbb eredményeit a következőkben ismertetem:

I. A 16–17. század tárgykörébe tartozó értekezései általában szöveg-közléssel kapcsolatosak. 1911-ben közzétette Tesseni Wenczel Szép *Magelónáját* (1676), nagyarányú bevezető tanulmánnyal, mely e lovagregénynek forrását, történeti háttérét, világirodalmi mondai rokonságát, feldolgozásait kezdő embertől meglepő avatottsággal deríti fel s kijelöli közvetlen forrását a Veit Warbeck-féle német fordítás 1598-i kiadásában. (Szép *Magelona*. Kolozsvár, 1911) – Hasonló részletességgel kíséri nyomon *Jovinianus* c. széphistóriánk előtörténetét egészen a *Gesta Romanorum*ig, honnan Póli István merítette tárgyát; sorra veszi modern feldolgozásait, népmesei származékait s végül kiadja a szövegét. (*Jovinianus*. ItK 1918)

E két, még régi modorú tárgytörténeti tanulmánnyal szemben *Két dialogus régi magyar irodalmunkban* (Erdélyi Tudom. Füzetek 1928. 12. sz.), meg *Egy középkori Sibylla-vers régi magyar irodalmunkban* (Sz. István Akadémiai székfoglaló, 1929) c. füzetei már fejlődése újabb szakaszán mutatják György Lajost. Ezekben a szöveg-közlés (Gyirwa Wenczel: *Urunknak Szent Péterrel való beszélgetései*, 1649; meg ugyanattól: *Az Sibyllának jövendöléséről*, 1649) már csak függelék: a figyelemre eddig nem is méltott szövegek csak alkalom egy-egy szellemtörténeti háttér megvilágítására, mely különösen az utóbb említett tanulmányban válik nagyarányúvá, végig kalauzolja bennünket a Sibylla-kultusz fölöttébb érdekes, sokágú fejlődéstörténetén egészen addig a 14. századvégi német „császár-jóslat”-ig, mely két más motívummal – a szent kereszt legendájával és a tizenöt csodajel legendájával – társultan a mi magyar Sibylla-versünk forrása lett. Az említett motívumokat egyenként is hasonló, mélyebb háttérű felfogással világítja meg – főképp középkori – jelentkezéseiknek is gondos szemügyrevételével.

II. Tanulmányai zöme azonban regényirodalmunk első évtizedeivel foglalkozik. Egy összefoglaló értekezésében ez időszak egész sereg regényének mutatja ki eredetijét, többnyire névtelenül megjelent német rablóregényekben, kísérteti történetekben és áltörténeti regényekben, melyeket a német irodalom romantikus áramlatának egyik alacsonyrendűbb hatásaként leginkább Bécs közvetített hozzánk. Ez időben nem egyszer megtörtént, hogy egy-egy élelmes német Rittermann-író egyenest nekünk írt „romános rajzolatokat”, silány fikciókkal szöve körül valamely híresebb magyar nevet. (*Egy fejezet regényirodalmunk történetéből*. *EgyPhilolKözl* 1913.) A német érdekű anyagra nézve teljesebben: *Übersetzungen deutscher Romane u. Erzählungen in der ungarische Literatur*. Ung.Jahrb. 1928.) – Több értekezésében aztán egyes részletek tisztázását intézi el. Megállapítja, hogy Verseghy Ferenc akkor eredetinek tartott egyik regénye (*A természetes ember*) nem egyéb, mint August Heinrich Lafontaine egy regényének átdolgozása, – mint akkor mondták „nemzetesítése”; hogy Könyi János két tündérmeséje Mme D’Aulnoy művein alapszik; hogy Herczer Jób minoritának egy regényes műve (*Az emberi életnek játékhelye*, 1822–24) egy spanyol pica-ro-regénynek latin fordításán alapuló átültetése. (*Könyi és D’Aulnoy*. Sz. Imre Egyesület évkönyve, Kolozs-

vár, 1911); Verseghy F. *Természetes embereinek forrása*. It 1912; *Egy magyar nyelvű híres spanyol pikaró-regény*. KathSz 1928). Több esetben egyik-másik regénnyel kapcsolatban, nem szorítkozik forrása pusztá meghatározására, hanem a fentebb már több példán bemutatott összehasonlító tárgytörténeti módszerrel tágabb horizontot tár fel. Így Kónyi János *Florentz és Lionjával* (1785), s valóban nagyarányúlag Láng Ádám *Genovévájával* kapcsolatban. (*Octavianus*. ItK 1914; *A Genovéva legenda és népkönyv története*. It Fü. 34. sz. 1929). Ez utóbbi tanulmánya a magyar tárgytörténeti irodalom egyik dísze, s egyebek közt a magyar jezsuiták irodalmi jelentőségéhez is érdekes adatokkal szolgál.

Egy elhamarkodott eredeztetést igazít helyre *Egy állítólagos Pancsatantra-származék* c. értekezésében (Erdélyi Tudom. Füzetek, 1929. 17. sz.). Csányi Jánosnak *Az indiai bölcs* címen, Debrecenben, 1815-ben megjelent munkájáról van szó. Előszava alapján, mely – mint az egész mű – egy 1751-i angol eredetinek német közvetítésen alapuló átültetése s mely hindu kéziratot jelöl meg végső forrásul, felületesen Pancsatantra-származéknak minősítették. György Lajos kideríti a valót: az az előszó csak reklám, melynek az a célja, hogy a 18. század első felében divatba jött *Ezeregyéjszaka* bevezetését mímelve, az utánzat hitelességét igazolja s népszerűségét biztosítsa. Egyúttal felhívja a figyelmet ugyanazon angol fikciónak egy eddig nem emlegetett s a Csányiénál jóval korábbi (1777-i) magyar fordítására, Sófalvi József *Oeconomia Vitae Humanae*-jára, melynek bevezetése páratlan tájékozottsággal ismerteti az angol mű valódi eredetét s vitatja meg szerzője kérdését is.

E tanulmány ismét oly természetű emelkedést jelent György Lajos tudományos érdeklődésében, mint például a Sibylla-versről szóló az előbbi csoportban. Itt az *Ezeregyéjszaka*val való megismerkedés egyik irodalmi következményét mutatta be két szerény magyar fordítás alkalmából. A 18. század második felének francia filhellénizmusát s annak egy-két magyar lecsapódását világítja meg egy másik, legújabb tanulmánya: *A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben* (Erdélyi Tudom. Füzetek, 1930. 22. sz.). Központi tárgya, melynek kedvéért a címben megnevezett áramlatot tanulmány tárgyává teszi meg: Deáki Filep Sámuel *Anacharsis*a (1820–21). Ennek előzményeiként jelöl meg s kihangzásáiként definiál néhány rokonszellemű magyar fordítmányt. Deáki F. S. francia eredetijének (Jean-Jacques Barthélemy: *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*, 1788) szellem-történeti beágyazása ez értekezés legfőbb érdeme. Az ez idő tájt már dekandenciába jutott francia klasszicizmusnak antik külsőségekre kapaszkodó utóterméke e filhellénizmus, melyet már megcsapott a felvilágosodás szele, s melynek irodalomban és művészetben oly nagyarányú divatját tárja elénk a jeles értekezés. Magyar szempontból figyelemre méltó hozzávetése, hogy a Bessenyei-féle *Agis tragédiája* is alighanem ugyanezen áramlat részese; másfelől nyomatékos (a szerzőnek máshol is sűrűn hangoztatott) megállapítása, hogy a 18. század II. felében a francia hatásoknak – bécsi közvetítést átugorva – egyik nevezetes átvezető csatornája Erdély, melynek francia politikai és szellemi kapcsolatai a 16. századtól fogva megszakíthatlanok. Ebben a tanulmányban egyébként Pompeji és Herculánium feltárásának szellem-történeti következményei éppoly tanulságos méltatásra találnak, mint az előbbiben az *Ezeregyéjszaka* nyugat-európai fordításainak termékenyítő hatása.

III. A legmozgékonyabb vándortárgy az anekdota. Újabban efelé fordul György Lajos figyelme. Legkorábbi gyűjteményeink közül *Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdotáit* vetette alá módszeres vizsgálatnak (A Székely Nemz. Muz.

Emlékkönyve, Kolozsvár, 1929). Főbb megállapításai: Andrád törzsanyaga – 765 anekdota közül 443 – Friedrich Nicolai berlini könyvkereskedő tíz kötetes *Vade mecum*ából (1746–92) való. Anekdotái között vannak ó- és középkori eredetű, Valerius Maximus, Plutarchos, *Gesta Romanorum*, Boccacio, Petrarca, Vinc. Bellovacensis, Jac. Vitriacus, Herolt János, Marie de France s Bromyard forrásszövegeig visszanyomozhatók; vannak 16–17. századi facetia- és schwank-termésre (Poggio, Bebelius, Pauli, Hans Sachs) visszavezethetők; híres nép- és udvari mulattatók – Arlotto, Gonella, Pietro Aretius, Santenil, Roquelaure, Kyau, Taubmann – tréfa- és ötletanyagát is leginkább Andrád gyűjteménye népszerűsítette nálunk. Maga a gondos, aprólékos tisztázása a roppant anyag eredetének, mit minden esetben a későbbi és korábbi magyar anyaggal való egybevetés egészít ki: teljes elismerést érdemel. E tanulmány két részletét bővebben is kidolgozta a szerző (Poggio- és Arlotto-elemek a magyar anekdota-irodalomban. BpSzemle 1929) s jelzi, hogy Kónyi János gyűjteményéről is készít hasonló részletes elemzést. Minden reményünk megvan e szerint arra, hogy György Lajos ebben a rengetegben is megtanít tájékozódni bennünket.

Szükségtelen kiemelni, mennyire magyar szempontú mindazon nemzetközi kapcsolatok kutatása, melyeken végigpillantottunk. Keresi azokat György Lajos visszafelé is, minek figyelemreméltó bizonyítéka *Magyar elemek a világirodalomban* (Kolozsvár, 1924) c. tömör, igen tekintélyes anyagot felraktározó tanulmánya.

IV. Az utóbbi évtized folyamán felejtethetlen szolgálatokat tett György Lajos Erdély nemzeti műveltsége ügyének. Szerkesztette 1924–27 között a Pásztortűz c. szépirodalmi folyóiratot s az ugyancsak szépirodalmi jellegű Pásztortűz Könyvtárt. 1926-ban az Erdélyi Irodalmi Szemle szerkesztését vette át, 1930-ban felélesztette a rég szünetelő Erdélyi Muzeumot, s e két folyóirat mellett megindította az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatát. Nevezetes része van az Erdélyi Muzeum-Egyesület feltámasztásában. 1928 végén az erdélyi római katolikus, református és unitárius egyházi főhatóságok őt bízták meg a kolozsvári magyar egyetemi hallgatók tanulmányi ügyeinek megszervezésével és igazgatásával. Összeállította s külön füzetekben közzétette az erdélyi magyar irodalom bibliográfiáját az 1919–1924 közti évekről, majd az 1925. évről, a romániai magyar időszakról őt esztendejéről (1919–23).

Az ily leltári számbavételeken kívül összefoglaló képét is megrajzolta az új történeti helyzetbe került erdélyi magyarság szellemi életének (It Füz. 12. sz. 1926), tanulságul a további küzdelmek számára.

Kíváncsún tartom, hogy módjában legyen szépen átgondolt s igen tanulságosnak ígérkező magántanári előadási tervzetét megvalósítania s tisztelettel javasolom a Tekintetes Karnak, méltóztassék Dr. György Lajost a magántanári cselekmények rendjén tovább bocsátani.

Bpest, 1931. febr. 19.

Horváth János
ny. r. tanár

KITÖRÉSI KÍSÉRLET A MAGÁNYBÓL

(Déry Tibor erdélyi úti jegyzetei 1937-ből)

Az írói életrajz kutatói számára valóságos kincsesbányák azok a feljegyzések, amelyek naplószerűen rögzítik az író gondolatait s az életének külső történéseit. Déry Tibornak – a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött – hagyatékában is találunk ilyen feljegyzéseket, ám azokat a legtakarékosabb szűkszavúság jellemzi: szinte kivétel nélkül afféle naptár-noteszek, amelyekben egy-egy nap eseményeire legfeljebb néhány sornyi hely jut. 1956-ot kivéve gyakorlatilag 1947-től tudjuk ebben a formában az író életét és „intézkedési terveit” végigkísérni.

Az 1945 előtti időszakból viszont az érdekelt csak akkor készített feljegyzéseket, amikor hosszabb külföldi utakra indult. Így vannak például párizsi noteszei: az egyikben (1923–1924) a magán- és irodalmi kapcsolatoknak, a másikon (1924–1925) bélyegkereskedői ügyfeleinek a név- és címjegyzékével; van továbbá egy 1928-ból származó „olasz” notesz: ebben a címek mellett már rövidke feljegyzések is találhatók, s végül a hagyaték egyik legjelesebb darabjaként kézbe vehetünk egy kopott, félig-meddig szétesett, 17 × 11 cm nagyságú, s az átlagnál valamivel vastagabb (105 fóliónyi) füzetet is, amelyben az 1931 és 1937 közötti évek címei és útiélményei maradtak ránk. (Az 1946–1947-ből származó feljegyzéseket nem soroljuk ide, mert azok már kifejezetten a napló igényével íródtak, s egyetlen címet sem tartalmazznak.)

A kutató számára e vastagabb, fekete színű „noteszfüzet” okozza a legnagyobb izgalmat, hiszen a benne felhalmozott adatok az író berlini tartózkodásáról (1931–1932) és az azt megelőző skandináv útról (1931), majd a regényírással töltött dubrovnikai (1933) és a mallorcai (1934–1935) hónapokról s végül arról az erdélyi útról tudósítanak (1937), amelyet az író éppencsak megemlít életrajzaiban.

E noteszek közzététele minden körülmények között kívánatos, s nemcsak a bennük található „Schlagwort”-szerű életrajzi bejegyzések miatt. Azok ugyan a legtöbb esetben írójuk szellemi érdeklődéséről és tájékozódási szándékainak irányáról is árulkodnak, ám a kutatás számára legalább ilyen fontosnak tetszenek a bennük felhalmozott név- és címjegyzékek. S ezek sem csupán azért, mert nagyjából és egészében körvonalazzák: hol és kikkel állt Déry kapcsolatban, hanem mert – a kapcsolatrendszer kiterjedtsége folytán – szinte a harmincas évek egészének írói/irodalmi topográfiáját is tálcán kínálják a további kutatásnak.

A dolgok logikája azt kívánná, hogy a közzétételt a maga rendje-módja szerint Párizssal kezdjük el, s szépen haladjunk időrendben a harmincas évek végéig. Szubjektív megfontolások azonban arra készítették a közreadót, hogy éppen fordítva cselekedjen. Először a „fekete füzet” 39–58. oldalain található erdélyi feljegyzéseket (és a hozzájuk kapcsolódó neveket, címeket) szeretné közzétenni, mert elgondolása szerint – a szoros életrajzi vonatkozásokon túlmenően – e szövegek Déry alkotómunkásságának néhány szélesebb összefüggésére is rávilágítanak.

A befejezetlen mondatról, megírásának körülményeiről, s legfőképpen a regény koncepciójának a kialakulásáról van szó. Miközben Lukács György értelmezésé-

vel viaskodtunk, aki emlékezetes bírálatában¹ szektás koncepciójának állította a regényt, feltűnt, hogy az egyes kötetek megírásának időtartamai mily nagymértékben különböznek egymástól. Az első 1933. december 24. és 1934 augusztusa között írta – 8 hónap, a másodikat 1934 novembere és 1935 júniusa között, ugyancsak 8 hónap alatt. Az utolsót viszont csak 1938 februárja körül fejezte be – ami nem kevesebb, mint 32 hónapot jelent, pontosan a négyszeresét az előző kötetekre fordított időnek.² S ez akkor is feltűnő, ha tekintetbe vesszük, hogy az első kettőt a szerző gyakorlatilag majdnem teljes elvonultságban írta Bécsben, illetve Mallorcában; az utolsót viszont itthon, Budapesten – kisebb-nagyobb családi és politikai megbízások intézése közben. Bizonyos jelek ugyanis arra mutatnak, hogy ezek a lekötöttségek nemcsak idejét rabolták. Jócskán akadt köztük olyan konfliktus-forrás is, amely alaposan megtépázhatta az írói alkotókedvet.

A szocialista, sőt egy maga értelmezte kommunista elkötelezettséget vállaló szerzőnk ugyanis 1935 őszén találkozott érdemben először a hazai munkásmozgalommal. Politikai magatartása a hitleri hatalomátvétel ellenzékében alakult ki Berlinben, s ezt követően az író – kisebb-nagyobb megszakításokkal – külföldön tartózkodott. 1935 őszén viszont írásos felkérést kapott: hazatérve vállalja el a KMP népfrontosnak szánt irodalmi-kulturális folyóiratának, a Gondolatnak a társszerkesztését. El is vállalja, de már az első szám leadása után összekülönbözött szerkesztőtársával, „pártkapcsolatával”, Vértess Györggyel. Vértess ugyanis nem ért egyet Déry „liberális” közléspolitikájával és az ún. agitációs irodalmat meghaladó igényességével;³ s ezen túlmenően megtagadja a szocialista elkötelezettséget vállalók konfliktusait is feltáró *Az írói szabadságról* című tanulmányának, majd ezt követően *A tengerparti gyár* című novellájának a közlését.⁴

S nemcsak az itthoniakkal vannak Dérynek gondjai: 1936–1937 során aggasztó hírek érkeznek a szocializmus megvalósítását kihirdető Szovjetunióból is: a Zinovjev- és Kamenyev-per részletei, a letartóztatások és kivégzések, majd 1937-ben a hadsereg vezérkarának „tisztoztatása”, Tuhacsevszkij pere és halálos ítélete. Közben megjelenik André Gide *Retour de l'U.S.S.R.* című könyve, amely nemcsak a pereket említi, hanem megjeleníti az azokat körülvevő, s az önálló szellemi kezdeményezést sorvasztó légkört és közgondolkodást is. S megjelent Fejtő Ferenc ezzel kapcsolatos cikke is a Szép Szóban,⁵ amelynek „merev” végkövetkeztetéseivel ugyan Déry vitába szállt,⁶ ám rövid időn belül ő maga végzi el a kötet magyar fordítását.

Volt tehát az elégnél is több ok arra, hogy szerzőnk elkedvetlenkedjen, s hogy a munkásság és mozgalma nagy panorámájával szánt regényének befejezésétől elmenjen a kedve. Hogy mindez nemcsak feltételezés, azt érezni feljegyzéseiből

¹ LUKÁCS György, *Levél Németh Andorhoz Déry Tibor regényéről*. Forum, 1948. jan., 1. sz. 40–49., és Uő., *Magyar irodalom magyar kultúra*. Bp., 1970. 520–531.

² E „határidőket” elsősorban a „fekete” notesz és a mamával folytatott német nyelvű levelezés alapján sikerült rekonstruálni.

³ A kérdésről részletesebben l. tanulmányunkat: *Déry Tibor és a Gondolat*. Új Írás, 1985. szept., 9. sz. 81–85.

⁴ Előbbi azonnal átvette a Szép Szó (1936. ápr., 2. sz. 156–165.), utóbbi azonban csak évekkel később, 1945-ben jutott nyilvánossághoz.

⁵ FEJTŐ Ferenc: „Ami fontosabb Oroszországnál is.” Szép Szó, 1936. dec., III. köt. 10. sz. 193–209.

⁶ L. FEJTŐ Ferenc visszaemlékezéseit: *Tények és legendák József Attiláról*. Irodalmi Újság (Paris), 1964. máj. 1. 9. sz. 3. – és e sorok írójának 1993. okt. 20-án adott magnós interjút. (PIM Hangtár)

is, azok egyik kulcs-mondatából: „Nagyon lassan megy [ti. a regény írása – B. F.] – mondja –, fejezet közepén abbahagyom...”

Így, ezzel a „leütéssel” vezeti be az író az erdélyi utat, valamiképpen azt érzékeltetve, hogy emiatt, a megfogyatkozott alkotókedv miatt mozdul ki – mintegy pótcselekvésként (vagy menekülésként?) – a fővárosból. S hogy elkedvetlenedése mögött főként politikai motívumok állnak, az az utazása során adott interjú néhány „elszólásából” már egészen határozottan érzékelhető. „A Márciusi Front az utóbbi évek politikai alakulatai között az *egyetlen*, amelyben *arcpirulás nélkül* [kiemelések tőlünk – B. B.] reménykedni lehet.”⁷ (Az eseményeket visszavetítve: az „arcpirulás” – a szélesre tárt Márciusi Frontot megelőző politikának, a korábbi szektás gyakorlatnak szól.) Vagy: „Az, hogy szocialista vagyok, nem jelent rám nézve újabb kötelezettségeket, nevezetesen nem jelenti a politizálás kötelezettségét.” (Ehhez talán nem is kell kommentár: Déry a leghatározottabban elutasítja az ún. proletáriródalom napi politizálását, amelynek normatívái hosszú éveken át érvényesültek a nemzetközi szocialista irodalomban. – Ebbe a „keretbe” bizony nem illett bele nagylélekzetű műve, amelyen már évek óta dolgozott.)

Ezzel le is zárhatnánk a felvezetésnek ezt az ágát, ha nem tudnánk, hogy a Brassói Lapoknak adott interjú mellett Déry egy másik jelentős megnyilatkozása is megjelent a lapban, méghozzá három hetes brassói tartózkodása második felében.⁸ Az *elégedetlenségről* című cikkéről van szó, amelynek mindeddig csupán Szép Szó-beli közléséről tudtunk.⁹ – Csupán a várható honorárium miatt adta volna közre az interjút követően? Nemigen valószínű, mert tematikája szorosan kapcsolódik a Ruffynak kifejtett nézetekhez. Az írás Kassák Lajost köszönti, abból az alkalomból, hogy ötvenéves; ám ehhez kapcsolódva megvilágítja a munkásságból és a polgárságból jövő művész sorsának, elkötelezettségének egymáséitól eltérő vonásait. A cikk rejtett, érzelmi hangsúlya a polgárságból jövő típusra esik, kifejtve – a polgári környezetből való elszakadás nehézségein túlmenően – azt a bizalmatlanságot, sőt helyenkénti visszautasítást, amely az „áttérőt” – a „másik” oldalon fogadja.

Ha mindehhez azt is hozzátesszük, hogy Kolozsvárra érve az író *A befejezetlen mondat* egy olyan részletét adta át közlés céljára a Korunknak, illetve Gaál Gábornak, amely a proletárkörnyezetbe került Parcen Nagy Lőrinc (Déry alteregója) társtalanságát, illetve a jóindulatú közeledésével való visszaélést exponálja,¹⁰ akkor szinte tapinthatóan érzékelhető, miért ment neki „lassan” az írás, s miért kellett azt „fejezet közepén” abbahagynia.

Van azonban Déry magányának, „menekülésének” egy másik ága is. Már negyvenhárom éves, s még eddig egyik párkapcsolata sem sikerült. Első házassága felbomlott, Böhm Arankához, Karinthy Frigyes feleségéhez fűződő viharos szerelmének nem voltak távlatai, németországi és más külföldi tartózkodásai alatt csak alkalmi partnerei akadtak. Berlinből visszatérve ígéretes viszonya alakult ki Kassák Lajos nevelt lányával, Nagy Etellel, de ezt megterhelte mindkettőjük

⁷ RUFFY Péter, *Halk beszélgetés egy író-csavargóval*. Mit tapasztalt nálunk a pesti Déry Imre, aki két hónapja járja Erdélyt. Brassói Lapok, 1937. aug. 13., 4. és 5. o., *A türelem ösvényein*. Bp., 1985. 54–59.

⁸ Az *elégedetlenségről*. Levél Kassák Lajosnak. Brassói Lapok, 1937. aug. 22. 171. sz. 13–14.

⁹ L. Szép Szó, 1937. júl./aug., 5. köt. 16. sz. 47–51. – Feltehetően épp brassói tartózkodása idején érkezett meg Budapestről.

¹⁰ Részlet a Parcen Nagy Lőrincre tukmált gyereksereg elvadását, és a szomszédok feléje áradó rosszindulatát megjelenítő 13. fejezetből. A Korunk 1937. decemberi száma hozta *Külvárosi délután* címmel.

művészi szenvedélye: Nagy Etel mozgásművészete, Déry íráskényszere.¹¹ A kapcsolat „igazi” hozadéka – Krausz Évi ragyogóan megírt alakja *A befejezetlen mondatban*.¹² Az alább közzétett feljegyzések a vele, a Nagy Etellel való szakítással kezdődnek. (Akit ezidőtájt már Vas Istvánhoz kötöttek érzelmei.)

Thury Zsuzsa, a jótollú írónő? Akivel még 1928-ban ismerkedett meg egy emlékezetes éjszakai bécsi hajóút során. S aki 1936-ban épp válni készült Kolozsvárról élő orvos férjétől. Igen, 1936 májusában többször is találkoztak, néha egészen drámai körülmények között. De ebből is csak egy elbeszélés született, a *Békés szőlőhegy 1936-ban*.¹³ Thury Dérytől különböző életvitele végső soron nem volt összeegyeztethető szerzőnk mély, egész embert kívánó vonzalmaival.

Maradt volna a Nagy Etelnek kivett albérléteiből származó ismeretség, a főbérlők fiatal pályakezdője, Gálfiszky Erzsébet? Aki – a feljegyzések szerint – megfiatalította a férfit. A szövegkörnyezet azonban azt sugallja: éppen fiatalásával volt éretlen Déry közeledésére.

Az elmondottak egyértelműen azt sugallják: 1937 júniusára az író művészi és politikai válságához egyfajta érzelmi válság is társult. S külföldi útja bizonyos tekintetben kitörési kísérletként is felfogható – a magány és a kudarcok elől.

Mi vonzhatta őt a hosszú, közel két és fél hónapos útra? Mindenekelőtt a kiadós gyalogtúrák, az aktív kapcsolódás e formája, amelyben már oly nagy gyakorlatra tett szert a korábbiakban: Olaszországban a Garda tó mentén és Nápoly környékén (1928), hosszú-hosszú norvégiai és svédországi barangolásai során (1931); hogy a boszniai (1933) és mallorcai (1934) túrákról ne is szóljunk, amelyek végül is csak levezetésül, illetve „bemelegítésül” szolgáltak az írás fáradalmai előtt és után.

Az indítékok között fő hely illeti meg a kapcsolatteremtés igényét: megtapasztalni, milyen máshol a baloldal; az, amelynek élén a Korunk című igényes és mértéktartó folyóirat áll (melynek 1927 óta kisebb-nagyobb megszakításokkal munkatársa is) és legfőképpen, milyen ember a lap szerkesztője, Gaál Gábor. Vele rendszeres levelezésben áll, még bécsi emigrációjából ismeri, ahol Gaál az első között méltatta tehetségét.¹⁴ S akiben végül is 1937-ben sem csalódott: összehozta őt Kolozsvár, Nagybánya, Brassó baloldali köreivel, Balogh Edgárral, Weisz Ferencsel, Kurkó Gyárfással, s nem utolsósorban: a Brassói Lapokkal.

Nem hagyhatjuk ki a kapcsolatteremtés irodalmi vetületét sem: a marosvásárhelyi találkozásokat a jovialis Molter Károllyal s az elhivatottságának tüzeiben égő Salamon Ernővel, majd Székelyudvarhelyen az akkor már Magyarországon is becsült Tompa Lászlóval és a friss tollú Tomcsa Sándorral – bár két utóbbi a messziről jöttet némi tartózkodással fogadja.

De vonzották a kitörni vágyót ifjúkorának emlékei is. Hiszen itt, a Maroshévíztől 10 kilométerre fekvő Galócáson kezdte dicstelen, illetve kudarcba fulladt

¹¹ Feltételezésünknek csupán egyetlen hajszálvékony, de mindenképpen biztos fogódzója akadt. Dubrovnikai visszatérését követően Déry ezt írja noteszébe: „augusztus 20. Napközben a Svábhegy, éjszaka Etihez (garzonlakás, házmester stb.)” Egy másratalálásukra összesen az a két hét „marad”, amelyet Déry Berlinből hazatérve töltött 1933 januárjában Budapesten. (Előzőleg: 1931 júniusában utazott el Nyugat-Európába – Böhöm Aranka szerelme elől.)

¹² Először Tasi József hívta fel a figyelmet az íróval készített interjújában arra, hogy Krausz Évi alteregója Nagy Etel. L. DÉRY Tibor, *Botladozás*. Bp., 1978. 2. köt. 600–621.

¹³ BOTKA Ferenc, *Egy Déry-novella és forrásvidéke*. Délsziget, 1922. ápr., 22. sz. 15–20.

¹⁴ GAÁL Gábor, *Déry Tibor: Két nővér*. Jövő (Wien), 1921. dec. 21. és Uő., *Válogatott írások*. Bukarest, 1964. 1. köt. 13–14.

„szakmai” pályáját, amelyet dúsgazdag nagybátyja, a Lomási és Nasici elnevezésű faipari tröszt vezérigazgatója szánt neki, hajdani utódját kívánva benne felnevelni. De e „haszontalan” ifjú 1913–1914-ben is a maga útját járta, és buzgó faköbölés helyett versírással és fatelepi élményeinek elbeszélésekbe öntésével töltötte ideje java részét.¹⁵

S nem kétséges, vonzhatta őt a kaland, a másik nemmel való kapcsolatteremtés könnyebb lehetősége is. Talán minden eddigénél nagyobb erővel, s már-már a kétségbeesés határát súrolva. Többek között ezzel magyarázható a bordélyok iránti fokozott érdeklődése – és olyan pótcselekvések, amelyeknél az ember a legszívesebben elfordítaná a fejét. Ám mégsem tehetjük: egy átmeneti válság szomorú részletei.

Mindezt előre kellett bocsátanunk az író által gondosan megtervezett és Kolozsvárról kiinduló útja elé, amelynek főbb állomásai a tutajos Moldvába, a Székelyföldre és „anyavárosába” Székelyudvarhelyre, illetve Brassóba és környékére, a „Csángó Svájcbá” vezettek. (A festők városából lassan fürdő- és újra bányavárossá alakuló Nagybánya felkeresése csupán előre nem látott kitérő volt.)

A szöveg, ismételten szeretnénk hangsúlyozni, *nem irodalmi igényű* fogalmazvány. Írójuk célja nem a leírás, hanem benyomásainak, élményeinek futó, vázlat-szerű rögzítése volt. Sorai ezért szaggatottak; mondatok helyett néha csupán utalásokból, felsorolásokból állnak, helyenként hiányzik egy-két rag, s takarékos-ság okán a legtöbb névelő. Itt-ott érezni a tollat elnehezítő fáradtságot (Segesvár, Nagyszeben), sokszor lényegtelen dolgokról ír, esetenként ki-kihagyva részleteket. Másutt viszont épp a felfokozottság, az élmények egymásra tolulása torzítja az előadást.

A feljegyzések legélvezetesebb részei azok, amelyek nem „tudósítanak”, hanem egy-egy friss benyomást rögzítenek, ha úgy tetszik: emlékeztetőül s esetleges későbbi felhasználás végett. Amelyek például egy-egy ritka természeti jelenség pillanatképét rögzítik – egy éjszakai viharét a Gyilkos tó közelében; egy szürke, vízparti hajnalt a Beszterce mentén; a csalán, a menta és a fenyő illatát a napfénybe borított Nagyköhavasán; a köd és a felhő vad egymásra csapását a Baglyastetőn. S végeredményben idetartozónak érezzük a csend, a nyugalom, az elvonulás motívumait is, amelyek szintén a természettel kapcsolatosak: a szemlélődést a kolozsvári Botanikus Kertben, a napnyugtába nyúló elmélkedést és emlékezést a gyulaházi rönktéren, a látszólag tétlen üldögélést a segesvári vártemplom kertjében vagy a „tökéletes csendet” a Nagyhagymás alatti erdőrengetegben.

Feltűnő ugyanakkor az író szenvedélyes érdeklődése a színesen kavargó népi népeképek iránt, amire jócskán volt alkalmá – többször is – Kolozsvárott, nemkülönben a hargitafürdői „multságok” alatt és a Vatra Dornei-i nagyvásáron, s az ahhoz kapcsolódó pravoszláv ünnepi misén.

Az előzőekhez hasonló írói nyersanyagot kell látnunk azokban a villanásnyi arcképekben is, amelyekből szinte tarkállnak a feljegyzések: a feketebajszos székely bácsié, aki a megromlott közerkölcsökről beszél a kolozsvári piacon; a lacikonyhás nénié, aki szociológiai szakkifejezésektől mentesen fejt ki nézeteit a „népek” mobilitásáról; a kolozsvári kupleráj vad, de lázongásában igencsak korlátolt prostituáltjáé; a kommunista röplapokat közvetítő, ám írástudatlan

¹⁵ Mindehhez bőven találunk adalékot DÉRY Tibor 1955-ben írt *Önéletrajzában* (Új Hang, 1955. szept., 9. sz. 20–24., és Uő., *Botladozás*. Bp., 1978. 1. köt. 9–25.) és természetesen az *Ítélet nincs* (1967) című „én”-regényben.

nagybányai hegyi pásztoré, vagy a tánca perduló békási cigánylányoké, akik a tánc végén megcsókolják a földet stb.

S mindenekelőtt és fölött: Niculităé, a nép rablóvezéréé, aki már legendák hőseként jelenik meg előttünk, s akiben Déry már-már egy romániai Nikolaj Suhajt sejt. (S ki tudja, nem járt-e eszében Ivan Olbracht példája, aki *Nikola Suhaj*, a *betyár* címmel regényt írt a Kárpátalja erdőrengetegében 16–17 évvel korábban tanyázó Suhajról, a szegények barátjáról és oltalmazójáról?)

Végül meg kell említenünk a felhasználásra szánt forgácsok sorában a legszínesebbeket: a szavakat és kifejezéseket. Hogy Marosvásárhelyen a borjúmirigyet „brézli”-nek nevezik, hogy kárpáti patakok duzzasztóit „dugás”-ként emlegetik, hogy a pásztorok „isztinában” térnek nyugovóra, hogy a lovak lába „nyűgben” van, s hogy a farönkökkel kirakott utat „hidlás”-nak hívják. Nehéz feledni a kolozsvári piacon feljegyzett meghatározást: „kemény idő – lágy emberek”; hogy a Gyilkos tó környéki kislánynak úgy ízlik a csokoládé, hogy belőle „megenne egy zsákkal”; hogy a menedékház elhagyott asszonya így jelzi ura távozását „elvitte a szél...”

Végül is miben összegezhető az erdélyi út, illetve feljegyzéseinek hozadéka?

Művek sajnos nem keletkeztek ezekből az élményekből. Hogy gyarapították az érdekelt élettapasztalatát? Minden bizonnyal. Kipihente volna magát? Nehéz feltételezni, hiszen gondterhelten lépett a budapesti pályaudvarra.

A leglényegesebb: háttérül szolgálnak ahhoz az alkotói válsághoz, amely a szerzőben *A befejezetlen mondat* harmadik kötetének írása közben kialakult – az általa vezető erőnek hitt kommunista mozgalom különféle ellentmondásai miatt. Kínálódva megszenvedett meghaladásának hála: *A befejezetlen mondat*ból nem lett tétel-regény, sőt osztályharcos alkotás sem. Nem kétséges, hogy rokonszenve a szegények és kétkézi dolgozók mellett van, ám sorsuk jobbrafordulását nem a közvetlen napipolitikai harcoktól várja. Ezért is „befejezetlen”: inkább csak a korproblémák exponálására vállalkozik. S ez sem kevés, ám szövegeink ennek csak *közvetett* illusztrálását adhatják, noha a segesvári részleteknél szó esik arról, hogy szerzőnk „regényéről gondolkodik”... (S minden bizonnyal nemcsak ez a hely, a segesvári vártemplom kertje járult hozzá a koncepció „kihordásához”; jutott erre bőven idő minden elmélkedésre alkalmas zugban, mint például a Brassó feletti menedékházban is.)

És az út során létrejött kapcsolatok? – Gaál Gáborral immár barátsággá mélyül a korábbi ismeretség. 1937–1938-ban már a *Korunk* válik az egyetlen fórummá, amely osztatlan elismerésben részesíti a nagyregényt. Másfél év alatt négy részletét közli,¹⁶ s Franciaországba való távozása előtt Fejtő Ferencet is megszólaltatja ez ügyben.¹⁷ A nem sokkal Illyés Gyulának a Nyugatban közzétett méltatása után¹⁸ keletkezett írás a regénynek éppen azokat a vonásait emeli ki – távolságtartás, a társadalom, az osztályok tárgyszerű összképe –, amelyek miatt napjainkban újra növekedni látjuk a mű értékeit. S tegyük hozzá: Gaál Gábortól kapja a szerző az első igazi biztatást is. 1937. november 22-én kelt levele ugyanis nem

¹⁶ *Egy óra a Csáky utcai kocsmában*. 1937. febr., 2. sz. 120–129. (Részlet az 1. fejezetből), *Játékosok*. 1937. okt., 10. sz. 839–845. (Részlet a 8. fejezetből), *Külvárosi délután*. 1937. dec., 12. sz. 1016–1020. (Részlet a 13. fejezetből), *Évi*. 1938. máj., 5. sz. 411–419. (Részlet a 19., utolsó fejezetből.)

¹⁷ Füzes György álnéven: *Egy kiadatlan magyar regény*. *Korunk*, 1938. nov., 11. sz. 1004–1005.

¹⁸ ILLYÉS Gyula, *Déry Tibor regénye*. *Nyugat*, 1938. aug., 8. sz. 139–140., és Kortárs, 1966. 1882–1883.; *Uő.*, *Hajszálgyökök*. Bp., 1971. 9–12.

kevesebbet állít, mint hogy Déry regénye „ilyen részletek után úgy látszik, irodalomtörténet.”¹⁹

S ezen kívül? – Jegyzetelésünk során átböngésztünk egy korabeli brassói címjegyzéket. S fel kell jegyeznünk: se azóta, se korábban nem találkoztunk a Köpe családnevet használóknak akkora tömegével, mint ehelyütt! Lehet, hogy a *Felelet* Köpe Bálintjának alakja, megnevezése valamiképpen ezekre a brassói napokra nyúlik vissza? – Mindez azonban már túlmutat vállalt feladatunkon.

*

A „fekete” notesz szövegeit a maguk teljességében, csonkítatlanul és fésületlenül közöljük. Meghagytuk a mondatok szaggatottságát és nyers formáit, fordulatait.

„Beavatkozásaink” csupán egyszerű szerkesztői fogásokból állnak: kijavítottuk a pontatlan névírásokat: dr. Szeghyt dr. Szeghőre, Niculizát Niculitára jobbitva, s egyben egységesítve az erdélyi helységnevek használatát: előre vettük a magyart és zárójelbe tettük utána a román változatot.

Az áttekinthetőség érdekében helyenként tagoltuk az interpunkciót, s kisebb tördelésekkel különítettük el egymástól a különböző napokon és helyeken írottakat.

A feljegyzések végére helyeztük az erdélyi úttal kapcsolatos személynevek és címek jegyzékét. Néhányuk mögött zárójeles megjegyzések vannak. Ezeket változtatlanul hagytuk, márcsak azért is, mert nem minden esetben derült fény értelmükre. (E függeléket tartalmi megfontolások is indokolják. A feljegyzett nevek és címek ugyanis az utat megelőző „terveket” sorolják, a szövegek pedig azt, amit sikerült megvalósítani belőlük. A kettő szervesen egybetartozik.)

Befejezésül köszönetünket fejezzük ki mindazoknak, akik munkánkat felvilágosításaikkal, kutatásaikkal segítették: Balogh Edgárnak, Ruffy Péternek, hírlapi „gyorsszolgálatiért” feleségemnek, Lakatos Évának, végül Huber János-nának, aki a ceruzával írt és gyakran már-már olvashatatlan mondatokat legépelte.

1937. június 10-ig

1936. november 1-én szobát veszek Gálfszkyéknál²⁰ Etinek.²¹ Mindössze egyszer jön fel (engedélyét megvonták), teljes szakítás.²²

Lassú barátkozás Böskével.²³ Fiatal, nevetős, vidám, koncertek, mozik, stb. (Rudolf rakpart 7.) Tavasszal gyakrabban találkozom Zsuzsá-

¹⁹ GAÁL Gábor, *Levelek*. Bukarest, 1975. 428.

²⁰ Néhány sorral alább a lakás pontos címe is megtalálható: Rudolf rakpart = ma V., Széchenyi rakpart 7.

²¹ A korán elhalt művész életét, törekvéseit és táncművészetének fogadtatását l. az öt megörökítő emlékkönyvben. *Egy magyar táncosnő, Nagy Etel emléke*. Bp., 1940. Cserépfalvi. 60 p., 9 t.

²² Nagy Etel oktatási engedélyének megvonásáról részletesebben l. VAS István, *Miért víjog a saskeselyű? Nehéz szerelem* 3. Bp., 1981.

²³ Gálfszky Erzsébetről alig tudunk valamit. Dérynek Nagybányára írt, 1937. jún. 25-i keltezésű levelezőlapján (PIM Kézirattár) arról tudósít, hogy „Kadosa véleménye szerint – érdemes továbbtanulnia.” Tehát éppen csak befejezte középiskolai tanulmányait. – Kadosa = feltehetően Kadosa Marcell (1874–1944), író, újságíró.

val.²⁴ Hat. elhagyta, egyedül van,²⁵ egyszer lakásán. Tavasszal Böskével kirándulások:²⁶ Hármashatárhegy, Illik csárda (halászlé), hajón.²⁷ A rakparton mindig szél, kapu előtt hosszú ácsorgások, becsöngetés előtt majdnem diáknak érzem magam. Ugyanúgy, amikor éjjel a rakpart lépcsőin üldögelek. (Böske – Ribiszke, Pimptinella, alaszakai mókus).

Kosztolányi meghalt.²⁸ Anyám június 4-én Joachimsthalba utazik.²⁹ – Regény télen Unióban, tavasszal Florenc kávéházban,³⁰ itt gyakran Illyés.³¹ Nagyon lassan megy, fejezet közepén abba hagyom.

Pótlás: tavasz Balatonnál.³²

Jun. 10. éjjel Kolozsvárra. Itt Gaál fogad, pályaúdvarton idegen ember elviszi poggyászatot, dr. Szeghő Imrénél hálók (Sr. Regele 30.).³³ Esténként újságíróklub New-York, egy este Fellegváron vacsora,³⁴ egy nap strandolás, egy délután kirándulás Szamoshoz Madosz-csoporttal.³⁵ A folyton „szervező” Balogh Edgár kétfelé álló hajával.³⁶ Ezt a Botanikus kertben írom délelőtt.

A Siguranzában, inspektor Vlad azzal lep meg, hogy ajánló levél helyett eltanácsol gyalogúttal, kérvény Bukarestbe. Maradjak-e itt, vagy utazzam Nagybányára (Baia Mare)? Hosszú, politikai beszélgetés Vladdal (magyar iskolák megmaradtak, rossz magyar diplomácia). Esti séta és politizálás Pop rendőrkapi-

²⁴ Thury Zsuzsa (1901–1989), prózaíró, Thury Zoltán (1870–1906) lánya, Thury Lajos (1896–) testvére, a harmincas évek első felében a kolozsvári Ellenzék munkatársa. A feljegyzések időrendje ehelyütt kissé következtelen. A háziak Böskéjével való barátkozás 1937-re esik. A fent jelzett „tavasz” viszont 1936 tavaszát kell jelentse, hiszen Déry ekkor elevenítette fel a Budapestre visszatérő írónővel a kapcsolatát.

²⁵ A Dérynek Kolozsvárról írt, 1936. jún. 30. keltezésű levelezőlapja szerint (PIM Kézirattár) Thury Zsuzsa az év nyarán vált el férjétől.

²⁶ Ismét ugrás az időben: ez a „tavasz” már 1937-re értendő.

²⁷ Illik Viktor főhalászmester csárdája a XIII. kerületi Népszigeten.

²⁸ Kosztolányi Dezső 1936. november 3-án halt meg.

²⁹ Déry édesanyja a tízes évek elejétől rendszeresen kúraltatta magát a Karlsbad (Karlovy Vary) melletti Joachimsthalban (Joachimov). Egy Illyés Gyulának címzett levelezőlap szerint 1936-ban Déry augusztusban kísérté oda a mamát (l. „Költő, felel!” Bp., 1993. 118–119.). A feljegyzésekben említett, június 4-i utazás tehát immár ismét 1937-re vonatkozik.

³⁰ Az V. Szabadság tér szélein fekvő kávéházak. Unio: Nádor u. 31–33., Florenc: Aulich u. 1. (Déry a közeli Árpád u. 12-ben lakott.)

³¹ Illyés Gyula a reggeli órákban a Szabadság tér másik felén, a Magyar Nemzeti Bankban írta szakreferenciáit a francia sajtóból; 11 órától viszont már szabad volt: az irodalomnak élhetett.

³² Egy Thury Zsuzsának címzett levelezőlap (1937. ápr. 20.) tanúsága szerint Déry 1937 áprilisában időzött Révfülöpön, ahova a címzettet is hívta. (Eredetije az írónő hagyatékában, másolata a sajtó alá rendező birtokában.)

³³ Dr. Szeghő Imre, kolozsvári ügyvéd, Szeghő Julia művésznő férje, meghalt Auschwitzban.

³⁴ A New York szálló és étterem épületében működő újságíró klub – a kolozsvári írók és művészek kedvenc találkozó helye. – A Fellegvár: a város fölötti magaslaton berendezett étterem.

³⁵ MADOSZ = Magyar Dolgozók Országos Szövetsége, erős baloldali befolyású, ún. néprontos szervezet, az Országos Magyar Párt ellenzéke. Prominens képviselői: Kolozsvárott Balogh Edgár, Brassóban Kurkó Gyárfás (l. 115. jegyz.)

³⁶ A csehszlovákiai Sarló-mozgalomból indult és kimeríthetetlen tenniakarással tevékenykedő „dunavölgyi” közirosz színes portréját l. RUFFY Péter, *Világaim*. Bp., 1979. 331–336. – Déryvel való megismerkedéséről a következőkben vall hozzánk intézett – Kolozsvár, 1993. febr. 21-i keltezésű – levelében: „Az Újságíró Klubban, a Gaál-féle »dumaposta«-asztalnál ismerkedtem meg vele. Gaál mutatott be neki, s megkért, hogy hozzam össze a fiatal írókkal és a Magyar Dolgozók Szövetsége tagjaival.”

tánnyal, aki magyarokat nem szereti, de folyton velük van, ugratás, mely már-már komoly.

Vásár: szekrények Szászrégenről, román bluzok, székely szőnyegek, panaszkodó, feketebajszos székely: „meddig tart ez még? Akinek itt pénze van, az gyilkolhat is! Ha 50 ezres van a zsebemben, leszurhatok, akit akarok!” Magyarországra, Pestre szeretne menni.

Madosz kiránduláson is Magyarországtól várnak felszabadulást. Itt Attila – Illyés versek³⁷ és „mikor lesz kommun?”³⁸ – Egy este színház: Nagy István darabja.³⁹

Egy este Koós Kovács⁴⁰ és Nedeczkyvel⁴¹ végigjárjuk bordélyokat: „Hétgerenda”, a „Tizenkilences”. Belső udvarban egy hirtelen kinyíló ablak vörös fénnel, mint egy tündérmese szinpadon, ablakban fiatal lány. Az egyik kurva: ma 8-szor basztam, de együtt nem ért egy pofa bagót. Vendéglők: Amerika, Luther, Nagy Józsi.⁴² Rikkancsok kiáltása, mint Palmaban.⁴³

Jun. 17. Csibivel⁴⁴ strandfürdőn. Kabinban csókolódzás. 16 és fél éves. – Piacon, lacikonyhás öreg néni: Pesten is annyi a bolond mint itt? – Hány éves, néni: 102 éves! Az a baj, hogy senki sem marad meg a helyén, annyian vannak itt, mint a dögök, mindenkinek a szülőföldjén kellene maradnia!

Egy éjjel a „Tizenkilencesben” alszom, Évánál; mikor jövök, „okkupát”, várok a befutott konyhában, ahova a lányok minduntalan kijönnek melegvizért, az öreg portásnál a Pali bácsinál fizetik a panziót a nagysága részére. Éva a sebhelyeiről beszél; lábán, – rozsdás szögbe lépett, hogy felül kijött, (de még elment a nővére esküvőjére, csak aztán ájult el) kezén, – mert részegen öklével eltört egy seres kriglit, s amikor bekötötte, ugyanazzal a kézzel levágott egy 200-as égőt s rögtön utána az üvegajtót. Vállig elfekélyesedett, mert piritott fokhagymát tettek a sebre, elvitték Bukarestbe, ott „röngésztek” (röntgen). Kalmár⁴⁵ rádióénekesről beszél lelkesülten, s magyar nótákról. „Nem is vagy te pesti, ha nem ismered Kalmárt”. Én a román zenét dicsérem. „Ne hizelegj a románoknak, nem szeretem az affektált magyart!” Vad és hajlíthatatlan, kétéve szökött meg az anyjától, Vásárhelyről.

³⁷ József Attila és Illyés Gyula költeményeiről van szó.

³⁸ Utalás az 1919-es magyar Tanácsköztársaságra. – A kirándulásról így ír Balogh Edgár a fentebb már idézett levelében: „A MADOSZ fiataljai társaságában közösen töltöttünk egy délutánt valahol a Szamos partján, ahol Déry a fiatalok kérdéseire (a magyarországi népi írókkal kapcsolatban) szívesen válaszolt.”

³⁹ Nagy István (1904–1977), író és politikus, 1936–1938-ban a Kommunisták Romániai Pártja erdélyi és bánáti bizottságának tagja. A bukaresti magyar értelmiség és kispolgárság kallódását színre vivő *Özönvíz előtt* című darabját 1937 májusában mutatta be a Kolozsvári Magyar Színház. Déry minden bizonnyal a június 16-i előadást látta.

⁴⁰ Koós Kovács István (1910–1937), író, újságíró, a Keleti Újság munkatársa, a fiatal realisták Ady Endre Társaságának tagja. Déry erdélyi útja végén már súlyos beteg; szeptember 12-én meghal. (Nekrológia s egyben életútjának összefoglalása: Sz.: *Koós Kovács István*. Keleti Újság, 1937. szept. 15. 211. sz. 5.) – Balogh Edgár idézett levele szerint Déry „nagyon megbarátkozott vele, betegágynál is felkereste.” – Gaál Gábor 1937. szept. 13-i levelében tudósítja Déryt a halálesetről. L. GÁL G., *Levelek*. Bukarest, 1975. 402.

⁴¹ Nedeczky Lajos – újságíró.

⁴² Buffet American – az Ipakamara palotájában, S. Nagy József étterme – Calea Victoriei 37.

⁴³ Palma de Mallorca, ahol az író 1934. október 27-e és 1935. június 1. között *A befejezetlen mondat* második kötetét írta.

⁴⁴ Kilétét nem sikerült azonosítani.

⁴⁵ Kalmár Pál (1900–), rádióénekes.

Budapestről úgy beszél, mint egy mitoszról, „az több, mint román király.” Reggel egy 100 lejest adok, mágnes patkóval vizsgálja, valódi-e? Hajnalban bezörögnek szennyesért.

Piacon: Kemény idő ez, lágy embernek. – Egyik este a román rendőrkapitány, Pop Zakariás séta: 1) a magyar újságírók mind a zsebünkben vannak, 2) földosztásnál a magyar paraszt is kapott, 3) az esküt le nem tett hivatalnokok nyugdíjat kapnak.

Vasárnap délután Gaál, Guzner,⁴⁶ Kovács Pistával⁴⁷ fürdő a Szamosnál, este a Széchenyi-téren a kis cselédek tánca, 12–13 évesek, szédülésig forognak, oly megható, hogy könybe lábad a szemem. Szemérmesek és kacérok. Éjjel Baloghgal előbb román bál, Balogh táncol cselédjükkal, akit tegez, aztán székely bál. Egymást csókolják, fogdossák, de a vad tánc közben merevek, szertartásosak.⁴⁸ Román csendőrök mosolyognak, kedvesek, „traraska” (éljen), hogy eljöttem megnézni. Belépőjegy helyett csuklóra pecsétet nyomnak.

Jun. 23. Reggel Nagybányára (Baia Mare) Weisz Ferencékhez („nagyfejű Weisz Feri”).⁴⁹ Állandó vendégereg, egyre változó hálóvendégek; vendégek rendelik meg ebédet, vacsorát, közvetlenül cselédnél, háziak mindenüket odakölcsonzik vendégeknek, percnyi megállás nélkül zajlik a ház.

Egyik este Gerzon Katinál (fényképész),⁵⁰ egyszer cukrászdában, délután a baji kertben,⁵¹ egy délelőtti Ligetinnél⁵² a Fokhagymáson.⁵³

Egyik délelőtti értem küldött autón az *Aurum* bányába,⁵⁴ az egyik rézsutos keresztútba nem merek, tudok bemászni, majdnem rosszul vagyok. A bánya mélyén negyedórás beszélgetés a mérnökkel a sötétben. Aranyolvasztás. – Schwarz Feri a „gémblábú szörny”, aki „mindent elintéz!”⁵⁵

⁴⁶ Dr. Guzner Miklós (1905–1972), fogorvos, orvosi szakíró, Gaál Gábor barátja.

⁴⁷ Koós Kovács István, l. 40. jegyz.

⁴⁸ A székely alkalmazottak „színpadi lakodalmaként” meghirdetett rendezvény emlékére Balogh Edgár utóbb írásban is megörökítette (Kis Újság, 1943. febr. 14.) – „Déry kívánságára azonban elhallgatva jelenlétét.” (Hozzáánk intézett levele.) – Riportjának újraközlése: *Színpadi lakodalom*. BALOGH E., *Duna-völgyi párbeszéd*. 1974. 270–272. (Itt már jegyzetben említve Déry ottlétét.)

⁴⁹ Weisz Ferenc, a nagybányai „Phönix” kénsav és vegytermékek gyárában a könyvelőség vezetője; baloldali lapok (köztük a Korunk) és személyek mecénása. Gaál Gábor jó ismerője. Vida Ferenc néven riportokat, verseket közölt baloldali lapokban. Kommunista perben elítélték, börtönbe került, s ott 1945-ben meghalt.

⁵⁰ Édesapja, Gerzon Adolf – Nagybánya első fényképésze volt.

⁵¹ Bay-kert, a város keleti részében fekvő park és strandfürdő; a nyári hónapokban közönséget lovaskocsi-járatok szállították a helyszínre.

⁵² Feltehetően Ligeti Ernő (1891–1944), a neves író és újságíró felesége. Elképzelhető, hogy Déry a férjével megismerkedett, legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy az általa szerkesztett *Független Újság* utóbb átvette Illyés Gyulának *A befejezetlen mondat* kéziratossá változatáról írt elismerő kritikáját. L. 18. jegyz. *Független Újság*-beli újraközlése: 1938. szept. 3. 26. sz. 10.

⁵³ Fokhagymás – kedvelt kirándulóhely és gyógyfürdő – 3 kilométerre a város központjától.

⁵⁴ *Aurum* bánya – a már a középkorban is működő bányát 1934-ben megvette a Petroșani részvénytársaság, s három évi feltáró munka után 1937-ben újraindította a termelést. Az utóbb idegenforgalmi látványosságként is ismert létesítményről egy későbbi beszámoló: MOLNÁR János Bálint, *Nagybányai mozaik*. Új Magyarország (Budapest), 1943. aug. 1.

⁵⁵ Schwarz Ferenc – ifjú bankhivatalnok, akiről utóbb az is kiderül, hogy titokban baloldali röplapokat terjeszt.

Jun. 26. az iparvasuton Feketepatakra,⁵⁶ onnét gyalog Weiszékkel, Schwarz Ferivel, Weiser Ernával (a kis munkáslány),⁵⁷ Katival az Izvorára.⁵⁸ Itt első éjszaka Kati a közös hálóban, esténként, reggelenként hatalmas hancurozás a hálókban, folyton esik az eső. Ligetiné meg van sértve. Egy este pásztortűz, „gorilla” játék, „törvényszék”, „repülés”, „hat ember”,⁵⁹ másik este a csurgónál kód és holdfény, a gazda folyton harmonikázik, politikai beszélgetések Ernával, délig heverünk 4-5 nővel az ágyban eső miatt. Várom az engedélyt Bukarestből.

Kati⁶⁰ elment vasárnap. A fekete mármaroszigeti Magda, aki „gojhoz” ment feleségül, s az anyja, bár halálosan rákbeteg, nem engedi magához.⁶¹ Sári (Weisz-né)⁶² és Magda egy nap elbucszúznak, estére visszajönnek, ágyban elbújva várnak. Másnap Bányára kísérem Magdát, éjjel ivás Weiszéknél, Katival és sógornőjével reggelig, délben vissza Izvorára. Bolhák, bolhák!

Borus idő, folyton esett, végre kiderült, négyesben maradtunk, Gonda tatával (Gandi) és Gizi,⁶³ Erna, privát szobában, Ernával mászkálás, heverés réteken, nyájak, patakban fürdés, olvasás, ez remek!

Egy nap Rozsályra,⁶⁴ a fennsíkron, szalonnát sütünk, alszunk, eső, aztán kecskepásztor, kiről kiderül, hogy kommunista. Oroszországban hadifogoly volt, „inkább tele hassal megdögölni, mint éhen halni”. „A miniszterről mindenki tudja, hogy tolvaj, de a papról nem tudják”. Ötször volt bezárva, mert „manifesztet” osztogatott, olvasni nem tudott, „hogy tudta, hogy melyik a magyar, melyik a román manifeszt?” „Elülről (has) adtam a magyarnak, hátulról román-nak!” Segítünk a kecskéket lehajtani a karámba, ott feji, emlőt paskolja, gyúrja, iszunk („hajdan-háj!”). Elmeséli, hogy a napokban jár fenn egy elvtárs, a Frontul Plugori (Ekések) újságját hozta,⁶⁵ aztán a hegyeken át elgyalogolt Mármaroszigetre (Ernától tudom, hogy ez Feri),⁶⁶ de a pásztor „elkonspirálja”, amikor mondjuk neki, hogy járt az Izvorán is, „nem az!” „Szervusz tovaris”-sal bucsuzik. A karjába tetoválva: X. gyalogezred! Vörös bajusz, csupa naivitás és ravaszság! Kérjük, hogy nem lehet-e csalni a tej- és sajt szétosztásnál: „lehet, de én csak nem hozok szégyent a pártra.” Minek fizetjük az „impozit”-ot az uraknak! Turó-brinza, cas, cascaval. Egy éjszaka bolhák miatt a verandán fagyoskodom. Másnap délelőtt gyors elhatározással el.

⁵⁶ Feketepatak – Nagybánya egyik erdőtelepe, a várostól 16 km-re fekvő és fenyvesektől övezett erdész-tanya kedvenc kirándulóhely, az izvorai menedékházhoz vezető túrák kiindulópontja.

⁵⁷ Weiser Erna – a túra során megismert fiatal partner, akivel Déry Brassóból is váltott levelet. Nagy, barnaszemű fényképét megtalálhatjuk az író hagyatékában.

⁵⁸ Izvora – a Feketepataktól 3 órányi gyalogúttal megközelíthető magaslati menedékház. Környezetének hangulatos leírása: LIGETI Ernő, *Levél Nagybányáról*. Keleti Újság (Kolozsvár), 1937. júl. 18. 161. sz. 4.

⁵⁹ „Törvényszék” – baloldali körökben kedvelt társasjáték, amely egy „vádlott” és „bíró” felléptetésével játszát el egy igazságosztó „pert”, illetve helyzetet. – A többi játék („gorilla” stb.) valószínűen alkalmi, az összejöttek által kitalált.

⁶⁰ Gerzon Kató, l. 50. jegyz.

⁶¹ Magda – Songutt Miklósné, l. a címjegyzéket.

⁶² Sári – Weisz Ferencné, l. 49. jegyz.

⁶³ Gonda tata és Gizi – feltehetően az izvorai menedékház gondnoka és felesége.

⁶⁴ Rozsály – a környék legmagasabb csúcsa, az 1300 m magasan fekvő célt másfél órányi túrával lehetett Izvoráról elérni.

⁶⁵ Frontul Plugori (Ekések) – A MADOSZ-hoz hasonló programú román baloldali parasztszervezet, vezetője Petru Groza volt.

⁶⁶ Feri – Schwarz Ferenc, l. 55. jegyz.

Jul. 8. Gonda tata, Erna lekisérnek Feketepatakig. Itt a kocsmáros Buxbaum, elrománosodott szász,⁶⁷ készpénzben 10 millió leie van, vagyonban ennek sokszorososa, de paraszt gúnyában jár. – Három napig Bányán, Kati⁶⁸ és sógornője, heverés diványon, éjszaka tánc.

Jul. 11. El Kolozsvárra, Weiszek éjjelkor kikisérnek vonathoz, vonat megtelik pályaépítő parasztokkal. Reggel Kolozsvár. Sziguranca: kérvény még mindig nincs elintézve, nem várok tovább. – Éjszaka a „Hétgerendásban” hálók, egy 18 éves kurvánál, aki egy fél éve még munkásnő volt, egy nikkelező gyárban.

Jul. 13-án autóbusszon Vásárhely (Tirgu Mures). Hotel Transsilvániában hálók, este Molterrel sétá,⁶⁹ nagyon édes, tiszta város, a Tag-ban flekkenezünk. Más flekkenező helyek: Surolt grádics, Édes lyuk.

Egyik délelőtt találkozás Salamon Ernővel⁷⁰ és egy zsidó tanítónővel, hosszú séta a villasorban, a Kadetiskoláig, beszélgetés versről, egyebekről. Előző délután félelem, hogy tripperem van. Molterrel orvosnál, külön lépcső nők, külön férfiaki részére.

Második este New-Yorkban⁷¹ beszélgetés a két ravasz ügyvéddel, Fekete Andor⁷² és Markovics,⁷³ egy fiatal újságíró, Molter, végnélküli panaszok, példák, egyik váltja a másikat. – Goiserert akarok venni,⁷⁴ nem kapok.

Délben Molterné udvarban megtanít flekkent sütni, a fatányéron csusztató, egyik vág, a többiek egymás előtt kapkodják a falatot (nyakas karéj, bélszin karéj, máj és „brézli” = borjumirigy.)

Jul. 15-én délután vonaton *Galautasra* (Miron Cristea).⁷⁵ Ott este hivatalnok vár, menázsiba kísér vacsorázni. Kiroz⁷⁶ szabadságon van. 24–25 évvel ezelőtt voltam itt, mindenre emlékszem. Esténként beszélgetés Charap igazgatóval.

Másnap délelőtt motorossal *Gyulaházára*, várom Gyergyóról a levelet, hogy Gaállal⁷⁷ hol fogunk Gyilkos tónál találkozni?

⁶⁷ Ioan Buxbaum, kőbányatelepi kocsmatulajdonos Nagybányán, állítólag uszorával is foglalkozott.

⁶⁸ Gerzon Kató, I. 50. jegyz.

⁶⁹ Molter Károly (1890–1981), az erdélyi irodalom Bácskából Marosvásárhelyre származott nagy öregje. Déry látogatásának évében jelent meg *Tibold Márton* c. önéletrajzi regénye.

⁷⁰ Salamon Ernő (1912–1943), forradalmi költő, munkaszolgálatosként esett el a doni fronton. Déry erdélyi útja idején jelent meg *Gyönyörű sors* c. verskötete. Naplóírónk nagyra becsülte költészetét, utóbb Budapestről is tartotta vele a kapcsolatot, kötetét átadta recenziálásra Németh Andornak (Újság, 1937. szept. 12. 207. sz. 37.), verseit közölte a Szép Szóban (*Rólvásó dal, Kített időmnél*, 1937. dec., V. köt. 20. sz. 420–421.); majd halála után írói portréját is megrajzolja (Csillag, 1948. nov., 12. sz. 34.)

⁷¹ New-York – a város központjában fekvő jónévű étterem és kávéház.

⁷² Fekete Andor (1883–1951), baloldali ügyvéd, egyben jogi szakíró is, a Bethlen Gábor szabadkőműves páholy egyik vezetője.

⁷³ Feltehetően Markovits Rodion (1888–1848), a *Szibériai garnizon* c. hadifogoly-regény írója, aki maga is ügyvéd volt.

⁷⁴ Goiserer – vízhatlanító varrással készült cipő vagy turistabakancs.

⁷⁵ Cristea, Miron – a Lomási erdőkitermelő Rt. munkatársa, valószínű rajta keresztül szervezte meg az író a galócási telep meglátogatását.

⁷⁶ Kiroz és Charap igazgató keresztneveit nem sikerült kideríteni.

⁷⁷ Gaál Gábortól a levél nem érkezett meg, így túrája befejező részét is egyedül tette meg az író.

Gyulaháza kopár, haza hátrafelé megy a motor. Ezt délelőtt a Maros partjánál, fűzfák alatt irom. Fönt mérnök⁷⁸ elmesélte, hogy 1918-ban Urmánczy⁷⁹ száz tisztet hozatott lázadás leverésére, országoton meneteltek, aki mőc szembejött, szó nélkül lelőtték. (Urmánczynak kastélya volt ott, Kalotaszegen), az egész falut gépfegyverrel lekaszabták.

Charap: földosztásnál egy Párizsban tanult, becsületes román szolgabíró és egy regáti agronóm három hónapig együtt járta a megyét. A szolgabíró elegánsan indult, három hónap múlva ruhája rongyos, a regáti rongyosan és a végén autón járt. Új tisztviselő három hónap alatt várostól telket, gyáraktól építési anyagot szerez, egyetlen kőrútja alatt villája lesz. Megmaradt magyar tisztviselők is korrumpáltak már.

Gyulaházán mérnöktől bakancs kölcsön.⁸⁰ Este a rönktéren ülök napnyugtáig.

Jul. 17. iparvasuton motorossal Gyulaházára. Este cigánnyal az öreg Grigor pásztor kalyibájában. 700 juh, mindegyiket külön ismeri, vad kutyák, megkinál urdával, sajttal, ég a tűz. Mérnökel alszom.

Másnap hajnalban Gurzó Ferivel⁸¹ a hegyen át (Munti Stejia)⁸² Drăgoiasa-ba, onnét Păltinisbe,⁸³ s itt paraszttal kocsmában iszunk,⁸⁴ himzésekkel kárpótozott szobában alszunk. Részeg („hosszú koma”) este szobába jön, nem akar kimenni.

Út szép, a „hidláson” (farönkökkel kirakott út) át nehéz. Útközben eső elől behúzódnak pásztorokhoz, „isztiná”-ba szalonnát sütünk. A Neagra patakon 2 „dugás” (duzzasztó). Lovak lába „nyűgben” van. Sok nyáj.

Feri tele történetekkel. Niculița, a román rablóvezér (a román Suhaj).⁸⁵ Feri mintha hinne a legendában (hogy golyó visszapattan róla), közben ilyen szavakat használ „trench coat”, „muri”, stb. Niculița egy pajtába rejtőzik, parasztasszony közeledő csendőröknek kiabál: itt van Niculița, elmenekül, később visszatér, asszonynak lukat fur ajkába, lakatot tesz rá. – Szegény asszonynak erdőben, ki tehenet hajt vásárra, hogy adósságát kifizesse, pénzt ad; amikor bankban megtudták, hogy Niculițătól való, nem fogadják el, de még adósságát is törölték. „Úgy megütötte, hogy meghalt”. Azért lett rabló, mert erdőkitermelésénél vállalkozó

⁷⁸ Ferencz Gergely, a gyulaházi telep vezetője.

⁷⁹ Urmánczy Nándor (1868–1940), maroshévízi születésű szélsőjobboldali politikus, a Marosmentén 1918-ban kitört felkelés „rendcsináló” kormánybiztosa.

⁸⁰ Bakancs kölcsön – e bakancsoknak már tisztos irodalma van. Miután végigbaktatta bennük Székelyföldet, hazatérésekor Déry Balogh Edgárnál hagyja őket Kolozsvárott, hogy az juttassa vissza Ferenc Gergelynek. Az érdekelt valószínűleg reklamálta őket a kölcsönvevőnél, aki viszont Gaál Gábor segítségét kérte Balogh Edgár sürgetéséhez. („Ígazolásául” legyen mondván: ez idő tájt éppen a népfrems Marosvásárhelyi Találkozó szervezésével volt elfoglalva. (L. GAÁL Gábor, *Levelek*. Bukarest, 1975. – a 484. és 493. levelek és jegyzetei.)

⁸¹ Gurzó Feri – a Lomási erőkitermelő rt. hivatalnok. Már édesapja is a cégnél dolgozott, s feltehetően az ifjú Déry is ismerte.

⁸² A hegyen át – minden valószínűség szerint: iparvasúton keltek át a Gyergyói havasokon – a Kárpátok keleti „lejtőire”.

⁸³ Drăgoiasa, Păltinis – moldvai települések, utóbbi légvonalban 33 km-re esik Galócától.

⁸⁴ A paraszttal neveit az író még címjegyzékébe is bevezette.

⁸⁵ Niculița – személyére vonatkozóan nem sikerült hiteles adatokat beszerezni. A Brassói Lapok hajdan „országosan ismert banditavezérnek” nevezi, akinek „csaknem százfőnyi rablóbandája”, „a Borszék környéki hegyek útjainak utasait fosztogatta.” (BL 1938. jún. 17. 5.) – Lehet, hogy azonos Balan Nicola-val, aki szintén „rettegett bandita” volt, és 1928-ban Szében megyében ügyködött? (Prágai Magyar Hírlap, 1928. aug. 26. 12.)

becsapta, ezt Feri⁸⁶ atyjától tudtam meg, élete végéig hálás neki. „Amig Gurzó úr a Lomásinál lesz, addig nem kell tőlem félniük!” Csendőrnék, katonatisztnek öltözve rabol, 52 főnyi bandája van. Egyszer Ferit is fához kötözte, mikor pénzküldeményt kísért, autójukat félóra múlva visszahozta. Árulás történt, így fogták el, sebesülten, az ezredes, akihez vitték saját kezüleg agyonlőtte, különben kiderült volna, hogy ő látta el Niculițăt fegyverrel, municióval.

Pótlás: A kocsmában éjjel csendőrök útlevelet kérnek.

Másnap, *jul. 19-én* reggel Feritől elválok, gyalog *Dorna Vatrába*,⁸⁷ Vatra Dornei 22 km-re van északra Păltinistől. útközben asszony felvesz szekérre, felszáll hozzá az esti részeg, a „hosszú koma”, akiről Feri azt gyanította, hogy ő jelentett fel csendőröknek, s hogy a Niculiță bandájához tartozott, szirupot főz egy udvarban, két órára Dorna Vatrában vagyunk.

Pótlás: Gyulaházáról: a M. Stepan a vizválasztó. Görgényi havasok, Kelemen havasok. – Kolozsvár főterén: Ady – –⁸⁸

Dorna Vatrában mindenki németül beszél. Klipper fakereskedőtől kapok utalványt tutajra.⁸⁹ Este zene a parkban.

Másnap, *jul. 20-án* ünnep, nagyvásár, parasztok ezrével érkeznek szekéren. Paraszt lovon ül, nemzeti viseletben, nyitott ernyővel. – Templomban parasztok ministrálnak, a pópának, nekem is égő gyertyát nyomnak kezembe. Két éjjel Dornában, alig alszom, kétségbeesés, bolha.

jul. 21-én hajnalban *Gura Negribe* (4 km), itt tutajra, idegen fejszés paraszt viszi, némi félelem.⁹⁰ Út gyönyörű, gyakran esik, ázunk, parasztok ki-beszállnak partról. Brosteni, Borca.

Galuban este 7-kor, 11 órai út után kiszállunk,⁹¹ tutajos ragaszkodik, hogy nála háljak. Kocsmában fogatlan vénasszony, megcsókol, később kiderül, hogy bolond. Részegek. Arra gondolok, hogy éjszaka agyonüthetnek, kirabolhatnak. Ehelyett remekül érzem magam, kis házban, mama, család jön – megy, a parasztokat főleg térképeim érdeklik.⁹² Végül vacsora, csirke, mamaliga, házigazda rám erőszakolja egyetlen ágycát, a feleségével tornácra alszik, földön.

Reggel háromkor, sötétben indulás, réteken át, a szürkületben egy ló áll és néz. Oly sötét még, hogy nem látni – szemközti parton bokor alatt tehén, vagy ember mozog: ember, halászik. Később is vízben gázoló halászok. A hajnali ködben mindenütt állatok állnak. Hosszú szakaszokon teljes csend. Este házban, megmu-

⁸⁶ Feri – Gurzó Ferenc, I. 81. jegyz.

⁸⁷ Dorna Vatrába – tisztes vállalkozás! Vatra Dornei 22 km-re van északra Păltinistől.

⁸⁸ Nem Adyról, a költőről van szó! Hanem az ún. Ady-harisnyákról, amelyek hirdetéseivel tele voltak a korabeli újságok. Déry feltehetően felnagyított plakátképét – hanyatt fekvő telefonáló szőke, hosszú hajú szépség, felemelt lábain a csodaharisnyával – láthatta Kolozsvár főterén. Megjegyzésének gondolatai minden bizonnyal nem a kacéran lehulló pongyolának és a mögüle elővillanó látványnak, hanem Ady Endre meghurcolt nevének szólnak. Az „Ady” harisnyagyár Rt. Kolozsvárott működött. A márka elnevezése állítólag a tulajdonos kislányának keresztnévére (Ida) vezethető vissza.

⁸⁹ Klipper fakereskedő – kilétéről nem tudunk többet.

⁹⁰ Déry a Beszterce (Bistritza) folyón ereszkedik „lefelé”, délkeleti irányban.

⁹¹ Galu körülbelül 70 km-re esik a tutajozás kiindulópontjától.

⁹² A két, 1:300.000 léptékű térképlap (N°16; Vatra Dornei–Toplița – Gheorgheni és N°17: Piatra Neamt – Fălticeni) ma is megtalálható a hagyatékban.

tatták Niculița holttestének fényképét, paraszt tárcájában hordja. Éjjel megint bolha.

Tutajról reggel 8-kor kiszállok Potociban.⁹³ Onnét gyalog (7 km) Békás (Bicaz), főtéren három vendéglő, vidám, tovább gyalog (15 km) Gyergyóbékásra (Bicaz Ordeleanu), hová estére érek. Útközben patak mentén, fűzfa alatt alszom, parasztlány figyelmeztet, eső jön, többször meztláb átgázolok a Békáson, mert pallókon szédülök. Két kis cigánylány vad tánca tapssal és szájdörgéssel, megcsókolják a földet egy leiért. Mintha meg akarnának babonázni. Békásban egy székelő mézárósnál hálók, család mindegyik tagjának valami baja van. Végre tiszta szoba.

Jul. 23-án reggel Békási szoros. 10 km a Cabanáig, ott ebéd, innen 7 km Gyilkos tó. Turistaházban másfél nap. Hegyek: Tohard, Gyilkos, Oltárkő. Lustálkodás. Nagyon drága. Este gyönyörű holdfény, nem lehet lefeküdni. Turistaház vezetője szakállas mérnök.

Jul. 25-én reggel útnak Nagybagmásra,⁹⁴ reggel 9-től este 8-ig, hatalmas erdő. Feketebagmás, mikor már azt hiszem megérkeztem, még két óra út. Útjelzés rossz, egyszer erdőben, egyszer fennsíkron eltévedek (Fehérmezőn), innét kis parasztlány, gúnyos kedvű, hoz vissza útra. Sehol viz. Erdőben ülök egy óráig tökéletes csendben, ez gyönyörű.

Kis parasztlánynak csokoládé: „megennék egy zsákkal”! Hivom Pestre: „ha olyan szép, minek jönnek az urak a hegyek közé (gúnyosan) nyaralni? Később másik lánynak „hova mész?” kérdésére: „nyaralni!”

Este holtfáradtan menedékház, itt Molteréknak ismerősei, paraszttasszonynak megszökött az ura, pénzzel, „veszekedtem vele, felfuvódott” (mérges lett), „elvitte a szél.” – Levest főz, berbéc húsából, két ennivaló szőke kislánya. Szobában este fűtenek, gyenge alvás, bolha.

Jul. 26-án hétfőn felmászok Egyesköre, nehéz, félek, de virtusból megteszem. Hegyek: Öcsém, Dencias. Ezt délelőtt a Kurmatúra hegyoldalán írom, szerteszét a hegyekben mindenütt nyájak. Ökröket kicsapják a legelőre, s hetekre magukra hagyják. Kutya: Csobán. Parasztok nem tudják sem távolságokat, sem hegyek nevét. Nagybagmást Bárányhegynek hívják. – Éjjel nagy zivatar volt, villámok folyton bevilágították a sötét szobát, ahol a tűz ropogott. Este két csikszeredai ifjú jön „gyopározni”, másnap hajnalban szednek nekem gyopárt.

Jul. 28-án reggel le Gyergyószentmiklóstra (18 km), hátizsákot szekér viszi. Szent Domonkosig gyalog, onnét vonaton. Horváth M. ládagyáros,⁹⁵ aki 9 évig haditengerész, Kina, Tibet, stb. Autón Alfalu és a gazdag Szárhegy, a Csiki Kertben a „Vadász” szoba, hol Gaállal kellett volna nyaralnom. Egy este társaságban Gál

⁹³ Potociban – jó korán eshetett megint az indulás, az „elágazásig” kb. 40 km-t kellett megtenni a tutajnak. Déryt nem az innen nem messze fekvő kolostorok, hanem Székelyföld, a Kárpátok nyugati oldala érdekelte, ahová a Békási szoroson keresztül jut vissza.

⁹⁴ Az 1793 m magas Nagybagmás és a szomszédos Egyeskö (1608 m) neveit Déry sajátkezűleg vezette rá román kiadású térképére. – A Gyilkos tóról és az Egyesköről készült levelezőlapok, amelyeket feltehetően a turistaházban vett meg, ma is hozzáférhetők a hagyatékban.

⁹⁵ Horváth Miksa – a címjegyzékben Salamon Ernő neve áll mögötte zárójelben. Valószínűen azért, mert az ő ajánlásával kereshette fel.

Ferencsel.⁹⁶ Egyébként alapos pihenés, általános restauráció. Szomorú város. Horváthék nem engednek el, autóval kellene mennem, városba érve kocsinak hült helye, visszagyalogolok.

Másnap délelőtt vonaton Csikszeredába, ott két órát várost nézem, egyeskei fiúval (Cseh Miklós, Uri Kaszinó).

Buszon Székelyudvarhelyre, ahol Tomcsát⁹⁷ keresem, menyasszonyával kocsmából, Kükküllő partján találok, fürdés. Buszon szomszédok beszélnek, hogy Szovátra rendelték őket, hol Lomási fővezérgazgatója s valami Ligeti, Svájcban élő tanár várja őket. Levelet küldök, sürgönyválaszt kérve estére, de nem jön.⁹⁸

Másnap hajnalban nagy társasággal buszon Hargitafürdőre,⁹⁹ itt hosszú barakkok, kaszárnyszobák, vénasszonyok, szünet nélkül evés-ivás, este bál, kis lányok, táncolok, sátorban alszom. Három részeg mészáros, kik együttükben 4 kiló flekkent, 15 liter bort ittak. Tánc a teremben, a sötét verandán, padlóról por. Szürkületkor legelésző ló nekimegy sátorkötélnek, felriaszt.

Előzőleg: istentisztelet kis fatemplomban, délelőtt a hideg fürdő, a „vallató”, a két „büdöske”, vermek, melyekből kengáz száll fel, az emberek sorban állnak benne, szorongva a sötétben, mint a sírveremben.

Pótlás: Udvarhelyen az este Tompa Lászlónál.¹⁰⁰

Vasárnap, *augusztus 1-én* el, vissza *Udvarhelyre*, aranyérfájdalmak. Még egy éjszaka Tomcsánál, akire neheztem, mert fönt egész délelőtt preferanszot játszott.

Másnap délelőtt reggeli a Bodegában, aztán Tomcsával Székely múzeum a Református Tanítóképzőben, itt kis falit téka, beépített festett szekrény, láda-pad, mint modern lakásban. Az ablakban „tyukállító”. Himes tojások, csizmahúzó, cserepes kályhák, fafaragások, faágakból emberké.

Délben vonattal Segesvárra (*Sighisoara*) itt Hotel Steaua (Csillag) kényelmes, délután cukrászdában, lassu csendes séták, este mozi, végre egy „város”. Másnap, *augusztus 3-án* a Stundturm,¹⁰¹ Bergkirche kertjében¹⁰² egyedül ülök a napban, nagy csendben, regényemre gondolok, nyugalom. Reggel cukrászdában újságolvasás. Barangolás a délben kihalt felsővárosi színes házak között. A templomban földalatti kripták. Szorongás, hogy nincs nő, akinek mutathatnám. A hargitafürdői fiatal lányok, akiket jó lenne „megismertetni” a világgal, megörvendeztetni. Arra gondolok, nem utazom többé egyedül. – Uccákon itt három nyelvű feliratok. Német Wirtshaus¹⁰³ a Stundturm alatt, este mozi után és másnap délben.

Délután alvás és tovább *Nagyszebenbe* (*Sibiu*). Itt csak német és román feliratok. Szállodákban nincs szoba. A Polgári Körben kapok üres szobát divánnal, de

⁹⁶ Gál Ferenc – a gyergyószentmiklósi betegsegélyező igazgatója.

⁹⁷ Tomcsa Sándor (1897–1963), a „Székelyföld központjában” élő és szatirikus karcolatairól ismert író, a Brassói Lapok munkatársa.

⁹⁸ A feljegyzések egyetlen része, amely előttünk nem világos, s így nem vállalkozhatunk kommentálására.

⁹⁹ Hargitafürdő – Csikszereda közelében, a Hargita nyugati lejtőin található, ásványvizekben gazdag fürdőhely.

¹⁰⁰ Tompa László (1883–1964), költő és műfordító, az Erdélyi Helikon „első nemzedékének” tagja.

¹⁰¹ Stundturm – a hajdani vár főbejárataként szolgáló Óratorony. Képeslapja – az író hagyatékában.

¹⁰² Bergkirche – a várhegy legmagasabb pontján épült evangélikus vártemplom. Gótikus stílusa rokon a kolozsvári Szent Mihály templommal és a brassói Fekete-templommal.

¹⁰³ Vendéglő (ném.).

estére kapu be van zárva, a „Schliesser” sem tudja kinyitni, kocsistól megtudom bordély címét, két román fiúval előbb az egyikbe, aztán a másikba. A falakon nemi betegségektől óvó felírás, orvosságos szekrényke. Itt is, mint Kolozsváron, a lányok rádió cigányzenéjét hallgatják. Nappal esőben lógás, beszélgetés Pállal,¹⁰⁴ egy este mozi, a Römischer Kaiserbe¹⁰⁵ nem jött levelem Baloghtól,¹⁰⁶ rossz idő miatt valószínűleg feladom a Negoit és a Bulca tó-t.¹⁰⁷

Segesvárról jövet a vonaton megható szabadságos katona (szatmári), aki utánaugrik vonaton levő idegen kuffernek s a legközelebbi (8 km) állomásig (50 kg) gyalog elhozza. 70 lei költsége is van, mert telefonálnia kell, hogy a sajátját Kiskapunon (Copa-Mica) levegyék a vonatról. Bukarestben szolgál, az élelmezéshez van beosztva, kapitánytól két pofon, mert nem akart előléptetést. Itt is, mint minden székelynél a refrén: „azért mégis az történt, amit én akartam”. Beszélgetés Pállal: Illyést, Márciusi Frontot nem ismeri. – Múzeumok: Astra (román) és Bruckenthal.¹⁰⁸

Augusztus 7-én, mert zuhog az eső Brassóba: Itt is esik. *Brassói Lapok* szerkesztőség,¹⁰⁹ innét Ruffy Péter¹¹⁰ kísér szobát keresni: szállodában nincs, Offenberger¹¹¹ felajánlja, de feleségét kimélni akarja. Ezért Aronsohn¹¹² telefonálok, ki rögtön felajánlja szobát. Félkarú, tiszta magyar típus, később kiderült, hogy zsidó volt.

Brassó legkiemelkedőbb emléke a Korona-kávéház,¹¹³ itt folytonos lógás eső miatt, – mint egy pesti kávéház vasárnap délután. Interjú Ruffyval, mely Déry Imre néven jelenik meg.¹¹⁴ Vasárnap délben ebéd Kurkónál, a Suburbulban,¹¹⁵ hol

¹⁰⁴ Pál Sándor, tisztviselő, a nagyszombati előjáróság ún. technikai osztályán dolgozott.

¹⁰⁵ A város központjában fekvő, ma is működő (Impăratul Romanilor) szálloda és étterem.

¹⁰⁶ Balogh Edgártól.

¹⁰⁷ Negoiu, Bulca – a Fogarasi havasok egyik csúcsa és a környékén fekvő tó.

¹⁰⁸ Bruckenthal Sámuel báró (1721–1803) erdélyi szász politikus egykori palotája. Az alapító – 1817-ben nyilvánossá vált – könyv- és műkincsgyűjteménye a régi Magyarország egyik első múzeuma volt. – Ma az ASTRA, az egykori Erdélyi Természettudományi Társulat gyűjteményeivel egyesítve működik.

¹⁰⁹ Brassói Lapok – Erdély legszínvonalasabb radikális polgári napilapja. Irodalmi és művelődéstörténeti jelentősége különösen a harmincas években volt kiemelkedő. Déry valószínűen Gaál Gábor ajánlására kereste fel. A lap történetéről L. RUFFY Péter, *Brassói Lapok – Bukaresti Lapok – Népszerűség*. Jelkép, 1984. 1. sz. 94–107. – Főszerkesztőjéről Uő., *Kacsó Sándor*. In RUFFY P., *Világaim*. Bp., 1979. 344–354.

¹¹⁰ RUFFY Péter (1914–1994), a Brassói Lapok munkatársa, utóbb kolozsvári helyi szerkesztője, kitűnő riporter és publicista. Brassói tartózkodása alatt – a szerkesztőség nevében – ő kalauzolja Déryt. Találkozásukra így emlékszik vissza az 1993. január 14-én adott magnós interjúban: „Rám is egy vándor benyomását tette... egy svájci sapkában jött, meg lódenkabátban, kissé elhanyagolt külsővel, mint a „hosszú úton levők.”

¹¹¹ Abafáy Gusztáv (1901–), író, kritikus, 1945 után irodalomtörténet-írással foglalkozik.

¹¹² Aronsohn Arnold, a Lomási erdőkitermelő Rt.-vel kapcsolatban lévő szállítási vállalkozó.

¹¹³ A város központjában – és a Brassói Lapok szerkesztőségének szomszédságában – lévő szálloda és étterem, Brassó értelmiségének kedvenc tartózkodási helye.

¹¹⁴ L. 7. jegyz.

¹¹⁵ Kurkó Gyárfás (1909–1983), politikus és publicista, eredeti foglalkozása: géplakatos kisiparos. (Műhelye és lakása a Suburbul városrészben volt.) Vagyoniának nagyrészt a mozgalomra költötte. A MADOSZ egyik alapító tagja. 1949-ben letartóztatják és börtönbe vetik, ahonnan 1964-ben elborult elmével szabadul.

egy kolozsvári Madoszistával találkozom.¹¹⁶ – A Cenk,¹¹⁷ mint egy zöld szivacs ül a város mellett. Aronsohn öreg sógornői, felesége egy éjszakára haza jön.

Egy este Aronsohnnal, egy bukaresti (svájci) nővel és Irénnel (valószínűleg a szeretője) autón *Sepsiszentgyörgyre* és vissza. Egy délután a Cenken, a tejszarnokban, interjút írom.

Augusztus 10-én bukaresti asszonnyal *Nagykőhavasra*¹¹⁸ (Piatra Mare), útközben véletlen találkozás a tévelygő francia diákkal, Dianous-val.¹¹⁹ A Hét létrás út rendkívül megerőltető.¹²⁰ Első éjszaka közös háló, aztán turistaszállóban, mind-egyikünk külön szobában. Asszony nem tudom miért, megsértődött, visszavonul. Egyedül fel a tetőre, esőben vissza.

Másnap szép idő, egy kicsit boldoggá tesz. Hegyek: Schuler (Poiana), Bucec, Csukás. Megismerkedés Segallennel,¹²¹ aki Tzarat, Man Rayt stb.¹²² ismeri, maga is írt, Párizsban élt. Zsidó keserűség, nyomottság.

Kellemetlenségek: a tetőre vivő uton elvesztem órát. Lomásitól 1000 lejjel kevesebbet kapok,¹²³ Cserépfalvi¹²⁴ és Rác Pista¹²⁵ lemondó levél, aranyér, aztán gyomorrontás. Megint nagyon fáj, hogy nincs nő. Esőben borus üldögélés ebéd-lőben, este gázfény.

A Turist Egylet (B.T.E.) titkára Jancsika úr¹²⁶ küldi és hozza postámat Einzig-től.¹²⁷ Georgiról még mindig semmi hír.¹²⁸ Ha süt a nap: a csalán, menta s fenyő szaga, a sziklák fénye, a tetőn a nagy fennsík, (Írott) boldogítók.¹²⁹

¹¹⁶ Valószínűleg ehhez a találkozáshoz kapcsolódik Dérynek az a levele, amelyet Illyés Gyulához írt Brassóból, s amelyben 8–10 példányt kér tőle a *Puszták népéből*: „Egy székely paraszt-szervezet részére kérem, kitűnő emberek, pénzük nincs, s közülük, akikkel még csak beszéltem, mind ismeri a neved.” Közlése: *„Költő, felelj!”* Bp., 1993. 122–123.

¹¹⁷ Brassó fölé magasodó hegy, tetején vendéglő és menedékház.

¹¹⁸ Nagyköhavas – a várostól délre fekvő s a Tömösi szoros felől megközelíthető 1844 m magas hegycsúcs, aljában (1630 m) modern turistaházal.

¹¹⁹ Teljes neve és „nacionáléja” – a címjegyzékben.

¹²⁰ Hét létrás út – az Alsótömösből induló „nehezebbik” út a nagyköhavas menedékházhoz. A vízesésekkel tarkított és a szakadékokat létrákkal áthidalalt útvonal megtétele valóban megerőltető. A nagyköhavas menedékház és a Hét létrás út egy szakaszának képeslapja – a hagyatékban.

¹²¹ Dr. Segallen, Miron – alkalmi ismerős a nagyköhavas turistaházban.

¹²² Tristan Tzara (1896–1963), Man Ray (1890–1976), a francia avantgárd ismert képviselői.

¹²³ Budapesti havi „ellátmányát” az író a Lomási rt.-n keresztül kapta, amely az átutalás átszámításánál a lehető legalacsonyabb átváltási arányt alkalmazta.

¹²⁴ Az író aug. 16-án kelt meglehetősen türelmetlen hangú levélben sürgette Cserépfalvi Imrét a nála lévő kéziratok kiadására. A válaszzevlél ehhez igazodóan szintén elég keményen fogalmaz: „....Nagyon is elismerem az Ön írói kvalitását és nagyrabecsülöm azt, ellenben mégsem tartom helyén, hogy a benyújtott kéziratának kiadását a Gidere való érdemeire hivatkozva támogatja... A tények tisztázása végett meg kell állapítanom, hogy a kéziratát Ön nyújtotta be hozzám elolvasásra, annak határidőt Ön nem szabott és annak kiadására vonatkozólag én semminemű ígéretet nem tettem...” (PIM kéziratár).

¹²⁵ Rác István – baloldali újságíró, akivel Déry már korábban kapcsolatban volt. (Mallorcára írt levele a PIM kéziratárában.) 1937-ben a Moravska Ostraván kiadott „Magyar Nap” című néppontos napilap irodalmi rovatának vezetője (l. VARGA Rózsa, *Keresztek, ami összeköt*. Bratislava, 1971. 40.)

¹²⁶ Jancsika úr – keresztnévét nem sikerült kideríteni.

¹²⁷ Bernhard Einzig, a Lomási rt.-vel kapcsolatban lévő szállítási vállalkozó. Déry hozzá címezte brassói postáját. Ide érkeztek a mama, Illyés Gyula és Gálfeszky Erzsébet levelei, lapjai.

¹²⁸ Georgi – az író öccse, folyamatos kalandjaival és „vállalkozásaival” sok gondot okozott, főként a mamának: 1937-ben éppen Amerikában „filmezett” – és csinált adósságokat.

¹²⁹ Írott kö – a Nagyköhavas egyik csúcsa. A róla készült képeslapon Déry sajátkezűleg jelölte be a csúcs alatt – Predeál felé vezető utat. (l. hagyaték.)

Szombaton, aug. 14-én Horváthék Gyergyóból,¹³⁰ pesti sógornővel és bukaresti sógorral (Ehrenfeld),¹³¹ ki meglepte őket, s folyton gyomráról beszél. Másnap a Bucecset végre felhők nélkül látni.¹³² A gazda, Ferenczi¹³³ és rosszkedvű bécsi felesége. Keserűség, hogy amikor órák keresésére indulunk, Horváthék csak beszélgetnek, nem keresnek. Horváthék vasárnap délután el, főuton kissé elkisérem, erős gyomorfájás.

Ház olykor üres, olykor megtelik. Két kövér román nő, szemüveges fiuval – véletlen úgy adja, hogy nem köszönök nekik, nevelőnő egyszer rám köszön. – Ezt kedden 17-én délelőtt írom, a teli ebédelőben, felhőben vagyunk, szakadatlanul esik, barométer is. Lenn a sikon Derestye (Dirste)¹³⁴ és Hétfalú¹³⁵ felhőben. Előtte való nap trikóban a kis sziklán (Baglyatető), nap süt, s hirtelen hátulról, alulról felhők nyomulnak fel, szinte félek, a köd rohanása, a kétféle áramlatban a felhők egymásra csapása az ember orra előtt ijesztő, kavargás. Este hideg, megint kiderült. Majdnem szerencsétlen vagyok, az az érzésem, nőknek nem kellemes, (tehát öreg vagyok) folytonos onánia, s ez még gyávábbá tesz. Böskétől,¹³⁶ Pestről sem jön levél. Mi van bennem, hogy életben (kiadók, nők) folytonos balsikerek újabban? Tudok írni, a nők flörtölnek velem, de mihielyt realizálni kell, „tette” kerül a sor (könyv kiadása és tényleges viszony) nem sikerül; nem megyek végig!

A Bucecen a Karaiman csúcs a keresztel.

Augusztus 19-én hirtelen elhatározással le Brassóra, innét délután Sinaia-ra.¹³⁷

Sinaiból podgyász hátrahagyásával 22-én vissza Brassóba. Kurkó Gyárfásnál (Madosz) alszom, el vannak utazva, a kis Tamás Gáspár¹³⁸ visz ki, egyedül alszom a lakásban. Sinaiból előzőleg telefon Horváth Bukarest, Gusztai,¹³⁹ néhány nap Brassó. Böske otthon elintézte pénzügyet.¹⁴⁰ Délben r:indig Sinaia és este 11-kor haza Brassóba. Sinaiban: „nu mai cade, loc liber, mergo con massa”, stb.¹⁴¹

Végül: utolsó este hirtelen elhatározással haza, Kolozsváron át; vonat tömve, egész éjszaka többedmagammal árnyékszékben, kufferen ülünk. Kolozsváron egy nap. Gaál szerez pénzt, elutazás előtti délután a „Hétgerendásban”, ahol a lány népmeséket mesél. Gaál, Balogh kikísérnek vonathoz. Pesten (szeptember 3.?)

¹³⁰ Horváth Miksa és felesége, I. 95. jegyz.

¹³¹ Ehrenfeld László – I. a címjegyzékben.

¹³² A környék legmagasabb csúcsa (2239 m) – a Nagykőhavastól 15 km-re délre.

¹³³ Ferenczi – keresztnévét nem sikerült kideríteni.

¹³⁴ Dirste (Derestye) – Brassó déli külvárosa.

¹³⁵ Hétfalú – a Brassótól délkeletre fekvő hét középkori csángó település egyesített elnevezése. Ma Sacele néven iparváros.

¹³⁶ Gálfszky Erzsébettől, I. 23. jegyz.

¹³⁷ A Tömösi hágó déli, ereszkedő völgyében fekvő ismert és a harmincas években már divatos üdülőhely.

¹³⁸ Tamás Gáspár, a MADOSZ dél-erdélyi szervezetének fiatal vezetője, Tamás Gáspár Miklós filozófus apja. 1945 után politikailag meghurcolták, élete végére meghasonlott.

¹³⁹ A Horváth Miksával és Szilasi Gusztávval, Déry pénzügyeinek budapesti ügyintézőjével, a telefonok nyilván a Lomási rt. előnytelen átutalásával kapcsolatosak.

¹⁴⁰ Gálfszky Erzsébetnek a hagyatékban található – Bp. 1937. aug. 24-i keltezésű – levelezőlapja arról számol be, hogy a levélíró járt Déry „unokafivéréknél” (Dr. Szilasi Gusztáv ügyvédnél, Szilasi Vilmos filozófus öccsénél), aki megígérte, hogy érintkezésbe lép ez ügyben a Lomási rt. bukaresti irodájával.

¹⁴¹ „Senki többet”, „szabad hely” (román), „mindent egyből feltenni” (olasz): rulettjátékkal kapcsolatos kifejezések, s arra utalnak, hogy Déry a híres sinaia-i kaszinót is felkereste. – Lehet, hogy a következő sorban szereplő „hirtelen elhatározás” egy totális „leéggessel” kapcsolatos? – Nem először és nem is utoljára az író életében.

hajnalban érkezés, Georgi ügyei! Félelem, ha arra gondolok, hogy a jövőben megint egyedül fogok utazni.

Pótlás: Kolozsváron utolsó este Gaállal beszélgetés bécsi emigrációról (ez volt ifjuságunk). U.ott egy éjszaka dr. Fóris legénylakásán,¹⁴² szuterinben. – „Nu styiu romanesti” (nem tudok románul).

Címjegyzék

Brassó–Brasov

Aronsohn Arnold, iroda, Gara Mare

Blebea Nicolae, Distributia (régi tanácsos, Salamon Ernő)

Einzig Bernhard, Spediteur, Str. Michael Weiss 2. (levelek)

Dr. Halász Sándor, Brassói Lapok (Schwartz Feri)

Kurkó Gyárfás, Str. G. I. Duca 113., Tel: 996, Lakás: Suburbul Str. Alba

Öffenberger (Abafáy) Gusztáv, Regentul (Finta), Buzdugán 14. (lakás)

Dr. Segallen Miron, Nagykőhavas

Stein Istvánné, Tel: 844

Suciu Aron, román ügyvéd (Salamon Ernő)

Charles Amade de Dianous, Liceul Mesota, Universitatea Latina, Paris, 76, rue Notre Dame de Champs

Bukarest–București

Ehrenfeld Laci, Bld. Carol 57 II., Tel: 11-03

Forestiera Lomas, S. A. R., Calea Victorei 11.

Smiljuk, Reia (Erna levél), Str. Transilvana 39., (Bayer Aspirin iroda)

Paraschivescu, Miron R., író

S. Perahim (festő), Lumea Romaneasca (Salamon Ernő), Str. Doamnei 1.

Csikszereda–Miercurea Ciuc

Ferenc Gyárfás

Dorna Vatra

Klipper fakereskedő

Galócás–Galaușas

Cristea Miron, Lomás

Zavom Ferdinác, Lomás

Gyergyószentmiklós–Gheorgheni

Balla Vencel, Str., Longu 43.

Gál Ferenc, Betegsegélyző igazgatója, (Karácsonyi Jánosné)

Horváth Miksa (Salamon Ernő), Ládagyár

Vajda Ladislau, fakereskedő (posta)

¹⁴² Dr. Fóris Lajos (1868–?), baloldali közgazdasági szakíró, a háború előtt kivándorolt Dél-Amerikába.

Gyulaháza

Ferenc Gergely, mérnök

Kolozsvár–Cluj

Balogh Edgár

Dr. Guzner Nicolas, Calea M. Foch 25. (Gaál barátja)

Dr. Szeghő Imre, Str. Regele 30.

Weiser Erna, levélcíme: Simon Böske, Str. Tunarilar 6.

Máramarossziget–Sigetul Marmatiei

Songutt Miklósné (Magda), Str. Dragos Voda (könyvet)

Marosvásárhely–Tirgu Mures

Izsák fakereskedő (Szilágyi András)

Molter Károly, Str. Regele Carol 6.

Salamon Ernő, Str. Calarasilor 5.

Nagybánya–Baia Mare

Boros Pál (Ligeti), Phönix igazgatója

Gerzon Kató, Piața

Grecu Vasile, (Városháza)

Schwarz Ferenc, bankhivatalnok

Weisz Ferenc, Str. Tache Ionescu 1.

Ziffer Sándor, festő (öreg, félsüket)

Nagyszeben–Sibiu

Pál Sándor (Városház Tech. Osztály.)

M. Polgári Kör, Piața Regele Ferdinand 18. I.

R.kat. Teréz árvaház, Blazsek Róbert pap (Wamszer)

Păltinis

Buchetare Grigore, Dranke Naftin, parasztnok kocsmában

Szamárnémeti–Satu Mare

Gonda Lajos (rádió üzlet), Str. Astra Lucaciu 10.

Székeljudvarhely–Odorheiul Secuiesc

Tomcsa Sándor, Str. Principessa Hedviga 26.

Tompa László, költő

Temesvár–Timișoara

Stern Aladár, igazgató, Str. Remus 4. (Lomas)

Tölgyes–Tulges

Cojocariu (szénátor)

SERMONES COMPILATI IN STUDIO GENERALI QUINQUEECCLESIENSI IN REGNO UNGARIE

Editionem ab Eduardo Petrovich inchoatam curavit Paulus Ladislaus Timkovics. Budapest, Akadémiai K. – Argumentum K., 1993. 484 p.
(Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, N. S. XIV.)

Rejtélyes mű jelent meg hányatott sorsú kötetben legutóbb a BSMRAe új sorozatában: a „pécsi egyetemi beszédek” gyűjteménye, mellyel a kutatás idestova egy évszázada nemigen tud mit kezdeni. Toldy Ferenc nyomán Békefi Remig hívta fel rá a figyelmet századunk elején, aki közölte belőle a magyar szentekről szóló beszédeket. Azóta egypárszor szóba hozták, de az érdeklődés igazában csak az 1960-as évek közepén fordult felé, amikor a hajdani pécsi egyetem 600 éves jubileumi ünnepségei zajlottak. Ekkor, ezelőtt s ezután többen is ismertették, méltatták azzal a magától értetődő reverenciával, amely a középkori Magyarország egyik legtekintélyesebb, de nyomaiban is alig sejthető tudományos intézményét a legmagasabb szinten reprezentáló dokumentumnak kijár. Mélyebbre ható elemzésére nem kerülhetett sor, mert a szokottnál is nehezebben olvasható, agyonrövidített, tartalmaz sem könnyen emészthető szöveg – pontosabban annak egyetlen, a 14–15. század fordulóján keletkezett másolata – egy müncheni kódexben lapult, és arról idehaza még mikrofilm sem állt rendelkezésre. A kiadás munkálataihoz Petrovich Ede pécsi kanonok fogott hozzá 1972-ben, azonban csak az első, hevenyészett olvasatig jutott el, mert a szeme világát elvesztette. A feladatot 1977-ben Timkovics Pál örökölte, aki természetesen előről kezdte böngészni a kéziratot, Münchenbe is

kiutazott, és eljutott odáig, hogy a műről, forrásairól, eszmevilágáról, keletkezési körülményeiről kialakult benyomásait összefoglalhatta (ItK 1979., ennek rövid foglalata olvasható a jelen kötet előszavaként). A szövegkiadás azonban nem készült el, Timkovics is csak a saját első-második olvasatáig jutott, mire 1982-ben itthagytott bennünket. A munka ismét félbemaradt, az anyag egy része eltűnt. Petrovich 1983-ban még érdeklődött az ügy állása felől, nemsokára azonban ő is elhunyt. A hiányzó rész pár év múlva került elő (egy festés alkalmával) az Egyetemi Könyvtár egyik segítőkész, ámde időközben külföldre költözött munkatársának az íróasztala alól. Ekkor megint akadt néhány vállalkozó, aki azonban a maga dolga mellett a másét csak fél kézzel mozgathatta. Állt is az 1989-ig, amikor Pajorin Klára és Szovák Kornél vette a gondjába, és az ő jóvoltukból valamivel több mint 20 évi hányattatás után a mű most megjelent. Hogy a kiadványt ők öntötték végső formába, az csak a sorozatszerkesztő bizottság elnökének a bevezető soraiból derül ki. A címlap hátoldalán Szovák mint a fél index összeállítója szerepel. Az én nevem is felbukkan, mint aki „librum sub prelum mittendum curavit”; ez meg is felel az igazságnak, amennyiben a kéziratot én találtam meg, ami nélkül valóban nem jutott volna sajtó alá. A szöveg kacskaringós útja ezennel a végére ért, kezdődhet az érdembeli munka.

Timkovics kutatásainak eredményeképpen a gyűjtemény becse nőtt is, csökkent is. Nőtt annyiban, amennyiben keletkezésének korát a feltételezettnél ke-
rek száz esztendővel korábbi időszakban, az 1255 és 1275 közé eső két évtizedben határozta meg. (Bizonyító apparátusa támadhatatlannak látszik.) Nőtt annyiban is, amennyiben kétségtelenné tette a beszédek teljes önállóságát (egyetlen kivétellel), és születési helyükként egy igen magas nivójú hazai dominikánus kulturális környezetet határozott meg, amelynek világ-, természet- és ember-
szemléletére a chartres-i iskola nyomta rá a bélyegét, olyan időben tehát, amelyben az még távolról sem volt túlhaladottnak minősíthető. Ilyenképpen azonban ez a környezet nem lehetett a száz évvel fiatalabb pécsi egyetem, a gyűjtemény tehát e tekintetben elveszítette az érdekességét.

A mindmáig megválaszolatlan kérdések száma ezzel persze csak gyarapodott: Ha nem a pécsi egyetemen, hát akkor miféle intézményben jött létre ez az összeállítás? Timkovics rendkívül magas szellemi színvonalat tápasztal, és erre tekintve határozottan rendi egyetemre gondol, nem ugyan Pécsre, hanem Budára, ahol a domonkosok studium generalét működtettek. Ez azonban így nem állhat meg, ugyanis az adott időszakban domonkos studium generale tudtommal sehol sem működött az ország területén, a budai is csak az 1304-es toulouse-i nagykap-talan után alakult meg. A studium generale egyébként sem volt soha és sehol nemzeti jellegű intézmény, hallgatóságát elvszerűen különböző provinciákból kellett verbuválnia. Márpedig az kétségtelen, hogy ezek a beszédek kifejezetten magyar közönséget céloznak meg („Qualis fuit apud nos rex noster Sanctus Stephanus, apostolus credulitatis nostre”, 218,3. és számtalan hasonló). Kérdéssé vált továbbá, hogy vajon hogyan és miért került rá a

kódexre később, idegen kézzel, csúf nyelvtani hibával („sermones conpilete”) a Pécsre való utalás. Hogy vajon mi lehetett a célja annak a német anyanyelvű scriptornak – mert hogy a müncheni másolat német kéztől való, az több mint valószínű –, aki egy magyar hallgatóságnak szánt kötetet vagy 150 évvel később lemásolt, akkor, amikor az már szemléletileg, tartalmilag eléggé avíttas lehetett. Mi több, a margináliák német nyelvű használóra is utalnak, valakire, aki a benn foglalt minták nyomán németül prédikált, ezek ugyanis itt-ott német értelmezést, fordítást fűznek a latin textushoz. (Kár, hogy a kiadás a lapszeletekre nincs figyelemmel.) Eddig annyival volt egyszerűbb a helyzet, hogy ezek a kérdések föl sem merültek.

Ami a keletkezés idejét illeti, ha a kikövetkeztetett szűk sávot lehetne még tovább szűkíteni, én az első szakaszra szavaznék. Igazán nyomós érvem nincsen, csak apróbb jeleket látok. Először is azt, hogy a népek közötti ellentétek iskolapéldájaként az arab-
zsidó meg a magyar-cseh szembenállást hozza fel (327,18). Timkovicsnak igaza van abban, hogy a csehekkel való huzakodás szinte az egész középkori történelmünkön végigvonul, és ezért pontos időmeghatározást nem tesz lehetővé. Az antipátia ebben az időszakban is háborúvá éleződött 1253–54-ben, 1259–61-ben, aztán 1270-től egészen a dürnkruti csatáig (1278). Mégis, éppen ekkor volt egy kerek évtized, amelyet a nyugalom jellemezett. Ez pedig tartott 1261-től 1270-ig. A királyi családok között még rokoni kapcsolat is szövődött: Ottokár megkérte a szent életű Margit kezét, és ehelyett elnyerte IV. Béla unokáját, Kunigundát. Úgy gondolom, hogy ezekben az években nemcsak hogy nem kellett, de politikai okokból nem is illet beszélni a hagyományos ellentétekről. Másodszor, hogy a beszédek feltűnően nagy teret szánnak ma-

gára a beszédre; a prédikációk nagy része magáról a prédikálásról, annak módjáról, céljáról, a prédikátorról, annak személyiségéről szól. Timkovics az apostolok ünnepein mondott beszédek emeli ki e tekintetben, de mondhatom, hogy alig van lap a kötetben, amelyen e téma valamilyen formában terítkekre ne kerülne. Márpedig 1254-ben volt, éppen Budán, az a nagykáptalan, amelynek egyik központi témája a prédikáció volt, méghozzá az anyanyelvű. Ez előtt néhány hónappal került tető alá a budavári Szent Miklós rendház, a Nyulak szigetén pedig az apácázárda. Úgy érzem, mintha a sermonarium mindezzel összefüggésben keletkezett volna. Ezzel szemben az időszerzők végétől visszafelé mutat az a „Sapiens”, aki a föl nem derített források között bukkan fel elég sűrűn, és aki tarka bölcsességeket közöl többnyire a természet világáról (méh, szű, sas, orvoslás stb.), többek között az aranycsinálásról is (215,35). Bárha az idézett művet nem is tudom megjelölni, ő kétségkívül az a bölcs Salamon, aki az alkímisták könyvtárában előkelő helyet foglalt el. Holott az 1273-ban megint éppen Magyarországon, ezúttal Pesten tartott nagykáptalan tiltotta meg az alkímiával való foglalkozást. Ezen a – bevallom, eléggé roskatag – alapon szavaznék inkább az 1250-es évek második felére.

A megvalósítás módjáról a fentebb vázolt körülmények ismeretében bíráló szót nemigen lehet ejteni, hiszen a sikeres megoldások a számos közreműködő akármelyikétől származhatnak, míg viszont a bentfelejtődött hibák, a megválaszolatlan problémák, a gazdátlan citátumok természetesen annak a számláját terhelik, aki a munkát kiadta a kezéből. Összefoglalóan annyi mégis leszögezhető, hogy a sok bába között ezúttal jóformán semmi sem veszett el, a nehéz szöveg olvasata és értelmezése általánosságban igen jónak mondható. Hogy a mutatóban egy-két szám elcsú-

szott, vagy a parthusok (215,22) kimaradtak belőle, azt méltánytalanság lenne szóvá tenni. Ha gyanakszom is itt-ott félreolvasásra, félreértésre, a jó oldal akkora túlsúlyban van, hogy a kucskodástól visszariadok. Elismerésre méltó munkáról és tárgyismeretről tanúskodik az idézetek identifikálása. A mű ugyanis hemzseg az idézetektől, van vagy ötezer benne, jó részben egy-két-háromszavas töredék, grammatikailag sokszor értelmetlen. Van forráshivatkozás is bővíben, néha pontatlan, néha alig felismerhető. Az ötezernek talán ha a tizedrésze maradt megoldatlan, a félreutalások helyre kerültek. Néhány hely nyilván mindörökké megoldatlan marad, hiszen meglehet, hogy a szerző által felhasznált írás ma már nem is létezik. A rejtvényfejtés folytatásának az adhat nagy jelentőséget, hogy a műről való ismereteink – más támpont híján – jelenleg jóformán kizárólag a forrásokból levonható következtetésekre épülnek. Jó találat lenne annak a glosszátornak a leleplezése, akitől több mint 300 idézet szerepel. Van egy „Philosophus in moralibus”, van az említett „Sapiens”. Van „Historia ecclesiastica”, van egy „Historia Alexandri Magni”, van egy „Istoria Tebana” (327,31), amelyhez tudok segítséget: Lactantiusnak a Statius Thebaisához írt kommentárjait (5,29) jelöli. Nyilvánvaló továbbá, hogy a többször említett „Gesta Romanorum” nem az általában és manapság e címen ismert művet rejti, hiszen annak a sermonarium keletkezésekor még híre sem volt. Van olyan hely is, amely mögött szerintem nincs is szerző: „Plures enim inveniuntur, secundum qui innocenciam servaverunt, quam qui condignam penitentiam egerunt” (237,27), itt inkább a „servaverunt” olvasásában lehet hiba (tudniillik saját magukat őrzik meg az ártatlanság segítségével). Vagy például: caritas, „que omnia facit levia et prope nulla secun-

dum auctorem" (52,8), ahol is az auctor minden bizonnyal maga a Teremtő, aki szinte semmivé teszi a nehézségeket. Most már, hogy a mű végre valahára hozzáférhetővé vált, a hiátusok egynémelyike minden bizonnyal ki-

tölthető lesz, és megvan a lehetősége annak, hogy előbb-utóbb a fő kérdések megválaszolásához is közelebb kerüljünk, vagy még fogósabbakat tegyünk fel.

Kulcsár Péter

KLANICZAY TIBOR: A MAGYARORSZÁGI AKADEMIAI MOZGALOM ELŐTÖRTÉNETE

Budapest, Balassi Kiadó, 1993, 95 l. (Humanizmus és Reformáció 20.)

Klaniczay Tibor egyik utolsó nagy munkája volt ez, amely a reneszánsz kori akadémiai mozgalom európai és magyarországi eseményeit, csoportosulásait kívánta feldolgozni. A készülő könyv vázlatát megismerhettük 1983. április 18-án elmondott akadémiai székfoglaló beszédéből, melyet két esztendő múlva *Pallas magyar ivadéka*i című tanulmánykötetében is megjelentetett. Amikor csak tehetett, dolgozott a témán – sajnos csak ritkán tehetett, így aztán alkotóereje teljében bekövetkezett halála megakadályozta a befejezést. A hagyatékban talált kéziratot Jankovics József rendezte végül sajtó alá Nyerges Judit és Pajorin Klára segítségével.

A mű első nagy fejezete az európai akadémiai mozgalom áttekintését adja a 15. századi kezdetektől a 17. századig. Legelőször Itáliában kezdtek a beszélgető, vitatkozó baráti társaságok akadémiaiknak nevezni magukat, a korai próbálkozások általában rövid életűek és szervezetlenek voltak. A 16. században az akadémiaik alapítása mozgalommá vált, a szintén rövid életű, de egymással már bizonyos kontinuitást mutató szerveződések próbáltak szabályos formákat ölteni, státumokat alkotni. A kezdődő abszolutizmus és az egyre erősödő konfesszionalizmus világában a szabadon gondolkodó és toleráns társaságok egyre gyanúsabbá váltak, ezért végül megszülettek az állami akadémiaik. A moz-

galom célja kezdetben az ókori klasszikusok tanulmányozása és kiadása volt, de nagyon gyorsan kiegészült a tematika, s magában foglalta a tudományok és a művészetek egészét. A 16. századra előtérbe került az anyanyelv és az anyanyelvi irodalom, míg a barokk kori akadémiaik szakosodtak: többségük nyelvműveléssel és a természettudományokkal foglalkozott. Számításba veendő a kutatásban az is, hogy az akadémia szó Európa nagy részén jelentésváltozáson ment keresztül, s a 16. században már nem tudós társaságot, hanem egyetemet, iskolát értettek rajta.

A következő fejezetek a három legkorábbi magyarországi akadémiai próbálkozás körülményeit veszik vizsgálat alá. Elsőként Vitéz János contuberniumáról van szó, amely az 1440-es évek első felében alakult Grzegorz z Sanoka, Pier Paolo Vergerio, Filippo Podocataro és mások részvételével, s folyamatosan működött – többek között Janus Pannonius, Galeotto Marzio és Regiomontanus közreműködésével – egészen 1470-ig, amikor vezetőjének sikertelen összeesküvése pontot tett a történetére. A második próbálkozás egy megalakulóban lévő budai platonista akadémia volt Mátyás uralkodásának utolsó tíz évében, a legfőbb szervezői: Francesco Bandini és Báthory Miklós. A harmadik és egyben leghosszabb fejezet Konrad Celtisről és az általa alapított „sodalitas”-okról szól, köztük a „Sodalitas litteraria Danubiana”-ról, s

annak budai fiókintézményéről. Miközben minden tisztázódik, amit e kérdésben mai tudásunk szerint egyáltalán tisztázni lehet, a kis könyv váratlanul véget ér, noha utolsó mondatai szemmel láthatóan már a nem létező következő fejezethez vezetnének át.

Klaniczay Tibor kutatásai úttörő jelentőségűek, új koordináták közé helyezik a 15–16. századi Magyarország szellemi és irodalmi jelenségeit. Ő ebben is, mint annyi minden másban, előttünk járt: például mutatott arra, hogyan lehet a legfrissebb nemzetközi szakirodalom kritikus felhasználásával (sokat köszönhetett ő is egy több hónapos wolfenbütteli ösztöndíjnak!) kiegészíteni a hazai töredékes adatok által kirajzolódó képet. Egyike volt azon kevés kiváló tudósoknak, akik a mikrofilológia és az elmélet világában egyaránt otthon voltak, nagy veszteség, hogy ezt a művét nem fejezhette már be.

A most megjelent kötet szerkesztője érdekes módon csak a német nyelvű „Zusammenfassung”-ban mondja el a keletkezés körülményeit, azt állítva, hogy feltehetően csak egy összefoglaló rész és egy epilógus hiányozhat a végéről. Lehet, hogy Klaniczay Tibor a halálos betegség szorításában megpróbálta valóban csak az elkészült részeket végleges formába önteni, de ha lett volna rá ideje, nyilván kibővítette volna a könyvet. Kévszó esik benne például a 15–16. századi akadémiák zenei és képzőművészeti vonatkozásairól, valamint az Itálián és Franciaországon kívüli akadémiai mozgalmról (például Anglia, Németország, Lengyelország, Csehország). Ha előveszünk a már említett akadémiai székfoglaló beszédet, az is nyilvánvalóvá lesz,

hogy a feldolgozás nem állt volna meg a 16. század elején, hanem elment volna a század végéig. Feltétlenül szó esett volna még Radéczy István „kert”-jéről, a wittenbergi magyar coetusról Forgách Mihály otléléte alatt, illetve Rimay Jánosról és „Pallas magyar ivadékai”-ról. Nem lehetett volna elhárítani az erdélyi csoportosulások elemzését sem, sőt az újabb kutatások nyomán több helyen módosítani is kellett volna az ő korábbi koncepcióját: példának okáért be kellett volna venni az akadémiai jellegű próbálkozások közé Sebastian Ambrosius Lahm szepességi tudós körét az 1590-es években. Úgy érzem tehát, hogy a munka sokkal inkább befejezetlen, mint ahogyan azt Jankovics József utószava sugallja.

Végezetül nem kerülhetem meg, hogy ne szóljak arról: Klaniczay Tibor mint tudományszervező 1970 tájától maga is egy tudós társaságot, nem hivatalos „akadémiát” gyűjtött maga köré a régi magyar irodalom, s szűkebben véve a reneszánsz kor kutatóiból. Ennek az akadémiának ő volt a vezetője, összejövetelei meghatározott időben és formák között zajlottak, s voltak íratlan, de mindenki által megtartott szabályai. Princeps-ünk, vezetőnk most elment, az „Academia Klaniczayana” története lezárult, rajtunk, egykori tagokon a sor, hogy – megőrizve a hagyományokat – új társaságo(ka)t alapsítsunk, folytassuk azt a munkát, amit ő kezdett el, s nem utolsósorban befejezzük e torzóban maradt könyvét. Ehhez persze sokat kell még tanulnunk és tökéletesednünk, hogy megközelíthessük az általa meghatározott magas színvonalat.

Szabó András

PEREGRINATIO HUNGARORUM

1. Széchenyi Zsigmond itáliai körútja 1699–1700. Közreadja: Ötvös Péter. Szeged, 1988. 58 l. 2 t.
2. Batthyány Kristóf európai utazása 1657–1658. Közreadja: Szelestei Nagy László. Szeged, 1988. 61 l.
3. „Vitéz-e avagy ájtatos?” I. Batthyány Ádám sajátkezű bűnlajstroma s „némely fontos kicsiség”. Közreadja: Szilasi László. Szeged, 1989. 63 l.
4. Kérészi István omniáriuma. Közreadja: Lázár István Dávid. Szeged, 1989. 73 l.

1988–89-ben a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadásában jelent meg a „Peregrinatio Hungarorum” című sorozat első négy darabja. A sorozatot Herner János szerkeszti, célul tűzve a magyar utazási irodalom emlékeinek feltárását és közrebocsátását.

A bevezetőből megtudjuk, hogy a magyar utazási irodalom igen gazdag anyagot nyújt a „Peregrinatio Hungarorum” kiadóinak. Nincsenek a témán belül szorosan vette műfaji, időbeli határok.

A sorozat első darabja Széchenyi Zsigmond itáliai körútjáról (1699–1700) szól. Széchenyi Zsigmond apja, György megbízására utazik Itáliába. Az apa féltő tanácsokkal látja el fiát és útítársait. Az utazók: H. L. Coenen prefektus, Toronyi László, Zsigmond, és egy tanulóútasa: Miskei János. Néhány megjegyzés a kísérő tanulmányhoz. Ötvös Péter, a tanulmány szerzője főképp Bártfai Szabó László monumentális Széchenyi-családmonográfiájára támaszkodik, bár hangoztatja, hogy Bártfai a könyv írásakor még sok adatnak nem volt birtokában, így információi tévesek. Egy helyütt értelemzavaróak a következő sorok: Széchenyi György „57 évesen” kezdte gazdaságát irányítani: „... ekkortól... alig fél évszázad alatt a család gyöngyösi házához 416 000 holdnyi birtokot szerzett.” (10.) Ezek szerint mintegy 107 éves korára lett a nagy gazdaság birtokosa...

A kiadvány két része az instructiókat és az utazók hazairt leveleit tartal-

mazza. A prefektushoz szóló instructio latinul íródott, és a többi közt ez a legterjedelmesebb. Végül személy- és névmutató kalauzolja az olvasót a szövegben; olvashatjuk az utazásról szóló tanulmány német nyelvű kivonatát, és láthatunk egy-egy fotómásolatot gr. Széchenyi Zsigmond arcmásáról, valamint a prefektushoz írt instructio végéről, mely a sok javítástól szinte olvashatatlanra vált.

A kiadvány második darabja Batthyány Kristóf európai utazásáról (1657–1658) szól. Az útinapló szerzője – mint az igen szűkszavú jegyzetből megtudjuk – ismeretlen, illetve nem valószínű, hogy azonos az előlapon feltüntetett Sárkány Jánossal. Vajon ki volt ez a titokzatos Sárkány János? A tanulmány nem szól róla, és a történet meglehetősen pikáns. Sárkány János – Batthyány Kristóf hajdani inasa – 1670-ben (12 évvel) a peregrináció után) megöli feleségét, Törös Katalint, ezután elmenekül. Az ifjú Kristóf ugyanis 14 évvel a gyilkosság előtt elszerette Sárkány feleségét, kapcsolatuk egészen az asszony haláláig tartott. Ezek szerint az utazás kezdete előtt kezdődött viszonyuk. Amennyiben Sárkány írta a naplót, még nem tudhatta az esetről, különben nem írta volna olyan buzgalommal és helyenként oly regényes élvezetességgel az útinaplót. Másrészt nem várt volna ilyen sok időt a gyilkossággal. Ha nem ő írta, vajon csak szolgálatai fejében, mintegy ajándékként kapta volna a naplót? (Kovács Sándor Iván: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Bp., 1988. 178–

180.) Az ifjú Kristóf nem sok érdeklődést tanúsított a látványosságok iránt, ezt a naplóiíróra bízta. Levelei inkább a diplomáciai kapcsolatokat emelik ki, vagy arról szólnak, hogy „semi új hirt nem irhatok.” (57.) Egyetlen levelében érezhető csak az őszinte és megrázó döbbenet: a velencei víziváros látványa komolyan lenyűgözte. A levelek hangvétele szeretetteljes és sosem felejt el a levél végén hozzáfűzni: „nagyságodnak engedelmes fia”. (55–59.)

A harmadik füzet a *Vitéz-e avagy ájtatos* címet viseli és I. Batthyány Ádám írásait tartalmazza. Szilasi László tudományos igényű tanulmánnyal vezeti be a művet. Központi témája Batthyány Ádám katolizálása (1629 körül) és udvarképessége. A tanulmányból megtudjuk, hogy az ősök hősök voltak, vitézi tetteik mellett Ádám tevékenysége meglehetősen eltörpül. Itt szeretnék élni a hibaigazítás lehetőségével: III. Batthyány Boldizsár nem 1588-ban (5.), hanem 1590-ben halt meg. (Barlay Ö. Szabolcs: *Romon virág*. Bp., 1986. 228.) Szklenár szerint is ez a dátum szerepel a családi okmányokon. (Nagy Iván: *Magyarország családai* I. Pest, 1857. Reprint kiadás 243.) Szilasi Lászlónak mindössze csak azt lehet felróni, hogy Batthyány Ádámot negatív figuraként állítja be. Anyjával pereskedő, hitét katolikusra cserélő, bizonytalan jellemű ember képét kapjuk leírásából. Így nem jut érvényre a németújvári ferences kolostor alapítása, illetve a felsőörsi prépostság gazdagítása, sem fiának, Kristófnak (A „Peregrinatio Hungarorum” 2. ifjú utazója) igényes taníttatása, és nem kap szerepet az a momentum sem, hogy 1627-ben még szeretetteli köszöntőverset ír anyjához. A későbbi oly erős szembe fordulás protestáns hitű anyjával a katolikus térítés – köztük Pázmány Péter – munkájának eredménye lehetett, ennek hatására katolizált 1629 körül. A negatív beállítás Szilasi részéről sem

következetes. Ádám „vitéz-e avagy ájtatos”? A tanulmány szerint „a válasz, talán sajnálatosan, de mindenképpen magától értetődően: sem-sem.” (5.) A tanulmány végén megváltozik a szerző véleménye: „válaszunk talán már nem a karakter nélküli sem-sem, hanem egy gyengécske, hangsúlyok és felhangok nélküli is-is.” (27.) Az érzelmi hangsúlyeltolódás ellenére a tanulmány érdekes kitekintést nyújt a kor vallási megosztottságára, ahol a felekezeti különbségek még a vérrokonokat is egymásnak ugrasztják. Maga a mű két részből áll: útinapló a Regensburgba – III. Ferdinánd koronázására – utazó Batthyány Ádám tollából, és egy két hónapot átölelő bűnlajstrom. Az útinapló csak a fontos napokat emeli ki, de azokat meglepő részletességgel állítja elénk. A bűnkatalógus fő mondanivalója: „trefalodtam heiaban valo dolgokral gondolkodtam oliantis szoltam szitkoszodtam lelekevelis”. (46–62.) Ezt a felsorolást csak olykor szakítják meg érdekes bejegyzések.

A negyedik füzet Kérészi István omniáriumát tartalmazza. A kísérő tanulmányból megtudjuk, hogy Kérészi Istvánról alig ismer valamit az utókor. Albuma azonban e műfajban a legteljesebbek közé tartozik. A hatvanhat oldalas albumból mindössze tíz oldal íródott magyarul. Kérészi gyermeki rácsodálkozással ír minden újdonságról, amit külföldön lát vagy tapasztal, az átélés és életszerűség meglepő ereje üt át minden során. A német nyelvű summaryt itt is, mint a sorozat minden darabjában a füzet végén találja az olvasó. Hiányolható azonban, hogy a tartalomjegyzék, a személy- és helynévmutató az első füzet után elmarad.

Összegzőképpen érdekes lett volna az utazásokról – a főbb állomások felsorolásán kívül – vázlatos térképet mellékelni, amely tartalmazza az út során érintett városok, falvak akkor használt, és mai nevét.

A „Peregrinatio Hungarorum” hiánypótló sorozat. Nagyon fontos, hogy a régi magyar irodalomból minél több rég elfeledett írás jusson el a szakértők és a nagyközönség kezeihez is. Erre a célra kiválóan alkalmas a „Peregrinatio

Hungarorum”. Remélhetőleg kiadói az azóta kibővült sorozatot újabb és újabb érdekes adatokkal, utazási forrásokkal fogják bővíteni.

Breznay Márta

TÓTH ANDRÁS – VÉRTESY MIKLÓS: A BUDAPESTI EGYETEMI KÖNYVTÁR TÖRTÉNETE (1561–1944)
Budapest, Egyetemi Könyvtár, 1982.

Az Egyetemi Könyvtár történetéről szóló munka első részét, mely az 1561–1874-ig tartó korszakot öleli föl, Tóth András, a második részét, az 1874–1944-ig tartó időszak eseményeit pedig Vértesy Miklós írta. A könyv végén pontos és részletes bibliográfia és jegyzet-rész, s egy-egy terjedelmes német illetve angol nyelvű összefoglalás található.

A mű első része az egyetem alapításának előzményeit, nehézségeit, a költözködések, a könyvállomány gyarapításának különféle módjait és lehetőségeit tárgyalja 1561-től kezdődően. Az Egyetemi Könyvtár elnevezésnek 1635-től van létjogosultsága, az addigi könyvállomány a jezsuita rend könyvtárának tekinthető. Az első katalógus elkészítésekor (1632-ben) 1489 kötetet vettek számba.

Miközben képet kapunk az első magyarországi jelentős könyvgyűjtemény kialakulásának első évszázadairól, nem marad el a fontosabb változások indoklása sem, a könyvtár történetével párhuzamosan állandó korrajzot kapunk az intézmény sorsára kiható eseményekről is. Így e címe szerint könyvtártörténeti munka a magyarországi tudománytörténet egy fontos metszetről ad képet. A jezsuita rend feloszlatásával (1773) a könyvtár állami intézménnyé vált, majd hosszas előkészületek után Nagyszombatról Budára költözött. A következő nagy korszakok a jozefinizmus, az abszolutizmus, a re-

formkor, a szabadságharc és az azt követő évtizedek. Két jelentősebb igazgatót mutat be részletesebben is a könyv ebből a korszakból: Fejér Györgyöt a reformkor idejéből és Toldy Ferencet a szabadságharc utáni évtizedekből.

A módszer a könyvtártörténet bemutatásakor mindig ugyanaz: a kor felvázolása és az intézmény sorsának alakulására való kihatása, a könyvtárosok és munkájuk megismertetése, az olvasóközönség által felmerült igények kielégítésének módja, a könyvállomány feldolgozása és bővítésének lehetőségei.

A könyv második része hetven év történetéről ad számot (1874–1944-ig). A módszer itt is hasonló az első részben alkalmazottakhoz. Az új épületbe való költöztetés nehézségeit ismerhetjük meg, különös tekintettel az olvasóterem, a raktárak és a katalogizálás kialakítására és továbbfejlesztésére. A felettes hatóságok szerepe, azaz beleszólása a könyvtár belső életébe, és a könyvállomány gyarapításának ügye a megváltozott körülményeknek megfelelően ekkor más természetű volt, mint a megelőző századokban. Ezt a hét évtizedet a történelem viharainak pusztítása után alapvetően a szegénység és a konzervativizmus jellemzi.

Az Egyetemi Könyvtár történetét összefoglaló munka nagy érdeme, hogy részletes és átfogó elemzést ad, felhasználva a számos korábbi tanulmányt és korabeli dokumentumot.

Hiányossága azonban, hogy nincsen benne névmutató, és tele van sajtóhibával. Az egyik leggazdagabb magyarországi könyvgyűjtemény történetiájának megjelentetése mintegy jelképezi a könyvtár legutóbbi időkig is

áldatlan anyagi helyzetét, hiszen a róla szóló könyv egyszerű kartonfedeles kiadásban, mindössze 500 példányban jelent meg.

Kereszty Ágnes

NAGY IMRE: NEMZET ÉS EGYÉNISÉG. DRÁMAIRODALMUNK AZ 1810-ES ÉVEKBEN. A HAZAFISÁG DRÁMÁI

Budapest, Argumentum Kiadó, 1993. 242 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 131.)

SÁNDOR IVÁN: VÉG SEMMISÉG. A SZÁZHETVEN ÉVE FEL NEM FEDEZETT BÁNK BÁN

Pécs, Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1993. 183 l.

Két könyv az 1810-es évek drámairodalmáról – egy olyan korszakról, amelyben újabban (1817 körül) belső korszakhatárt lát irodalomtörténet-írássunk, és egy olyan műfajról, amely a nemzeti romantika műfajhierarchiájának csúcán állva, a modern nemzettudat egyik nagyhatású formálójává lesz. Két könyv, amelyek kiegészítik egymást: Nagy Imre tudatosan „körülírta” a *Bánk bánt* anélkül, hogy itt és most elemzésére vállalkozott volna – Sándor Iván egyenesen a nemzeti drámát vette célba. Két könyv, amelyeket nem lehet végigpergetni, sőt, alapos olvasásukat célzerű az előszóval kezdeni.

Nagy Imre bevezetésének első mondata ugyanis arról tájékoztat, hogy 1986-ban megvédett kandidátusi disszertációjának könyvváltozatát tartjuk a kezünkben. A dátum azért fontos, mert így válik érthetővé, miért nem szerepel a kötet jegyzeteiben a *Magyar színháztörténet 1790–1873* (1990), a *Klasszika és romantika között* c. tanulmánykötet (1990), vagy egy olyan alapvető és idevágó tanulmány, mint Fried Istváné (*A végzet-tragédia magyar vége*, Színháztudományi Szemle 24. 1987). (Más kérdés, hogy a sorozat darabjaiban ezeket a tételeket egy kiegészítő bibliográfia szokta tartalmazni.)

Ugyanitt történik meg a téma körülhatárolása: ezúttal nem kerülhetett sor

– főként terjedelmi okokból – a *Bánk bánnak*, a vígjátékirodalomnak és Ungvárnémeti Tóth László *Nárciszának* elemzésére. Így is 62 drámaszöveg alkotja a vizsgálat törzssanyagát (Katona József, a két Kisfaludy, Bolyai Farkas, Gombos Imre teljes életműve), amelynek külső köre is van, további „mintegy 32 alkotásból.” (18.) A körülhatárolás mindenképpen indokolt. Feltűnő még, hogy a szerző magasan állapítja meg a nyomtatott és alacsonyban a kéziratban rekedt drámák értékét. Az utóbbiak között igazi „hiányzó láncszemek” is vannak, mint például Éder György *Napoleon vagy a győri ütközet* c. darabja (1817; ismertettük a MKSz 1978. évi kötetében), Kótsi Katalin *Hunyadi Lászlója* vagy az idősebb br. Weselényi Miklós drámai életműve, amely nélkül Bolyai Farkas is nehezebben érthető. Kár volt továbbá néhány hagyaték feltárását a jövőbe utalni. András Eleknek egy darabja maradt fenn kéziratban, a *Hórvilág Erdélyben* (1808): nem érdektelen tétel a nemesi virtus drámai ábrázolásában. Boér Sándornak 1827-ig 31 eredeti drámája gyűlt fel, de hagyatéka egészében elveszett – a címek listájának mostani felvétele a tematikus áttekintés több rovatát erősíthetné. Bárány Boldizsár *Sajdár és Rurikjának* szintén van (bár későbbi, átdolgozott) kéziratos példánya – ennek és a

korai regényváltozatnak egybevetése több lehetne a korábbi szakirodalomból kölcsönzött cselekményvázlatnál. Nagy Imre nemcsak helyeslően idézi Orosz László megállapítását a drámafordítások fontosságáról, de igen helyesen fel is veszi például Körner Zrínyijének vagy Müllner *Die Schuldjének* áttünetéseit, hiszen jelentős szerepet játszottak a magyar drámafejlődés javára – ugyanakkor teljességgel hiányzik a magyarázat gyakorlatának említése; Dugonics András *Bátori Máriájáról* és *Kún Lászlójáról* sem derül ki, hogy nem eredeti művek (93.). Hiánylistánk nem filológiai fontoskodás: egytől egyig hiányoznak a drámatörténeti tipológia indukzív anyagából.

Nagy Imre disszertációja annak idején kitűnő minősítést kapott, s méltán: ő valóban mindent tud ahhoz, hogy a korszak új, korszerű drámatörténetét megírja. Témaszerepet és imponáló olvasottság, társművészeti jártasság és jó elméleti felkészültség támogatja problémamezékeny látásmódját, s mindehhez ötletesség járul a munkahipotézisek felállítása során. Elemzései mindig izgalmasak: közülük feltétlen említést érdemel Kisfaludy Sándor *Hunyady János* c. drámájának „a hazaszeretet liturgiája”-ként, profán miseként értelmezése és Bolyai Farkas *Kemény Simonjának*, mint „szekularizált passió”-nak vizsgálata. Az érvelés még akkor is elegáns és eredeti, ha nem győz meg teljesen, mint annak kérdésében, hogy ismerhette-e Katona József Kisfaludy Károly *Zách Klárájának* 1812-ben írott, első fogalmazványát. (Egyelőre maradunk Orosz László nemleges álláspontjánál, a *Bánk bán* kritikai kiadásának 417. oldalán.)

Nagy Imre nemcsak áttekintőlegessé tudással, de határozott rendszeralkotó képességgel is rendelkezik, ami ebben az átmeneti és bonyolult időszakban, az 1810-es években nélkülözhetetlen kutatói tulajdonság. A drámaelmélet

felhasználásával igen sikerült és szellemes a „királymerénylet-téma” (a *Bánk bán*- és *Zách Klára*-drámák) szereplői viszonyrendszerének és az ebből szükségszerűen következő cselekménymozzanatoknak egymásra vetített áttekintése. Határozott továbbá a szerző törekvése, hogy a drámafejlődést a maga organikus mivoltában láttassa és felállított tipológiája ne ütközzön a történetiség elvével: ismételtlen utal az iskoladrámák témaelözményeire.

Ami vitatnivalónk van Nagy Imre drámatörténetén, az egyetlen pontban foglalható össze: disszertációjából nem formált mindenütt a szellemi szerkesztéshez hasonló következetességgel könyvet. Ebben az esetben elmaradhatk volna a szerzőket abc rendben felvonultató szakirodalmi listák a jegyzetekből. A szélesen felvázolt társadalmi-gazdasági horizontnak is néhány eleme bizonyára megváltozott volna: a társadalmi pártolás és a közönségtörténet meghatározó tényezői inkább a drámákat műsoron tartó *színháztársulatok* közvetlen motívumai, mintsem a drámatörténeté. Hiányzik viszont két olyan, tudati mozzanat, amelyek viszont közvetlenül hatottak a műnem fejlődésére: az egyik a győri trauma, amely egyszersmind megkérdőjelezte a „vérrel adózás” történelmi jogcímét, és amelyre a nemesi virtus erőteljes kompenzáló ábrázolása indult meg a színpadi irodalomban (is). A másik az évtized megkerülhetetlen élménye, a kortárs, tapasztalati lecke a kiemelkedő, történelmi léptékű személyiség lehetőségeiről és korlátairól: a Napóleon-komplexus. (Neve csak egy szakirodalmi idézetben fordul elő: 101.)

Mindezekért nagy kár, mert – együtt a belső utalásrendszer kiegészítésével, a Toldy- és Szalay-citátumok másodlagos forrásból történt idézésének kijavításával – jobbításuk kevés munkába került volna. A „sajtóhiba ördöge” helyett megismerkedtünk most moder-

nebb rokonával, a „számítógép ördögé”-vel: a II. és a III. fejezet jegyzetszámozása hibás. Nagyon hiányzik a név- és darabcímmutató.

Sándor Iván könyvét „a százhetven éve fel nem fedezett Bánk bán”-ról nem is az előszóval, hanem egyenesen a címlappal kell kezdenünk. A „Vég semmiség” Bánk szövegéből való, az V. felvonás 2619. sorából. A címmé lett idézet csak nálunk szerepel idézőjelben, a címlapon nem: egyike lett azoknak a sajnálatosan megszorodott könyveknek, amelyek idézőjel nélküli idézetcímmel kelletik magukat. Maga a cím egyébként pontos, jó, fedi az értelmező nagyszépe gondolatvilágát. Szerencsésebb lett volna kötőjellel írni, mint maga Katona tette (s nyomán a kritikai kiadás) vagy – emendálva – egybe, mint Solt Andor tette később, a „Magyar Remekírók” 1974-es és 1984-es kiadásában. A cím így némileg értelmetlen, és csak arra jó, hogy megállapítsuk, a szerző Katona József összes műveinek 1959. évi kiadását használta idézeti forrásául...

A filologizálásra készített címlap után az előszó arról tájékoztat, hogy egy hat évvel ezelőtti színházrendezői megkeresés indította a szerzőt *Bánk bán*-olvasata kidolgozására. Az olvasat teljes, 20. századvégien izgalmas – és rosszkedvű. S mivel Sándor Iván esszét írt, recenzeálni csupán ennek az olvasatnak belső logikája alapján lehet. Észlelése szerint Bánk az első igazán integer személyiség a magyar irodalomban, akit leginkább a politikusi felelősségérzet különböztet meg lovagdrámái elődjétől. Ha hozzávesszük szakértelmét is a közügyek irányításában, egy korai értelmiségi magatartás jelenik meg a színpadon. (Ez különbözteti meg alapvetően Grillparzer hőseitől, akinek a lojalitás a legfőbb erénye.) Egy feudálisan hierarchizált társadalomban azonban, amelyben az alattvalók csupán a csúcson álló Király személyén és státu-

sa közvetítésével érintkezhetnek, ez a magatartásforma legalább öt ponton sérülékeny:

- a kapcsolatteremtés képessége általában és egyénenként kialakulatlan,

- a drámai erőterben mindvégig jelen lévő Király pályaalkalmatlansága kivédhetetlenné válik,

- fizikai távollétében a piramis-nyilvánosság minden súlya óhatatlanul a második emberre nehezedik: Bánkra? Gertrudisra?

- a Bánk-típusú személyiségnek nemcsak kapcsolatterendszere, de mozgásterre is szűkített, már-már kényszerpálya-szigorúságú, amin a személyiség hiába igyekszik lazítani,

- a hierarchia alacsonyabb fokán álló személyek kapcsolatainak hiányában vagy „elbeszélnek” egymás mellett vagy olyan mellékkonfliktusok bármikor felbukkanására számíthatni körükben, aminek ez a beszűkültség az oka.

Mindez tovább korlátozza a személyiség szuverenitásának kialakulását. Bánk alakjának és drámai erőterének ez az értelmezése mint arkhimédészi pont, számos érdekes és finom megfigyelésre ad alkalmat. Első helyre alighanem a magyarság-kép és az idegenkép egységben történő, árnyalt elemzése kívánczik (30–46.). Sándor Iván itt végképp leszámol a nagy esszéíró előd, Szerb Antal által is képviselt felfogással, miszerint Dugonics idegen-ábrázolását egyenes vonal köti össze Katona Józsefével. Ha a történelmi dráma döntő fordulatát akarjuk tettenérni az 1810-es években, azt éppen ebben a szemléletváltásban tehetjük, ahogyan a tendenciózusan és sematikusan eszkábált áltörténeti színpadi műveket felváltja a források akkori teljességén alapuló, történetírást és kirobbanó ihletet ötvöző, a szerző morális-lélektani viszonyulását sem titkoló drámaírás.

Meggyőző a sokat vitatott V. felvonás elemzése is, ahol az olvasat követ-

kezetessége hiánytalanul megmarad: a katarzishányos értékpusztulás, a lát-szatrend helyreállása után a kis akarnokok, a Solomok, a Myskák és az Udvornikok kora következik, miközben az újabb hadisikerekre távozó Király távollétében ismét úr támad a hatalomban – de immár nincsen *személyiség*, aki azt betölteni hivatott lehetne. Nos, előjáróban ezért neveztük rosszkedvűnek Sándor Iván olvasatát, s e ponton lehetetlen nem gondolni a korábbi értelmezések egyikére-másikára: miért hagyta abba Arany János elemzését éppen a „Király köré”-hez érve (88.); Lukács György fatális tévedésére a *Bánk bán* hiperlojalitásáról (160.) vagy arra, hogyan béklyózták az ideológikus szempontok a kivételes elemzőképességű Pándi Pál munkáját (171–172.).

Alighanem Sándor Iván az első – s ez a könyvtáryi idevonatkozó irodalom birtokában nem csekély érdem –, aki rá mert kérdezni az örök ellenzéki Peturra: mi történt volna a békétlenek tervezte, netán sikeres merénylet után? (49.) Aki észrevette és elemezte Tiborc alakjában „a legnagyobb nyomorúság fölényé”-t (72–73.), és aki meghatározta azt az „esztétikai hibernáció”-t (78.), aminek folyamányaként a posztmodern korban egyszerre csak újra élni és hatni kezd a *Bánk bán* nyelve.

Az első rész olvasatának igényességével elkényeztetett olvasó már csak azért is szellemi izgalommal várja a szintoly terjedelmes másodikat, mert kiderült, hogy a szerző nem tartozik azok közé, akik (Hevesi Sándortól Illyés Gyuláig) csakis a szöveg átrendezésével, kisebb-nagyobb átdolgozásával látják biztosítva a *Bánk bán* színpadi jövőjét.

Mit tagadjuk: az esszé második része némi csalódást okoz. Nem azzal, hogy szerzőnk kizárólag arra összpontosít, hogyan maradt le mindig színházművészetünk a *Bánk bán* korszerűségéről; ezt témának felvállalni az ő szuverén

joga. Azt sem tagadjuk, hogy az 1845-től sikeres, 1848-tól nemzeti jelképnek is számító dráma mindenkori színrevívői egyre terheesebb örökséget von-szoltak pályájukon. (Bizony, már a századfordulón megesett, hogy a vasárnap délelőtti, nemzeti színházi diákelőadás közönsége Jászai Mari Gertrudis-alakítása közben is helytelenkedett...) Az is ténykérdés, hogy az újabb rendezések között szép számmal akadt olyan – Kaposvártól Szolnokon át a budai Várszínházig –, ahol a „rendezői színház” témaidegen eszközeivel próbálták megmenteni szegény klasszikusunkat.

Sándor Iván itt is birtokában van a *Bánk bán*-irodalom egészének: mind az irodalomtörténeti, mind a színházi recepció vonatkozásában. Áttekintése gondos-pontos. Méltatlan viszont az egész esszé színvonalához, hogy „A színpad lemaradása”, „A szobor körüljárása” alcímekkel jelzett színháztörténeti problémákat olykor csúsztatással, önellentmondások árán igyekszik szemléltetni. Mert mi másnak volna nevezhető, hogy Vörösmarty Mihály kritikájának egy mondatát („Nincs Learünk, nincs Romeónk...”) az Egressy-Lendvay-Megyeri nemzedékre, tehát a színészi pályaalkalmasságra alkalmazza (103.), holott a színibíráló, Schiller *Haramiák* c. szomorújátékának 1837. szeptember 18-i, pesti előadásáról írva, a jó fordítások hiányát teszi szóvá! A 142. oldalon Hevesi Sándor is megrovást kap, „mert hidegen hagyta a mindenkori színház és a mindenkori filozófiai-szellemi teljesítmények összeshangolása.” Az utóbbiak homályban maradnak: a nyugatosok (Ady, Schöpfung) itt felemlegetett megjegyzései sohasem álltak össze értelmezéssé; az irodalomtörténeti, kortárs recepciót (Beöthy Zsoltot, Rákosi Jenőt, Péterfy Jenőt) pedig korábban éppen a szerző foglalta össze „A befogadási változatok útvesztői” gyűjtőcím alatt. Régen meg-

cáfolt tévhit (157.), hogy Németh Antalt csak „a színpadtechnikai modernizmus” érdekelte; 1936-os, nemzeti színházi rendezését a színház történet nagyra értékeli.

Az egyébként izléses kiállítású könyv belső szerkesztése (Xerox Hungarian Ventura ide vagy oda) nem tudott lépést tartani a belbeccsel: Szalay László (13., 129.), Laborfalvi Róza (103., 182.) vagy Egressy Gábor nevét (utóbbiét többhelyütt) illik helyesen leírni; Kisfaludy Károly „hazapufogatás”-ról

írt (152.); a *Bánk bán* 2218. sorában olvasható *Zelelgeh* helynév pedig mindkét előfordulásakor (47., 89.) végképp meghaladta a lehetőségeket...

A két, olvasni és majd újraolvasni mindenképpen érdemes könyv ismeretető bírálatát egy *Bánk bán*-idézetrel fejezzük be. Az 1810-es évek drámáinak újrafelfedezésére és a nemzeti dráma korszerű rendezőjére várva, Simon bánt visszahangozzuk: „Hátha mégis úgy lehetne?”

Kerényi Ferenc

DÁVIDHÁZI PÉTER: HUNYT MESTERÜNK

(Arany János kritikusi öröksége)

Budapest, Argumentum Kiadó, 1992. 417 l.

(1) A nagy életműveket éppúgy, mint a nagy művészi korszakokat is minden újabb nemzedéknek és irányzatnak hasznos, sőt, szükséges újra vizsgálat, újra átgondolás tárgyává tenni. Nemcsak azért, mert közben addig ismeretlen tények és megfontolásra érdemes szempontok merülnek föl. A Ranke-féle nagy történész-álom, úgy rekonstruálni és rögzíteni végérvényesen a múlt lényegét s értékeit, világát és személyiségeit, „wie es eigentlich gewesen war”, mindig álom marad. Burckhardt, a kiváló utód joggal egészítette ki a nagy mestert úgy: „Wie es für uns gewesen war, wie es für uns zugehen ist”. A múlt nagy „jajongásait” éppúgy, mint a nagy „ujjongásait” is, vélte, minden következő korszaknak a maga befogadási módján, a maga szemlélete számára át kell élnie, élményévé kell tennie, hogy az ő tükrükben és tanúságtételükben is láthassa magát.

A magyar irodalom nagyjai közül kevésre olyan igaz e folytonos újraszembesülés haszna és szüksége, mint Aranyra. Nemcsak azért, mert a legkiválóbbak, a legtöbbretek egyben a legrejtőzködőbbek egyike is. Hanem azért is, mert a legtöbbféleképpen ma-

gyarazottak sorába tartozott, – nyilván nem függetlenül előbb mondott vonásaitól. Gyulainak, a hűséges barátnak és hírverőnek csodálata elsősorban az epikusnak, az eposzok, az elbeszélő költemények, a balladák szerzőjének szólt. S kortársai közül szinte valamennyi osztozott e vélekedésben, vissza az előző korszak ittmaradottjái, Toldy Ferencig. Riedl lényegében tovább vitte ezt a felfogást. Fia, az oly sokoldalú Arany László ugyan éppúgy érzékelte a lírikus Arany nagyságát, mint Reviczky is, aki jónéhány cikkében idézett lírájából és Jean Paulra támaszkodó humor- és melankólia-fölfogását is az ő lírájával erősítette. Az iskola azonban, Beöthytől is tovább szilárdítva, maradt az epikus Arany képénél: Petőfi a népies-nemzeti nagy lírikus, Arany a népies-nemzeti nagy epikus. Ady oly méltánytalan és méltatlan cikke, a *Strófák a Buda Haláláról* jórészt ennek az iskolai értelmezésnek a folyománya. A fordulatot, közismert, Babits híres tanulmánya hozta meg: nem tagadva az epikus nagyságát, de közelebb hozva hozzánk a lírikusét.

Ha azonban a líra oly sokáig háttérben maradt, az életmű irodalomértel-

mezői, kritikusi része még sokkal inkább. Nagy tanulmányait még csak emlegették, értekező művének nagyszerűségét s nagyértékű bírálói része azonban hangsúlytalan, szinte számbavétel és földolgozás nélkül maradt. Gyulaiék majdnem csak harci eszköznek használták mindenkiel szemben, aki a népies-nemzetitől elszakadt. Riedl meg egyenesen „nótáriusosan” nehézkessé, körülményeskedőnek mondta, az ő Sainte-Beuve-re tekintő stílját és modora oldaláról. Maga Babits ugyan „a nagykritikus”-ként beszélt róla s tanult is tőle, de utalásoknál, említéseknél nem sokkal ment tovább. A Vojnovits-féle életrajz, műfajánál fogva is, inkább csak regisztrál, mint eleméz és rendszerez. Keresztury nagy műve nagyon jól látja, mily jelentős szerepet töltött be mint kritikus, s azt is, hogy szerkesztői tevékenysége is az eligazító kritika vágyából született. Könyve homlokerében azonban a költői életmű állt, s a kritikusi működés elsősorban ezzel kapcsolatosan került részletesebb tárgyalásra. Magam, midőn mindenfajta kritikai termékét sajtó alá rendeztem, láttam, milyen korszakos opusza ez a magyar kritikának, de akkori szűkös viszonyaim nem engedtek többet; majd érdeklődésem másfelé vonzott.

(2) Nagy és fontos vállalkozást testesít meg tehát Dávidházi Péter könyve, amely Arany teljes kritikai életművét kívánja bemutatni, s rajta keresztül irodalomszemléletének gyökereit megragadni. S ezáltal nemcsak a korban, hanem a magyar irodalmi gondolkodás történetében elhelyezni. Mégpedig úgy, hogy a kortársi európai törekvéseket is igyekszik főbb vonalaiban érzékelteni.

Könyvének egyik fő érdeme rendkívüli anyaggazdagsága. Szinte mikroszkopikus alaposággal és részletességgel vette szemügyre Aranyt nemcsak kritikáit, tanulmányait, könyv-

ismertetéseit, hanem levelezését, szerkesztői megjegyzéseit és üzeneteit éppúgy, mint a kortársaknak reáutaló, véle kapcsolatba hozható írásait is. Nem elégszik meg szokásosan iránynak tekintett cikkei és vitái átvilágításával. Szinte együtt él anyagával, s a társítások és átmutatások bő és jól illeszkedő rendszerét alakítja belőle ki.

Gazdagsága mellett határozott átgondoltsága, erős összpontosítottsága, alapelvekre koncentráltsága tűnik fel olvasójának. Ehhez előbb a kritikatörténet, a kritikaelmélet egy sor általa jelentősnek tartott képviselőjének elvrendszerét, feldolgozásmódját tekinti át. Ezután jelöli ki a módszert, melyet követni óhajt. S véle azt a szellemi-lelki, azt a lélektani-gondolkodásrendszert, azt az értékítéleti-életértelmezési centrális pontot, központi magot, amelyből mindent kisugározthatat, amelyre mindent visszavezethet.

Ez igen megnyerő törekvés, vonzó eljárás. De nem veszélytelen. Ha nem elég rugékonysággal és sokrétűen alkalmazkodik, könnyen önkényt szülhet, belévetítést eredményezhet, és viszont: csonkítást hozhat magával, s a kísértés, a veszély föltűnedezése ezúttal sem hiányzik.

Azt a normát, amely a szerző személyiségében is jelen van, s egyike az akkori s az ő ítéleti mércéjének is, a könyv abban a hitelvi-világfelfogási, etikai-esztétikai, tapasztalati-gondolati, egyedi-társadalmi meggyőződésben véli megtalálni, hogy az életben, a világon mindennek megvan a maga helye és szerepe, módja és jelentősége. S a költőnek ezt kell az emberi létezés kifejezésében, megjelenítésében érzékeltetnie; a kritikusnak pedig ennek leghathatósabb, legteljesebb nyelvi-poetikai kifejezését, megjelenítését számon kérnie.

(3) Ez a norma nem annyira egyházias, mint felekezetes s még inkább világnézeti jellegű volt; fő határterülete az emberi kapcsolatok, s ezeken

belül a családi felelősség és feladatvállalás. Ez érvényesült a költészet, illetve a közismertség körén még kívül álló Aranyánál. Dávidházi jól érzékelteti, hogy költői tevékenységének kezdettől is egyik meghatározó eleme a praedestináció kardinális kálvini tana, amelyet – mellesleg fűzzük hozzá –, praepozitivista, pozitivistá gondolkodás is erősített a maga szigorúan érvényesülni hitt kauzalitás elvével. Ennek jegyében a történetek, melyek eposzi tárgyait képezik, jórészt valóban az előre elrendeltség jegyében játszódnak. Persze, a praedestináció tanát nem figyelembe véve is, így van ez a legtöbb eposz esetében. A hős változatlan, mondhatnánk, született lelki-etikai adottságokkal cselekszik, s ezek jegyében halad esetleges és látszólagos megingásokkal, valójában azonban zárt következetességgel a maga heroikus útján.

Aranyánál tehát inkább csak erősíti, igazolja az eposzi hagyományt ez a hitelvi tan és a kor említett tudományossága. Leginkább a *Buda halálában* s a *Toldi estéjében*. Az első Toldi mellé majdnem hasonló joggal illik a reformkor egyik legkedveltebb műfajának megjelölése, az elbeszélő költeményé; a Toldi szerelme mellé pedig erősen kívánczik a regényes-verses epika értelmző jelző. S tetemesen hozzájárult, persze, eposzai keletkezéséhez és illetően megírásához a kor hazai közóhajtása. Elég egy paradox példát említeni. Magyar elméből a regényről tán mindmáig legmagasabb dolgozat szerzője, Kemény Zsigmond a műfaj korszerűségének igazolása ellenére az eposz hasznát véli az adott magyar helyzet szemszögéből erősebbnek. Mindez nem vesz el semmit abból a gazdag anyagú, sokoldalú s tüzetes érvelés érdeméből, ahogy Dávidházi az eposzi eszményt hőse öröklött és megküzdött világnézetéből alkotásait, lélektani s antropológiai megokolással származtatja s elemzi.

Aranyának a líra területén alkalmazott kritikai normáját az „idomteljeség” követelményével jelzi. Ellene vehetné olvasója, hogy nem azonos körű, nem azonos lényegű jelenséget és fogalmat alkalmaz itt, mint az eposz esetében; ott világszemléletit, felekezeti-sen is származtató megerősítéssel, itt poétikait, formait, lélektani, etikai s tanulmányi tradíciós erdeztetéssel. A nem jótalanul fölhozott következetlenség azonban a részletes és alapos kifejtés folyamán jórészt föloldódik. Mégpedig annak bő érveléssel és adatolással való bemutatásával, hogy meggyőződését és követelményrendszerét mindig áthatotta a világnézetien alapozott etikai elem. Arra vonatkozóan is, igaz-e, őszinte-e, hiteles-e, amit a lírikus mond, s arra vonatkozóan is, jól, tökéletesen, értéssel alakítja-e a nyelvet, használja-e fel a poétika eszközeit. Azaz igazságát, hitelét, arányát tudja-e adni a vers megalkotása módján az elmondani kívánt érzésének, eszmélésének, élményének. Ha magával szemben is mindig érvényesíteni törekedett ezt az alkotásait, elvet, másokról szólván is folyvást jelen van, bár csak ritkán közvetlen vagy éppen moralizálóan kimondva, noha az abszolút diletantizmus és felületesség esetén ez sem hiányzik. Központi fogalma a kompozíció volt, azaz az olyan megalkotottság, amelyben minden elem a maga helyén, módján és súlyával van jelen, szolgálja a jelentés központi magját, lényegét, annak teljes aurájával.

Eposz, bíráltni való, főleg pedig méltó, ekkor nemigen akadt, sem hazai, sem külföldi. Igaz, itthon lírai vers sem éppen sok volt jelentős. Annál több a sokadrangú, jelentéktelen. Dávidházi módszerét, alaposágát dicséri, hogy a Szász Gerő-, a Fejes István-, a Malvinaféle roppant gyenge versek kímélő szavú, de kíméletlen ítéletű bírálatából is meg tudja alkotni azt a lírai bíráló eszményét, azt a lírai normát, amely

Arany felfogása szerint a jelentős versben megtestesül. A nyelvi, a grammatikai, a retorikai, a poétikai, a stilisztikai elemek olyan szerkezeti egysége, egybeillesztése, egybevághása ez, mely a kifejezendőt oly telített és oly méretezett beszédszerkezetben nyilvánítja meg, melynek minden egyes eleme szerepet hordoz és egymásra vonatkozik, és sem több, sem kevesebb mint amennyi a szükséges a lélektani hitel biztosítására.

Az epikai és lírai mű kritériumai, normatívái után, s mintegy azokra alapozva megkísérli Dávidházi a kritikus Arany munkásságából azt az „antropológiai” szemléletet is fölrajzolni, amely ezt a nagy kedvvel indult, majd keserényesen befejeződött vagy inkább megszakadt „tanítói”, elméleti munkát mozgatta, amelyre ez a tevékenység alapozódott. S így visszajut ahhoz az élet- és világfelfogáshoz, melynek középpontjában az előreelrendelés etikájának, művészeti etikájának is vállalása és kitöltése áll.

Az olvasó pedig eljut egyrészt ahhoz a mozzanathoz, amelyet lehető veszélyként jeleztünk. Dávidházi többször, s joggal is említi az agnoszticizmust. Szerettük volna, ha ez az említés olyan viszonylatban jelennék meg, amely Arany lírakritikáját Arany lírájával szembeállítja. Az a benyomásunk, ez esetben az a kép, amely így kirajzolódott, nem lenne ilyen kerek, már-már hermetikusan zárt. Bármily nagy költő is Arany, s bármennyire szeressük és tiszteljük is őt, nem lehet elmenni a mellett a kettős tény mellett, hogy egyrészt egy sor versében nincs jelen, vagy csak szólamosan ez a vállalás, nemcsak egyházas, de bármily válfajában. Másrészt, s még kevésbé amellet, hogy néhány más versében viszont árt a vers szemléleti, poétikai, stílbeli egyenmőségének, egységének ez a vállalás. Néha egészen nagy verseinek zárá-

sát is kelletlenséggel veszi olvasója oldó zárása miatt. Elég például a *Visszatekintésre*, a *Kies őszre* vagy a *Balzsamcseppre* utalni. Ez utóbbi nagyszerű, merészen összetett képiségű első strófáit, akárhogy vesszük is, stíltöréssel sírköltészetes, enyhén szentimentális „elfogadásban” oldja. S ama bizonyos agnoszticizmust tán a legmélyebbről fölmutató, ún. modern városi világunk lelkiségét leginkább előlegező *Örök zsidóban* is szívesebben látnánk egy tisztán sztoikus zárást, mint ezt a nem ugyan egyházas, nem ugyan felekezetes, de valamiképp teisztikus ízü, hangzatút, vigaszút. Arany kétarcú, kétlelkű költő. Epikája mögött valóban meg lehet lelteni az előre elrendeltség elvét. Legmaradandóbb, legmaibb versei mögött viszont ott az említett agnoszticizmus. Ha mintegy lírai győzelmet kíván e fölött igazolni, bizony néha tanverssé, bár szépszentenciájú tanverssé lesz költeménye. A legfrappánsabban tán a *Honnan és hová* mutatja ezt. Reméljük, Dávidházinak lesz kedve (nekünk már aligha lesz időnk), hogy mint kritikáit, úgy verseit is végigvegye. Akkor lesz teljes Arany-képe, s akkor az is világos lesz, miért kezdődik Arany körül mindig újra a vita.

Egy ilyen szembeállító fejezet nem sokkal növelte volna szükségyszerűen a könyv terjedelmét. Mert, meglehet vannak, akik egyetértenek az Aranykutatás doyenjának, nesztorának ama vélekedésével, hogy a bevezető elméleti szemlézés fölöslegesen elnyújtott, s idényszerzőket, napi érvényű módszereket anélkül sorol elő, hogy később funkciójuk volna, alkalmazná metodikájukat. Dávidházinak nem kell már jártasságát efféle enumerációval bizonyítania – s bár, ha másokhoz képest szolidan is – az effajta divathoz igazodnia. A valódi olvasó nem arra kíváncsi, nem annak jegyében ítél, mit olvasott

Dávidházi, hanem arra s annak jegyében, mit mond. S ez ennek a könyvnek az esetében bőven elegendő ahhoz, hogy szerzőjének Arany java értői első

vonalában s a kritika történetének avatott értelmezői között biztosítson helyet.

Németh G. Béla

ANTAL ÁRPÁD: GYÖRGY LAJOS ÉLETMŰVE

Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1992. 78 l. (Erdélyi Tudományos Füzetek 210.)

1950 szilveszterén hunyt el György Lajos, hogy aztán négy évtizeden át feledés boruljon életművére a Királyhágón innen és túl.

Nálunk sokan azt hitték, hogy mind ez pusztán a pozitívizmushoz való – látszólagos – ragaszkodásának következménye. Holott arról volt szó, hogy személye gátolta a kommunista romániai művelődéspolitikát, mert egyházhi emberként Márton Áron püspök legbelső köréhez számított. Ezért kellett megfosztani tisztségeitől 1947-ben, míg a korai halál nem végzett vele.

Pályája egyszerre tanúskodik nagyfokú következetességről, a fiatalon kitűzött célok szilárd követéséről, egyúttal azonban meglepő sokoldalúságról is. Mindenese a két világháború közti erdélyi szellemi életnek: szerkeszti a *Pásztortűzet*, könyvtárt igazgat, pedagógiai szemlét hoz létre, újból életre hívja a szünetelő Erdélyi Múzeumi-Egyesületet, s a nap huszonegyedik órájában még időt szakít az egyetemi hallgatók szociális-jóléti ügyeinek intézésére. Mindettől függetlenül gyors iramban követik egymást kisebb művei – elsősorban két tárgykörben: egyik a magyar anekdota története a világ-irodalmi kapcsolatokkal együtt, másik az *Abafi* (1836) előtti hazai regényirodalom, azaz a „románok” feldolgozása. Hajlamos túlzottan figyelni a részletekre, de azért e kettős irányban eljut a betetőzésig: erről tanúskodik *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai* (1934) című monográfiája, valamint *A magyar regény előzményei*

(1941) c. műfaji szintézise, amelyben 385 kezdetleges regényembrió témáját, meséjét rögzíti, eredetijét kinyomozza.

Esztétikai, prózapoétikai szempontból általában silány anyag az, amelyet feltárt, még ha olykor a világirodalom nagyjainak átültetésével, vagy inkább teljes átszabásával is találkozhatunk benne (Bunyan, Chateaubriand, Goethe, Le Sage, Richardson, Sterne, Voltaire, Wieland stb.). György Lajos – ha műfaj történeti szemüveget tesz föl – nem is tudja kimutatni, mennyiben késztette elő mindez a valóban értékes regényeket. Sokszorta többet meríthet mindebből az irodalomszociológus vagy a művelődéstörténész. Hiszen tömegirodalomról beszélhetünk, amely meglepő nyíltsággal váltja aprópénzre egy évszázad alatt (1730–1836) a legkülönbélebb eszmeáramlatokat, stílustörekvéseket – kezdve a pietizmussal, Rousseau-val, végezve a nemzeti romantikával meg W. Scottal. És mindezt nem a filosz olvasónak kell kicéduláznia a monográfiából! Maga a szerző rendezzi, rendszerezi matériáját, érvényesíti az eszmetörténeti nézőpontot.

Ugyanilyen áttekinthető, akár katalógusként is használható másik summázó könyve. Csakhogy ezt elsősorban a folklorista forgathatja közvetlen haszonnal, meg a több nyelvet beszélő, nevetni szerető, kíváncsi olvasó. Nem nélkülözhetik aztán a 19. századi szövegkiadással foglalkozók sem. Hiszen a professzor rendkívül pontosan összeállítja a messziről érkezett adomák előfordulását például Arany köl-

tészetében, Jókai, Mikszáth, Vas Gereben regényeinek lapjain vagy Vajda János anekdotás könyvében. Sokkal kevésbé érdekli az, mivé lett, mivé alakult az ősrégi apró történet a hazai nagyok kezén.

Ha azt keressük, mennyire eltéphetlen szálak fűzték e nagy tudású csíki székeltyt a pozitivizmushoz, a „Stoffgeschichte” mestereihez, ezen a ponton kell megállnunk. Ugyanis *A magyar regény előzményei* néhány egyéb dolgozatával együtt (pl. *A francia hellénizmus...*) már csak részben sorolható Heinrichék, Schererék iskolájához. Ezekben sokszor említődnek a gondolkodásmód és ízlés (a „szellem” megjelölés szintén felbukkan Györgynél) gyökeres átváltozásai, amelyeket be kell mutatnia az irodalomtörténésznek. Felfogása szerint (vö. hellénizmusról szóló dolgozat vége) az egymást követő áramlatok nem múló, könnyen letörölhető divatok: „A történeti magyar lélek egy újabb műveltségi rétegét jelenti...” például a francia hellénizmus átvétele is. A történetiségre, általában a nagyobb összefüggésekre figyelem más, korábban pozitivistá magyar tudósra is jellemző az ezerkilencszázharmincas évtizedben. Elegendő talán Eckhardt Sándor, vagy méginkább Turóczi-Trostler József példájára utalni.

A kicsinyes ténygyűjtéstől meg lehetett szabadulni, ám a nagyobb távlatokban

gondolkodás nem jelentette szükségképpen az *irodalmisság* előtérbe kerülését. Ennek egyénileg legjárhatóbb útja az lehetett volna, ha György Lajos az anekdotikus jellegű alkotások sokoldalú elemzésébe fog. E lehetőség helyett egyfelől inkább az összehasonlító módszer vonzotta (*A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai*, 1946), másfelől az erdélyi könyvtártörténet. Csak találgathatjuk, milyen nagyobb munkák születhettek volna még fáradhatatlan tolla nyomán, de bizonyosnak látszik, hogy továbbra is megmarad a legtágabb értelemben vett eszme- és művelődéstörténet terén.

Az Erdélyi Tudományos Füzetek e száma sokkal többet ad, mint amit szerény terjedelme (78 lap) ígér. Antal Árpád példamutatóan ismeri tárgyát, s mindvégig megtalálja az elismerés és bírálat megnyugtató egyensúlyát. A további tájékoztatást igénylőnek rendelkezésére áll a kis kötetben Köllő (Engel) Károly nagy körültekintéssel elkészült könyvészete a professzor irodalmi munkásságáról, beleértve fennmaradt kéziratait is. A recenzió már csak egy óhaj-tása marad: mivel a Kriterion 1988-as válogatása György Lajos írásaiból jóformán ismeretlen Magyarországon, mihamarabb annak bővített és átdolgozott edíciójára lenne szükség.

Nagy Miklós

Csapodiné Gárdonyi Klára

(1911–1993)

1911-ben, január 1-jén született, 1929-től 1935-ig Grácban és Budapesten tanult, aztán kis híján hatvan évet töltött a magyar kultúra szolgálatában. 1973-ban az irodalomtudomány kandidátusa, 1990-ben doktora lett, megkapta az Akadémia elnökének a díját. Meghalt 1993. december 4-én. Az irodalomtudomány művelői 1935 óta találkozhattak vele az Országos Széchényi (akkor még nemzeti múzeumi) könyvtárban, ahol a századfordulón apja, a székesfőváros nagy érdemű főlevéltárosa is kezdte a pályáját. Ő mindvégig ott maradt. 1939-től a Kézirattár munkatársa, 1962-től vezetője volt, míg 1970-ben nyugdíjba nem ment. Ő kezdeményezte az ötvenes évek végén a központi kéziratkatalógus felállítását. Nevét a szakmabeliek 1936-ban ismerték meg, amikor Horváth János vezetésével készült disszertációja (*A biedermeier a magyar költészetben*) megjelent, és hírt adott róla a Pester Lloyd, a Napkelet, az Egyetemes Philológiai Közlöny, a Protestáns Szemle, az ItK. És még sokáig fognak vele találkozni azok, akik középkori kézíratainkkal foglalkoznak. Tevékenysége – noha a 19. század felé indult, Mikszáthot is adott ki – e téren volt a legjelentékenyebb, és a halál sem vetette végét, mert (úgy tudom) van néhány munkája, amely még megjelenésre vár. Kodikológiai munkássága a középkor több területére kiterjedt (a Képes Krónika, az európai kódexfestészet, Anjou Endre bibliája, Vitéz János, hogy csak a legemlékezetesebbeket említsem), de mindenekelőtt a korvinakutatás volt az, amelyet a sajátjának érzett, és amely a leghálásabban vizsgozta szorgalmát: rengeteg rész tanulmány után 1967-ben létrejött, és azóta 15 kiadáson keresztül teljeseedik a Csapodi Csabával közösen kimunkált Bibliotheca Corviniana. Az utóbbi évtizedek hazai könyvtermésében kevés olyan kötet akad, amely nemzetközi siker tekintetében ezzel fölvehetné a versenyt.

Kulcsár Péter

V. Windisch Éva

(1924–1993)

1993. december 12-én váratlanul elhunyt dr. Vörös Károlyné dr. Windisch Éva, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának nyugalmazott vezetője, a történettudomány kandidátusa.

Windisch Éva 1924-ben született Budapesten. A Pázmány Péter Tudományegyetemen történelem–latin szakos tanári és – sub laurea almae matris – doktori oklevelet szerzett 1947-ben. Még hallgató korában könyvtárkezelőként dolgozott a Szekfű Gyula vezette egyetemi Magyar Történeti Intézetben, majd díjtalan gyakornok lett az Országos Széchényi Könyvtárban. 1948-tól egészen 1985-ben bekövetkező nyugdíjba vonulásáig a Kézirattárban dolgozott, melynek 1970-ben osztályvezetője lett. Vezetői tevékenységének 15 esztendeje alatt kidolgozta és a gyakorlatba ültette a fondfeldolgozás szabályzatát, s a gyűjteményt számos

értékes hagyatékkal és személyi irattárral gyarapította, melyekhez modern fondjegyzékek készültek. Működése alatt került Belgiumból az Országos Széchényi Könyvtárba az Ómagyar Mária-siralmat tartalmazó nyelvemlékünk, az ún. Löweni Kódex. Windisch Éva nyugdíjasként a „Hungarica kéziratkataszter” című OTKA-program munkálatait vezette.

A könyvtári munka mellett Windisch Éva kezdettől végig folytatott tudományos tevékenységet. Munkássága folyóiratokban vagy önállóan megjelent tanulmányokra, szövegkiadásokra és bibliográfiákra terjed ki.

Tanulmányai első nagy csoportját a 18–19. századi tudománytörténet tárgykörébe vágó munkák alkotják. Sorukból kiemelkedik kandidátusi értekezése, melyet 1971-ben védett meg „Kovachich Márton György, a forráskutató” címen. Ide tartozik utolsó dolgozata is a századforduló értelmiségéről, mely a *Kosáry-emlék-könyvben* jelent meg 1993 végén. A 17–19. századi magyar irodalom- és sajtótörténet területéről figyelemre legmértöbb az az önálló kiadványa, amely a *Közlöny* című 1848-as hírlapot dolgozza fel. Jelentősek a magyarországi német nemzetiség 19. századi történetét tárgyaló dolgozatai. Elsősorban módszertani szempontból példaértékűek az Országos Széchényi Könyvtár történetének első évtizedeit feldolgozó tanulmányai és könyvtári érdekű cikkei, melyek kézírattani, fondfeldolgozási, kéziratkataszteri, szakozási és segédkönyvtári kérdésekkel foglalkoznak az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvében, illetve hazai és külföldi szaklapokban.

Windisch Éva legértettebb és talán legszebb filológiai teljesítménye Kemény János és Bethlen János önéletírásának közzététele, melyeket szinte művészi fokra tökéletesített jegyzetapparátus kísér. A két önéletírás először 1955-ben jelent meg a Magyar Remekírók sorozatában, majd több további kiadást ért meg.

1954 és 1975 között Windisch Éva félévenként, illetve évenként jelentette meg a magyar történettudományi irodalom bibliográfiáját a Századok c. folyóiratban. Ez a munka előtanulmánynak tekinthető ahhoz a nagy vállalkozáshoz, amely a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének keretében a magyar irodalomtudomány bibliográfiájának összeállítását tűzte ki célul, s amelynek sorozatszerkesztését – Vargha Kálmán társszerkesztése mellett – Windisch Éva végezte több évtizedes, nagy szakértelmet és körültekintést igénylő, odaadó és példás rendszerességgel. A magyar irodalomtörténet bibliográfiai kézikönyvének rendre megjelenő vaskos kötetei méltán sorolják Windisch Évát a könyvészet tudományának magyar klasszikusai közé.

Karsay Orsolya

Varga József

(1929–1993)

„Adytól – Adyig ívelt ez az élet” – írta két évtizeddel ezelőtt Varga József Lengyel Menyhértől. Azok számára, akik személyesen vagy írásaiból ismerték, ez a mondat most már végérvényesen órá magára vonatkozik. Akárcsak ugyanennek a cikknek a zárata: „Meg volt szentelve... ő is, mert Ady Endre hűségében telt el az élete.” Igen, mindenki meg van szentelve, akit valamilyen szenvedély, rajongás vagy szolgálat képes kiemelni önmaga mélyeiből, az emberi élettel együttjáró apró nyomorúságok tömkelegéből. Varga Józsefnek az irodalom, s azon belül Ady alakja egyszerre jelentette az egész életét meghatározó rajongó szenvedélyt, és az ügyet, amelyet töretlen hűséggel szolgált.

És ebből a szempontból mellékes, hogy mennyire maradandó az a kép, amelyet a költőről és a századeleji magyar irodalomról hagyott ránk könyveiben. Most, amikor végső búcsút veszünk tőle, mindenekelőtt azt az embert kell felidézni, akihez nem volt túlságosan nagyvonalú az élet. Noha csak kevésbé ismertem, biztos vagyok abban, hogy sokat szenvedett; főleg a magánytól, gondolom, hisz nem tartozott azon szerencsések közé, akik számtalan barátot vonzanak magukhoz. Ez a magány oldódhatott valamelyest azok alatt az évtizedek alatt, amelyeket az Irodalomtudományi Intézet falai között töltött. Számtalan jelét adta annak, hogy otthon érezte itt magát. Olyan emberek vették körül, akiket hozzá hasonlóan szenvedélyes érdeklődés fűzött az irodalomhoz, akik tehát értékelni és méltányolni tudták Ady-rajongását, elfogadták irodalomtörténeti munkásságát és számoltak vele. Ez pedig már olyan adomány, amely korántsem jut ki mindenkinek; és azt hiszem, hogy ez a majd három évtized hozott annyi sikerélményt és emberi melegséget Varga József életébe, hogy azt utolsó éveinek sűrűsödő magánya sem tehette semmivé.

Nem a kritikus elmék, hanem a rajongók közé tartozott. Írásaiból akkor árad a legnagyobb és legőszintébb hő és szenvedély, amikor csodálatát és lelkesedését fejezheti ki. Ha vitába bocsátkozott is valakivel, azt inkább mellékesen és szemmel láthatóan nem nagy kedvvel tette. Szemben sokunkkal, egyáltalán nem érdekelték a nagy emberek kicsinységei, a zsenik botladozásai. Tanulmányaiból árad a hála érzése azért, hogy itt lehet ezen a földön, hogy magyar lehet, akinek megadatott, hogy nemzete legszebb szellemi teljesítményeivel foglalkozhassék, s elragadtatását megoszthassa másokkal. Nos, ha van valami amiben példát vehetünk róla, akkor éppen ez az, ez a háladatosság. Mindennapi gondjainkba és keserveinkbe bonyolódottan, túlságosan könnyen és túlságosan gyakran felejtsük el mi irodalmárok, hogy milyen kivételes adománya a sorsnak, nap mint nap nagy szellemekkel társalkodhatni. Varga József tudta ezt; a lángelmék iránti lelkesedés adhatta neki az erőt a boldogtalanság és a magány elviseléséhez. De nemcsak az irodalom, hanem minden nagy emberi teljesítmény ezzel a felemelő elragadtatással töltötte el: olvassuk csak újra az örök városról, Rómáról szóló cikkét, benne a Michelangelo iránti, szinte szerelmes csodálatáról szóló vallomással. „Ezt a minduntalan széthullani, anarchiába zuhanni akaró életet a művészet nemes abroncsa fogta össze” – írja. „Így lett az önmagát a művészetében megvalósító ember legnagyobb alakja az egyetemes emberi kultúrában. Vállalta sorsát.”

Talán önmagára is gondolt kissé, amikor ezeket a sorokat írta; hiszen alighanem az ő életét is lépten-nyomon fenyegette a széthullás, az anarchiába zuhanás veszélye. Ezért kapaszkodott a nagy művészek, a vitathatatlan örök szépség megteremtőinek kezébe; számára a művészet, az irodalom léte, s nem utolsósorban az irodalomtörténeti munka jelentette ama összetartó abroncsot. Azt hiszem, az Irodalomtudományi Intézet, melynek nevében búcsúzom Varga Józseftől, joggal tarthatja úgy, hogy otthont és lehetőséget nyújtott ennek az életnek arra, hogy önmagából a legjobbat és a legtöbbet megvalósítsa. Talán némi lelkiismeretfurdalás is él bennünk amiatt, hogy annyira elveszítettük vele a kapcsolatot, hogy egyikünk sem tudta felmérni, mit jelenthetett számára az, hogy tartozott valahová. Most már nem tehetünk egyebet, mint hogy mulasztásunk tudatában őszintén és egyszerűen búcsút veszünk tőle, hívén azt, amit bizonytalán hitt maga is, kedves poétájával szólván: „És mégis-mégis, ha nem is örömet, / Szép megkísértni az élet talányát”. Nyugodjon békében.

Angyalosi Gergely

Tanácskozás Juhász Ferenc költészetéről

1993. szeptember 28–29., Budapest

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és az Újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete hagyományaitól eltérően, ismét Budapesten tartotta konferenciáját.

A rendszeresen megrendezett tanácskozások történetében másodszor foglalkoztak az előadók élő alkotó munkásságával, hangsúlyozottan törekedve az objektivitásra. A tanácskozáson Juhász Ferenc is megjelent, s nemcsak figyelemmel kísérte az előadásokat, de egy-egy adattal, az irodalomtörténészek számára ismeretlen részlettel ki is egészítette az elhangzottakat. A konferenciát megnyitó Bori Imre a *Fűszál-éposz* kapcsán mutatta be a Juhász Ferenc-i eposz műfaji sajátosságait, változásait. Angyalosi Gergely műelemzésében *A csönd virága* című korai, s általa kiemelkedőnek tartott versről beszélt. Pomogáts Béla *A tékozló ország szerkezete és nyelve* című felolvasását Utsai Csaba tanulmánya követte, amelyben a Juhász-művek kritikai fogadtatását dolgozta fel (*Juhász Ferenc a hatvanas években*). Bányai János a Juhász-vers idegen nyelvre való átültetésének lehetőségeit járta körül (*A József Attila-vers Danilo Kiš fordításában és jegyzetével*). Délután, Gerold László az életműben visszatérő halál-motívumot vizsgálta a költő *Latinovits*-versét elemezve. Majd Harkai Vass Éva és Láncz Irén nyelvészeti szempontokat érvényesítő, *A Juhász-vers kép- és motívumvilága*, illetve *A szöösszetételek néhány kérdése Juhász Ferenc költői nyelvében* című dolgozata hangzott el.

A konferencia második napján Rónay László *A költő és a világegyetem* címmel írt tanulmányát, a szerző távollétében, Angyalosi Gergely olvasta fel. Ezt követően Juhász Erzsébet a *Föld alatti lilium* kötetet tárgyalva tárta fel az „anya” jelentésrétegeit. A költői életmű 80-as évtizedeivel és legújabb darabjával foglalkozott a két utolsó előadás. A történelmi változásokkal való szembenézés és a költői önvizsgálat dokumentumaként méltatta Bata Imre a *Krisztus levétele a keresztről* című verset, az életmű eddigi záródarabját. Bodnár György az ezt megelőző szakaszt a költői jelenlétről való jeladásként értékelte, egyetértve Bata Imrével abban, hogy a *Krisztus levétele...* Juhász költészetében a művészi megújulás lehetőségeit rejti. (*Mikrokozmosz, életkép, naplóvers*)

Juhász Ferenc lírai hangvételű hozzászólása és Bányai Jánosnak, az újvidéki intézet igazgatójának összefoglalója zárta a konferenciát. Ismételten bebizonyosodott, hogy egy még lezáratlan és sok esetben indulatokat keltő életmű is értékelhető irodalomtörténeti, poétikai eszközökkel. A résztvevők kifejezték azt a reményüket, hogy jövőre, egy hasonlóan izgalmas eszmecserére a hagyományoknak megfelelően, Újvidéken gyűlhetnek össze.

Stauder Mária

Olaszország és Magyarország 1930 és 1980 között

VIII. olasz–magyar művelődéstörténeti konferencia – a Fondazione Giorgio Cini, az MTA Irodalomtudományi Intézete, a Művelődésügyi Minisztérium, a CNR és a Budapesti Olasz Intézet szervezésében – 1993. október 18–21., Budapest.

A konferenciát a hagyományok szerint Sante Graciotti elnökletével Sárközy Péter szervezte.

A megnyitóban Graciotti megemlékezett Klaniczay Tiborról, méltatta a Cini Alapítványban végzett kiemelkedő tevékenységét.

Az első fél nap témája a két világháború közti diplomáciai és katonai kapcsolatok kutatása volt. Az előadók (Antonello Biagini, Ormos Mária, Pasquale Fornaro) párhuzamot vontak a magyar és az olasz fasizmus között. Mussolini és Horthy rendszerét hasonlították össze egymással. Köpeczi Béla az erdélyi kérdés itáliai vonatkozásait vizsgálta az adott időszakban.

A délutáni első ülést az 1956-os magyar forradalom olaszországi visszhangjának szentelték. Cinzia Franchi az ötvenes évek olasz–magyar irodalmi kapcsolatait tekintette át, Francesco Guida pedig a magyar forradalom olasz diplomáciai vonatkozásait elemezte.

A harmadik ülés az olasz–magyar tudományos kapcsolatokról szólt. Jászai Magda adott elő a Risorgimento magyar kutatóiról, Mario Petracchi pedig az olasz–magyar kultúrdiplomácia történetéről beszélt.

19-én, kedden délelőtt az első ülésen a magyar irodalom olasz visszhangjával foglalkoztak. Mario Verdone az olasz és a magyar avantgarde érintkezési pontjairól szólt, különös tekintettel a színházi életre. Verdone professzor a római egyetemen a filmművészet tanára, a néhai Federico Fellini jó barátja. Az ülésszak szünetében a professzor ellátogatott a Kassák-múzeumba, ahol a múzeum igazgatójával és Rába Györggyel beszélgetett.

Nicoletta Ferroni József Attila itáliai ismeretével, Roberto Ruspanti pedig Gulyás Pál Itália-ódájával foglalkozott.

A délelőtt második témája volt: Itália a magyar irodalomban. Melczer Tibor, Sárközy Péter és Ács Pál Itália metaforikus jelentését vizsgálta Fenyő Miksa, Cs. Szabó László és Vas István írásaiban.

Az egész délutáni ülésszakot a filmművészet és a képzőművészetek témakörének szánták, ezúttal nem az Irodalomtudományi Intézet Könyvtárában, hanem az Olasz Intézetben gyűltek össze a résztvevők. Virgilio Tosì, aki az olasz színházművészet neves kutatója és a híres Istituto Luce színházművészeti főiskola tanára, a magyar film olaszországi hatásáról beszélt. Itt került sor Hubay Miklós előadására is Charles de Tolnayról, a világhírű magyar művészettörténészről. Ordasi Zsuzsa a két háború közti magyar építészet olasz mintáiról, Takács József a római iskoláról és az úgynevezett szocialista realizmusról értekezett, Keserű Katalin pedig a legújabb magyar képzőművészeti törekvésekről beszélt.

20-án, szerdán a konferencia résztvevői Debrecenbe utaztak, ahol hosszú szünet után most kezdte meg újra működését a KLTE Olasz Tanszéke. A debreceni tanácskozások a magyar és olasz italianistákról szóltak. Luigi De Nardis, a római egyetem francia tanszékének vezetője Gaetano Trombatore debreceni professzort méltatta, Szabó Győző a magyarországi olasz nyelvészetről, Gorilovics Tivadar Hankiss Jánosról, Bitskey István pedig a nemrég elhunyt Bán Imréről, Dante egyik legkitűnőbb magyar kutatójáról szólt.

21-én délelőtt folytatódott az olasz–magyar irodalmi kapcsolatok vitája. Kelemen János az olasz és a magyar ideológiai struktúrákat vetette össze, Madarász Imre Németh László olasz témájú cikkeit szemlélte. Stefano De Bartolo Kosztolányi novelláinak velencei tematikájáról írt, Mariarosaria Sciglitano pedig Italo Calvino és Esterházy Péter között vont párhuzamot. Armando Nuzzo összehasonlító tanulmánya Ottlik Gézával és Antonio Delfinivel foglalkozott. Armando Gnisci professzor, a római egyetem komparatisztika tanszékének vezetője Illyés Gyula európai jelentőségét bizonyította.

Délután Amedeo Di Francesco nápolyi hungarológus professzor a „pastiche” műfajának magyarországi megjelenéseiről beszélt, Marinella D’Alessandro Claudio Magris és Esterházy Péter műveit vetette össze. Szkárosi Endre a kontinuitás problémáját boncolgatta az avantgarde-ban, Pál József pedig Umberto Eco magyarországi sikereiről értekezett.

A konferencia Sante Graciotti zárszavával ért véget, aki a Cini Alapítvány nevében meghívta a résztvevőket Velencébe, a következő konferenciára. Ennek témája épp itt, a budapesti tanácskozáson öltött formát, s előreláthatóan 1997-ben a klasszikus örökség továbbéléséről tartunk majd kollokviumot.

Nicoletta Ferroni – Ács Pál

Feltáratlan értékek a magyar irodalomban

Tudományos konferencia Budapesten 1993. november 25–26-án

Értékmentő és remélhetően hagyományteremtő gondolata, majd cselekedete volt 1992-ben a kolozsvári magyar irodalomkutatóknak, hogy összehívták a magyar irodalommal több országban, sok műhelyben foglalkozó tudósokat: felmérendő szakunk legfontosabb teendőit a megváltozott körülmények között. Kiderült: ez a munka folyamatos, rendszeresen ismétlődő fórumot igényel. Így vállalta a kezdeményezés folytatásaként az 1993-as konferencia előkészítését, megszervezését az MTA Irodalomtudományi Intézete és az ELTE Bölcsészettudományi Kara Magyar Irodalomtörténeti Intézete – elsősorban Dávidházi Péter, Schulcz Katalin, illetve Kenyeres Zoltán.

Az 1993 tavaszán szétküldött érdeklődő levelekre, hogy ki és milyen témában kívánna előadást tartani, örvendetes meglepetésként több mint ötven jelentkezés érkezett, s végül a konferencián negyvennyolc előadás hangzott el.

1994. november 25-én a Bölcsészkar tanácstermében – *Kenyeres Zoltán* igazgatói megnyitója után – *Kiss Mihály* olvasta fel, kommentálva, kiegészítve, *Cs. Gyimesi Éva* értékelését a kolozsvári konferenciáról. Ezután, mintegy érzékeltetve a magyar irodalomtörténeti kutatásnak nemcsak az országhatárokon, de akár az anyanyelvi határokon is túlterjedő többközpontúságát, *George Cushing*, a londoni egyetem professzora, *Jolanta Jastrzebska* Groningenből, *Nagy Pál* Párizsból és *Kereskényi Sándor* Kolozsvárról szóló plenáris ülés résztvevőikhez.

Az előadások nagy száma miatt három szekcióra kellett osztani a konferenciát. A régi és klasszikus magyar irodalom körében 15 előadás hangzott el, a XVII. századi kiadatlan, feltáratlan kéziratok értékeitől a múlt századi irodalomtörténet-írás értékrendjéig. A XX. századi magyar irodalom történetével, mindenekelőtt a magyar modernség problémáival 14 előadás foglalkozott, a század eleji korrajzregényről egészen a KGB irattáraidból most napvilágra kerülő írói „hagyatékok”-ig. Az

Elszakíttóság és egyetemes magyar irodalom címmel alakított szekcióban tizenöten olvastak fel, többségben Erdélyből, illetve az erdélyi magyar irodalom elfedett vagy elfeledett értékeiről, hangsúlyosan Dsida Jenőről, Reményik Sándorról, Karácsony Benőről, de szó esett a kárpátaljai magyar irodalom és a nyugati magyar irodalom némely jelenségéről is.

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének nagy könyvtártermében tartott záró plenáris ülésen összefoglalók hangzottak el mindhárom szekció munkájáról. Bodnár György igazgatói zárszavában sikeresnek és folytatandónak mondotta a konferenciát, amelynek előadásai – az OTKA és az ELTE támogatásával – hamarosan megjelennek kötetben is. A színvonalas munkával zsúfolt két napot a Petőfi Irodalmi Múzeumban jó hangulatú fogadás zárta le.

Szabó B. István

Intézeti hírek

(1993. január 1.–december 31.)

Az MTA Irodalomtudományi Intézete, a párizsi Sorbonne Nouvelle Egyetem Hungarológiai Központja (Centre Interuniversitaire d'Études Françaises) és az ELTE Egyetemközi Francia Központja közös konferenciát rendezett „Écrire le voyage” címmel. Intézetünk munkatársai a következő előadásokat tartották:

Angyalosi Gergely: *Impressions de voyage – les voyages d'un critique „impressionniste” au début du siècle*

Dávidházi Péter: *Ecrire le pèlerinage littéraire: visiteurs au tombeau de Shakespeare*

Karafiáth Judit: *Retours de l'URSS* (Gide, Céline, Illyés, Lajos Nagy)

Tverdota György: *Royaume et exil: deux stratégies narratologiques confrontées*

(Párizs, 1993. január)

*

A kolozsvári Szabédi-napokon Pomogáts Béla *Értelmiség és polgárság* címmel tartott előadást.

(1993. március)

*

A Bayreuth-i Egyetemen és a Janus Pannonius Tudományegyetemmel közösen rendezett tanácskozáson, melynek címe „Strukturen und Paradigmen der Moderne” volt, intézetünk részéről Bodnár György és Illés László tartott előadást. Előadásaik címe:

Bodnár György: *Modernity reconsidered*
Illés László: *Ein später Versuch zur Vollendung der Moderne. „Neue Sachlichkeit” und die ungarische „Soziographische Literatur”*.

(Pécs, 1993. április)

*

Ferenczi László részt vett Genovában a belga irodalomról rendezett konferencián. Előadásának címe: *La Belgique est un symbole*.

(1993. április)

*

Az Európai Protestáns Szabadegyetem szárhegyi konferenciáján Pomogáts Béla *Erdélyi irodalom* címmel tartott előadást.

(1993. május)

*

A szegedi egyetemen „Iconography East and West” címmel nemzetközi konferencián rendeztek. Dávidházi Péter *Iconoclastic Attitudes in Shakespeare Criticism* címmel tartott előadást. (1993. június)

*

Az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Wolfenbüttler Arbeitskreis für Renaissanceforschung közös konferenciáján Szabó András az alábbi címmel tartott előadást: *Briefe und Korrespondenz im Späthumanismus (drei Beispiele aus Ungarn: Mathias Thoraconymus, Sebastian Ambrosius Lahm und Mihály Forgách)*. (Wolfenbüttel, 1993. szeptember)

*

A Mikes Tanulmányi Napokon, melynek témája „Átrendezések. Változó értékrendek Közép-Európában” volt, Dávidházi Péter *Toldy Ferenc és a kritikai irodalomtörténet-írás hagyománya* címmel tartott előadást. (Baarn, 1993. szeptember)

*

„Epochenschwelle – Stilwandel – Umbesetzung (Fragen der literarischen Moderne)” címmel a Janus Pannonius Tudományegyetemmel közös rendezésben tudományos tanácskozást tartottunk, melyen a zágrábi és mainzi kutatók is részt vettek. A konferencián Bodnár György és Kulcsár Szabó Ernő tartotta a bevezetőt. (Pécs, 1993. október)

*

A kassai Fábry-napokon Pomogáts Béla *Nemzeti irodalom, nemzetiségi irodalom* címmel tartott előadást. (1993. október)

*

A „Le rayonnement international de Francis Jammes” című konferencián Karafiáth Judit *Francis Jammes et ses traducteurs hongrois* címmel tartott előadást. (Orthez-Pau, 1993. október)

*

A Magyar Kulturális és Információs Centrumban rendezett történészkonferencián Illés László *Der Paradigmenwechsel in den Künsten und die totalitären Diktaturen – die 30er Jahre in Umriß* címmel tartott előadást. (Stuttgart, 1993. november)

*

A Bolgár Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetével közösen rendezett konferencián, melynek témája a közép-kelet-európai szimbolizmus volt, Krasztev Péter *Szimbolizmus kak utopija* (A szimbolizmus mint utópia), Odorics Ferenc *The Constructivist Science of Literature* címmel tartott előadást. (Szófia, 1993. november)

*

Az irodalmi interpretációról rendezett konferencián Odorics Ferenc *Chances of Legitimization* címmel tartott előadást. (Siegen, 1993. december)

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

Az 1993. évi 4. szám tartalmából:

A mai lengyel irodalomtudomány

- Włodzimierz Bolecki: A mai lengyel irodalomtudomány
(Fordította: Pálfalvi Lajos) 443

TANULMÁNYOK

- Tomasz Burek: Milyen irodalomtörténet kell ma nekünk?
(Fordította: Mihályi Zsuzsa) 447
- Henryk Markiewicz: Az irodalomtörténész dilemmái
(Fordította: Bojtár B. Endre) 460
- Janusz Sławiński: A leírásról (Fordította: Kertész Noémi) 476
- Kazimierz Bartoszyński: A fragmentumról (Fordította: Mihályi Zsuzsa) 492
- Włodzimierz Bolecki: Az (irodalmi) szöveg kohéziója konvenció
(részlet) (Fordította: Pálfalvi Lajos) 511
- Stanisław Balbus: Oximoron és intertextualitás (Fordította: Reiman Judit) 519
- Ryszard Nycz: Az intertextualitás és területei. Szövegek, műfajok, világok
(Fordította: Pálfalvi Lajos) 533

SZEMLE

- Hopp Lajos: Lengyel összehasonlító irodalmi szemle 551

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a Balassi Kiadó

Budapest, 1994

Megjelent 10,5 A/5 ív terjedelemben

Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdája

Felelős vezető: Zöldi Gyula

Munkaszám: 330/94

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98-632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 660 Ft

Egy szám ára: 110 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

SOMMAIRE

Németh, S. K.: Conversations fictives sur la Hongrie (Ecris de Johann Georg Schielen, 1683)	1
Vörös, I.: Ferenc Faludi et le <i>Gentiluomo Istruito</i> (Personnalité d'écrivain dans le miroir des infidélités de traduction du <i>Nemes ember</i> et <i>Nemes asszony</i>)	19
S. Varga, P.: La poétesse du bonheur sans désir (La vision poétique du monde de Minka Czöbel)	32
Bulletin	
Gömöri, Gy.: Gábor Bethlen dans les imprimés et dans les belles-lettres anglais de l'époque	52
Mályusz, É.: De M ^{me} Frigyes Grass, muse de György Bessenyei	62
Kerényi, F.: Du poème intitulé <i>Rebellis vers</i> de Ferenc Kölcsey	68
Urbán, A.: Encore une fois sur la nomination de Sándor Petöfi comme capitaine	72
Textologie	
Debreczeni, A.: Essai pour la publication génétique d'un texte de Csokonai	77
Documents	
Lázs, S.: Des chants d'assemblée et des poèmes inconnus du tournant des 17 ^e et 18 ^e siècles	88
Szabó G., Z.: Des lettres inconnues de Wesselényi adressées à Vörösmarty	98
Sándor, I.: L'ouvrage intitulé «Érdemleges jelentés» de János Horváth sur l'activité de Lajos György	101
Botka, F.: Essai d'une échappée de la solitude (Les notes de voyage de Transylvanie de Tibor Déry de l'année 1937)	105
Revue	
Sermones compilati in studio generali quinqueecclesiensi in Regno Ungarie (<i>Kulcsár, P.</i>)	126
Klaniczay, T.: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete (La préhistoire du mouvement académique de Hongrie (<i>Szabó, A.</i>))	129
Peregrinatio Hungarorum (<i>Breznay, M.</i>)	131
Tóth, A.-Vértesy, M.: A Budapesti Egyetemi Könyvtár története (L'histoire de la Bibliothèque Universitaire de Budapest) (1561–1944) (<i>Kereszty, Á.</i>)	133
Nagy, I.: Nemzet és egyéniség. Drámairodalmunk az 1810-es években. A hazafiság drámái (Nation et personnalité. Notre littérature dramatique dans les années 1810. Les drames du patriotisme) – Sándor, I.: Vég semmiség. A százhetven éve fel nem fedezett <i>Bánk bán</i> («Vég semmiség.» Le <i>Bánk bán</i> non-découverte depuis cent soixante-dix ans) (<i>Kerényi, F.</i>)	134
Dávidházi, P.: Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége («Hunyt mesterünk.» L'héritage critique de János Arany) (<i>Németh, G. B.</i>)	138
Antal, Á.: György Lajos életműve (L'œuvre de Lajos György) (<i>Nagy, M.</i>)	142
Chronique	
Csapodiné Gárdonyi Klára (1911–1993) (<i>Kulcsár, P.</i>)	144
V. Windisch Éva (1924–1993) (<i>Karsay, O.</i>)	144
Varga József (1929–1993) (<i>Angyalosi, G.</i>)	145
Conférence sur la poésie de Ferenc Juhász. Budapest, du 28 au 29 septembre 1993 (<i>Stauder, M.</i>)	147
L'Italie et la Hongrie entre 1930 et 1980. VIII ^e colloque italo-hongrois. Budapest, du 18 au 21 octobre (<i>Ferroni, N.-Ács, P.</i>)	148
Valeurs inexplorées dans la littérature hongroise. Colloque, Budapest, du 25 au 26 novembre 1993	149
Actualités de la vie de l'Institut (du 1 ^{er} janvier au 31 décembre 1993)	150

